

«ЎЗБЕКИСТОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ» КУТУБХОНАСИ

ФИТНА САНЪАТИ

2-КИТОБ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
«Фан» нашриёти
Тошкент — 1993

Ушбу китоб «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» кутубхонасида чоп этилган Фитна санъати тўпламининг давоми бўлиб унда шўролар давридаги қатағон ва фитналардан тинкаси қуриган оломонга айланиб, жар ёқасига келиб қолган жафоқаш халкимизнинг руҳий изтироблари Одил Ёқубов. Эркин Воҳид ва Ҳалима Худойбердиева каби миллатпарвар қалам аҳллари томонидан қоғозга туширилган.

Таҳрир ҳайъати

ЭРКИН ВОҲИД, АСРОР САМАД, АҲМАДЖОН МЕЛИБОЕВ, ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ,
ЁҚУБЖОН ХЎЖАМБЕРДИЕВ, МУРОД АБДУЛЛАЕВ, ШОМУҲИДДИН МАНСУРОВ

Тўплаб, нашрга тайёрловчилар: АҲМАДЖОН МЕЛИБОЕВ, САЪДУЛЛА АҲМАД
Мухаррирлар: МАҲМУД ЯҲЁ, ЭРКИН СИДДИҚ

МУНДАРИЖА

ОҒУНИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?

Одил Ёқубов. Кўксимизга шамол тегсин
Эркин Воҳид. Улғайиш азоби
Собит Мадалиев. Маънавий ғариблик
Сулаймон Раҳмон. Чағалайга тавалло
Абдуқодир Эргашев. Оғунинг баҳоси қанча?
Ашурали Жўраев. Фалокат қўнғироғи
Мирзаали Муҳаммаджонов. Асорат
Шарифа Салимова. Аёл жиноятга қўл урди
Абдунаби Ҳайдаров. Дайдилар

ЎЗЛИГИНГНИ УНУТМА, ЭЛИМ!

Фитрат. Тилимиз
Ўткир Ҳошимов. Дўстлик ҳурматдан бошланади
Мирзо Кенжабек. Тил эрки — эл эрки
Мамадали Маҳмудов. Ўзлигингни унутма, элим!
Тоҳир Қаҳҳор. Инсонни маърифат тарбиялайди
Нафиса Содиқова. Хазинанинг эгаси ким?
Амриддин Бердимуродов. Топталган мерос
Хайрулла Нематуллаев. Вамбери олимми, жосус
Маукам Маҳмудов. Шарқнинг ҳукмдор аёллари
Ёқуббек Яқвалхўжаев. Ёзиғимиз не эди?

НУРЛИ СИЙМОЛАР

Абдулла Қодирий. Суддаги нутқ
Чўлпон. Нутқ
Мутаваккил Буруонов. Нурли сиймолар
Эркин Воҳид. Муҳитга сиғмаган юрак
Мукаррама Муродова. Мен — даврнинг кичик парчаси
Ҳожси Муин. Беҳбудий васияти

ЧОРАСИЗ ДАРД ЙЎҚ

Нурали Қобул. Авлодлар ҳам қайта қурадимми?
Ҳалима Худойбердиева. Юрагимнинг оғриқ нуқталари

ОҒУНИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?

ОДИЛ ЁҚУБОВ

КЎКСИМИЗГА ШАМОЛ ТЕГСИН

СССР халқ депутатларининг биринчи съездида сўзланган нутқ

Биз етмиш йил бадалида, ҳа, ҳа, бир неча асрга татигулик мана шу давр ичида жон қадар азиз бўлган жуда кўп кадриятларимиздан жудо бўлдик. Улар ичида шундай бир кадрият ҳам борки, минг афсус, унинг ўрнини бирон-бир нарса билан қоплаш бағоят мушкулдир. Тирикчиликнинг мушкуллашганлиги, бирида очин, бирида тўкин яшаётганимиз туфайли, инсоний кадр-қимматни ер билан битта қилгувчи узундан-узоқ навбатларда навбат кутишлар туфайли юз берди бу. Инсон боласига хос бўлган энг олижаноб фазилат бўлмиш раҳм-шафқатдан, мурувватдан асар қолмади бизда. Боз устига, шу хислат ўрнини тошбағирлик ишғол этди. Кишилар меҳр-оқибатсиз, ён-веридагилар дардига лоқайд, илтифотсиз. Жума куни эди, ораста кийинган иккита жувон фойеда суҳбатлашиб турган экан. Бири норози бўлиб: Намунча бу ўзбеклар пахтаси ҳақида тинмай жаврашади? — деса шериги айтардики: Жонга тегиб кетишди, ўзи буларда маънавият деган нарса бўлганми сира?!

Бу маломат, гапнинг очиғи, менга алам қилди. Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, аввалги чапдаст, мард, танги деҳқон, ўнинг кўзлари чарос, қошлари камон аёли бугун шундай бир аянчли, фоже аҳволга тушган бўлса, ким айбдор бунга?

Бу шўрликларнинг маънавияти қандай қилиб юксалсин, ахир! Ҳамма, замонлар ва барча халқларнинг отаси бўлмиш Иосиф Сталин мамлакатнинг пахта мустақиллигини таъминлаш учун ўртага ташлаган машъум шиор бизнинг деҳқонларни ҳамма-ҳамма нарсадан Мосуво қилмадими, ахир! Айнан уларга тегишли бўлган замин: Кўрса кўз қувонадиган неча юз минг гектарлик кўркам ва серҳосил боғ-роғлар, солланиб турган ям-яшил йўнғичқазорлар, салқини оромбахш ёнғоқзорлар, ҳаттоки, бодомзорлар, ахир, шафқатсизларча кесиб ташланмадими, шудгор қилинмадими! Муҳтарам Чингиз Айтматов бу, ерда айтгани каби, чиндан ҳам пахта беҳосият неъматга айланди. Ҳа, мамлакат охир-оқибатда, пахта мустақиллигига эришди ҳам. Ҳатто, кўз кўриб қулоқ эшитмаган бойликка ҳам эга бўлди. Лекин деҳқонга, унинг аёлига, бола-чақасига шундан нима наф тегди? Саратоннинг жазирамаснда худонинг берган куни ўн икки соатлаб қирт-қирт заҳмат чекиш, ҳатто, дам олиш кунлари, байрамларда, таътил нималигини билмасдан, офтоб тиғида тер тўкиш шу деҳқоннинг гарданига тушмадими!

Сўнги пайтларда вақтли матбуот жумҳуриятимиз бошига шов-шувдан иборат беҳисоб мақолаларни дўлдек ёғдирди. Шундан келиб чиқиб, умумхалқ хазинасига қўл чўзганларнинг ҳар қайсиси қанчадан маблағ ўмарганлигини, сизлар ҳатто сариқ чақасигача ҳисоблаб чиқишган бўлсангиз керак. Ҳаромтомоқларни, албатта, жазоламоқ жоиз. Бу ҳақда бошқача гапнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Бироқ Ўзбекистондан четда яшаётган бирор-бир киши, виждонга зид бормаган тарзда, шу — пахта туфайли, пахтакор бугунги кунда не аҳволга тушиб қолганлигини бор ҳолича тасаввур қила олармикан! Давлат план комитети кафолатича, пахта стратегик хомашё ҳисобланади ва у давлатга жуда кўп даромад келтиради. Мамлакатга айнан пахта туфайли, озмунча чет эл валютаси оқиб келаётгани йўқ. Ана шу валютасиз, Давлат план комитетининг эътироф этишича, давлатимизнинг қўли ҳам калта бўлиб қолар эди. Хўш, шундай хомашёни етиштираётган деҳқон, машаққатли меҳнат қилиб ҳолдан тойган унинг шўрлик аёли қандай шароитда яшамокда ўзи?! Бу одамлар машаққатли меҳнатлари эвазига қанчадан ҳақ

олишаётир?! Бизнинг опа-сингилларимиз қуёшнинг радиация сочувчи нурлари тифида, жазирама офтобда заҳмат чекишаётир. Ҳа, улар бажараётган иш аёл зотига муносиб эмас. Офтобнинг заҳри туфайли ҳам, заҳарли химикатларнинг худа-беҳуда қўлланилиши туфайли рақ, ошқозон-ичак ва сариқ касалликлари, аёлларнинг камқонлиги ва бошқа хасталиклар беҳад урчиди. Аёллар ва болалар ўлими ўсишига ҳам сабаб шу.

Уларнинг турмуш даражаси қай ҳолатда? Пахта даласида меҳнат қиладиган аёлларимиз қош қорайгандан кейингина уйга қайтишади. Бола-чақага обиёвфон пишириш керакми? Керак. Ўчоқ бошига боришади ва отам замонидагидай таппи қалаб, қозон қайнатишади. Қадди баста нечундир яшин урган қайинларни эслатувчи шу аёлларнинг баркашдай қорайган юзларига кўзим тушса, кўзларимдан беихтиёр ёш тирқирайди. Қани улардаги аёллик нафосати? Қани сарв қоматлар, қани латофат, назокат! Кўзлари тўла мунг, армон ва ҳасрат. Мен биламан, мамлакатимиздаги ҳамма деҳқонларга ҳам, рус деҳқонларига ҳам қийин. Аҳволни ўнглаб олиш ниятида, ҳукумат эзгу тадбирлар қўллаётганидан мен ҳам мамнунман. Лекин, биродарлар, ҳар қалай пахта пахта-да! Жанубий Америкадаги тошбағир оқ танли фермерлар тутган йўлни бир эслайликми-а. Улар пахта плантацияларида ўзлари ишлашни иташмади, бу заҳматдан хотин, бола-чақасини ҳам халос этиш учун, бориб Африкадан неча юз минг қора танлини кишанбанд этиб, олиб келишди. Аммо адолат юзасидан шуни ҳам айтиш керакки, наслу насабини пахта заҳматидан асраган ўша қаҳри қаттиқ фермерлар ҳам, келгусида кулларидан соғлом, яъни оғирини енгил қиладиган насл етишсин учун, уларни тўйдириб боқишган. Шунинг шарофатиданки, бўйи икки метрли қоратанли полвонлар дунёга келди; уларнинг авлодлари бугунги кунда Америка спортининг, санъатининг ҳам гултожларидир!

Ҳўш, бизнинг қишлоқлардаги болалар-чи? Бу ўринда спорту маънавий камолат ҳақида гапириб ўтиришнинг ўзи ортиқча. Улар қорни тўйиб овқат емаётирлар (ахир, жон бошига йилига атиги йигирма килограмм гўшт тўғри келади), оғир меҳнат қиладиганлар, шунинг оқибатида уларни, ҳатто, армияга ҳам олишмаяпти. Олишган тақдирда ҳам, қурилиш батальонларида хизмат қилишаётир. Деҳқонларимиз бошига тушган кулфат ҳақидаги шу мухтасар гапимдан сўнг, муҳтарам Николай Иванович (Рижков) мен сизга мурожаат қилмоқчиман: Давлат план комитетидаги ўртоқларнинг пахта мамлакатга керак, у стратегик хомашё ҳисобланади, валюта даромадида салмоқли ўрин тутаяди, деган гаплари тўғрими? Агар, тўғри бўлса, нега энди биздан у сув текинга сотиб олинаётир?!

Инқилобга қадар, Николай Иванович, Туркестанское ведомости рўзномаси қайд этганидек, рус савдогари (ҳа, ўша ўлкамизга бу меҳнати оғир экинни олиб келган рус савдогари) бир пуд пахта эвазига ўн саккиз пуд буғдой берар эди. Бизнинг жонажон социалистик давлатимиз эса бир килограмм пахта учун ўртача ҳисобда эллик тийин ҳақ тўлаётир. Бу пулга Тошкентдаги Олой бозорида атиги ярим килограмм бодринг беради, холос (ўртоқлар, яна шуни ҳам эслатиб ўтишни истардимки, бир килограмм пахтадан иккита эркаклар қўйлаги тикилаётир, уларнинг қиймати камида эллик сўм туради)! Бизнинг Ўрта Осиё, табиий иқлими жиҳатидан, жаҳонда тенгсиз имкониятга эга эканлиги тарихий манбаларда ҳам қайд этилган. Дунёдаги энг ширин неъматлар — мева-чева-ю, сабзавотлар шу ерда етиштириб келинган. Қовун, тарвузнинг шираси тилни ёрган. Табиий бойликлардан илмга зид равишда шафқатсизларча фойдаланиш етмиш йил мобайнида шунга олиб келдики, бугун ўлкамиз экологик ҳалокат ёқасига келиб қолди.

Ўртоқлар, кеча сиз менинг гапларимни охиригача эшитмадингиз, мен академик Аганбегяннинг фикрини айтаётган эдим. Шу фикрни ҳозир қайта, тўлиқ айтмоқчиман. Ўтган йили Орол муаммосига бағишлаб КПСС Марказий Комитетида ўтказилган кенгашда академик Аганбегян Ўзбекистоннинг табиати, замини ва охир-оқибат халқи дучор бўлган қабоҳатларнинг ҳақиқий сабабларини ҳеч ким билмаслигини таъкидлаган эди. На Давлат план комитетидагилар, на Давлат агросаноат комитетидагилар билмайди буни, деди у; боз устига, жумҳурият

меҳнаткашлари елкасига бўлар-бўлмас мажбуриятларни юклашдики, бу мисоли туманда йўл қидиргандек. Шу боис академик етук иқтисодчи олимлар, экология тадқиқотчилари. шифокорлар, қишлоқ хўжалиги мутахассисларидан ташкил топган обрў-эътиборли, фавқулудда иқтисодий комиссия тузиш кераклигини, бу комиссия Ўзбекистонда қандай аҳвол рўй берганини ғоят теран таҳлил қилиб, ҳукуматга бу аҳволни тўла-тўқис, очиқ-ойдин қилиб изоҳлаб бериши зарурлигини қатъий уқтириб айтди.

Биродарлар, менинг ишончим шунга комилки, анча вақтга чўзиладиган келажакда эмас, балки яқин йилларда Ўзбекистон мамлакатимиз аҳолисининг ярмини еб-ичиришга қурби етиши мумкин. Бунинг учун жумҳуриятни пахта яккаҳоқимлиги қусуридан қатъий туриб қутқармоқ керак. Меҳнатга жон-дили билан боғланган халққа турғунлик йиллари етказилган беҳудуд офатдан қутулишга ва ниҳоят, унинг ҳам кўкрагига шамол тегишига ёрдам бериш лозим.

Биз қардошлик оиласида яшаймиз, бир-биримизга ака-ука, биродарлармиз. Энг оғир дамларда ҳам баҳамжихат, елкама-елкамиз! — Баланд мақомдаги бундай гапларни кўп айтамыз.

Сизларга сир эмас, турғунлик даврида бизнинг бошимизга оғир мусибат тушди, унинг қора қўланкаси республика устидан ҳали тарқаб улгурганича йўқ.

Рост, ўша бахтсизлик, моҳият эътибори билан, нопокликдан, беимонликдан, эътиқодсизликдан келиб чиқди, етим-есирларнинг, халқнинг ҳақиқа хийнат қилинди, наинки хийнат қилинди, ҳатто ҳаётнинг ўзи ҳам нотоза ўзанга йўналтирилди. Бундай бадбахтларга, нопок кимсаларга, такрор айтаманки, зиғирча шафқат қилмаслик лозим. Ҳар қандай жазога улар муносиб. Лекин бошқаларнинг, ўрмонга ўт кетганида, қўшилиб ёниб кетганларнинг гуноҳи нима?! Деярли айби бўлмаган ёки бўлса ҳам уни зўрнинг зуғуми билан қилган, болачақасининг оч қолишидан, турмуши янада юпунлашишидан кўрққан, бир бурда нонимдан айрилмай, дея зўравон раҳбарнинг буйруғини бажаришга мажбур бўлганларнинг гуноҳи нима?

Бахт ҳам, бахтсизлик ҳам, қўша-қўша бўлиб келади. Бугун халқимнинг бошида яна бир мусибат — Фарғонадаги ситамлар, нотинчлик юракни ўртаб турибди.

Касалингни яширсанг, иситмаси ошкор этади. Шунча йил ўтса-да, киндик қони томган ердан қувғин қилинган месхети туркларининг юрак ноласига биз қулоқ тутмадик! Биз халқимизнинг қўллари олтин дедик, меҳнаткаш-мушфиқ дедик, лекин аслида уни ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйдик! Охир-оқибат шу бўлдики, жон томири бир, қисмати бир бўлган ака-ука бир-бирининг дилини жароҳатлади.

Ижтимоий адолатсизлик Уфа яқинида тўпланиб қолган газ уюмига ўхшайди. Модомики, шундай экан, биз ҳушёр бўлишимиз, ўт чиқарувчилардан сақланишимиз зарур. Азиз ҳамюртлар, сиздан ҳозирча шуни ўтинч билан сўрайманки, оловдан эҳтиёт бўлингиз. Тарихнинг энг қора кунларида, ҳам, ота-боболаримиз мушкулликларни сабр-тоқат билан, вазминлик билан, тадбиркорлик билан енгиб ўтишган.

УЛҒАЙИШ АЗОБИ

—Эркин ака, аввало Ўзбекистон ССР халқ депутати, Олий Кенгашимиз Ошкоралик кўмитасининг раиси сифатида, ошкораликнинг жумхуриятимиздаги бугунги аҳволи тўғрисида гапириб берсангиз.

— Ўзбекистонда ошкоралик, сўз эркинлиги бобида маълум қадамлар илгари қўйилди. Масалан, Олий Кенгашимиз сессияларининг ойнаи жаҳон орқали тўлиқ намоиш этилиши ҳам ошкораликнинг бир кўриниши. Аммо ўзимизни Россия, Болтиқбўйи, Украина, Белоруссия, Гуржистон ва бошқа регионларга солиштириб кўрсак, бизда ошкоралик йўқ даражада. Бу кўпчиликка маълум.

Шунинг учун, менинг биринчи эътирозим оммавий-ахборот воситаларимизга бўлади. Улар эркин фикрга бағрини кенг очмаяптилар. Тўғри, бир-икки рўзнома-жаридаларимизда бағрикенгликнинг ишоралари сезилиб туради, баъзан. Масалан, Ўзбекистон адабиёти ва санъати, Ёш ленинчи, Фан ва турмуш, Шарқ юлдузида. Аммо асосий матбуот органлари — партия рўзнома-жаридаларида деярли ўзгариш бўлгани йўқ. Айниқса, отахон нашрларимиз — Совет Ўзбекистони, Правда Востока рўзномаларидан кишининг кўнгли тобора совумоқда. Яқинда Совет Ўзбекистонининг собиқ муҳаррири Максуд Қориевга: Ўқиб қувонсангиз керак, Максуд ака! Совет Ўзбекистони сизнинг даврингизда қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай — зерикарли. Қайта қуриш ҳам, муҳаррирининг уч, марта алмашгани ҳам, уни ўзгартиролмади, деб ҳазиллашдим. Бу гаплардан у киши хафа бўлиб: Бизнинг даврда у жасоратли газеталардан бири эди, дедилар. Бу гапда озми-кўпми жон бор.

— Матбуотда ошкораликнинг сустигига, менингча, нуқул муҳаррирларни айблайвериш ҳам унчалик тўғри эмас. Сабаби: матбуотда ҳали компартия яккахокимлиги сақланиб турибди. Партия сафларида эса консерватив кучлар бор.

— Бу яккахокимлик энди тугатилади. Бу борада КПСС XXVIII съездида маълум қарорлар қабул қилинади ва партия ўз ихтиёри билан яккахўжайинликдан воз кечади, деган умиддаман. Қолаверса, мамлакатимизда Матбуот тўғрисида қонун қабул қилинди. Энди биз жумхуриятимизда ҳам шундай қонун қабул қилишимиз ва унинг биринчи сатрлари: Оммавий ахборот воситаларига нисбатан ҳеч бир ташкилотнинг шахснинг яккахокимлигига йўл қўйилмайди, деган эътирофдан иборат бўлмоғи керак.

Оммавий ахборот воситаларида берилаётган хабарларнинг, материалларнинг савиясини, мазмунини тубдан ўзгартириш керак. Уларда ҳали-ҳамон, ҳеч кимни қизиқтирмайдиган хабарларни берамиз. Масалан, Ахборотни қаранг. Фалон колхозда чигит экиш тугалланганлигининг миллион-миллион одамга нима қизиғи бор? Фалон фабрикадаги қайсидир цех ишчилари ярим йиллик планини бажарганлигининг-чи? Бажарибдими, раҳмат, ишлайверсин. Лекин магазин пештахталари хувиллаб ётган кезларда бундай сийқа хабарларни айтиб, миллионлаб одамлардан суюнчи олишимиз шартми?..

Оламда, мамлакатимизда фикр шунчалик тез ўсмоқдаки, янги гап бир кунда эмас, бир соатда эскириб қолмоқда. Шундай замонда қутилмаганроқ фикр айтсангиз, бундай гаплар ҳали Москвада ҳам йўқ-ку, деб қалтирашади. Қачонгача бировларнинг эски ковшини кийиб қадам ташлаймиз?!

Матбуот халқимизнинг кўзини очадиган, ўзлигини танишига хизмат қиладиган, қизиқарли материалларни беришга ўрганиши керак.

— Бу айтишга осон, Эркин ака, сал дадилроқ мақола берса, муҳаррир бечора айрим идораларга суҳбатга қатнайвериш чарчайди. Ўзингизга маълум...

— Гапингиз тўғри. Аммо бир гапни унутмаслигимиз керак: Жон куйдирмасанг, жонона

қайда. Ошкоралик нисбатан ривожланган региондаги газета-журналларнинг муҳаррирларига, умуман, ижодкорларига ҳам осон бўлмаётир. Аргументы и факты, Огонёк, Московские новости нашрлари таҳрир хайъатларининг баёнотларини ўқигансиз.

Қайта қуриш — кураш. Халқининг, миллатининг мустақиллигини, умуман, келажагини ўзи ўтирган курсидан устун қўя олган муҳаррирларгина дадил ишлар қилиб, элининг хурмат-эътиборига сазовор бўлиши керак.

Барча кулфат шундаки, бизда баландроқ курси, мўмай мукофот ёхуд депутатлик нишони ваъда қилинса, миллат, халқ, Ватан тақдирини унутиб қўядиган элдошларимиз кўп.

Иккинчидан, неча йиллардан, балки асрлардан буён қон-қонимизга сингиб кетган жуда ёмон ақида бор. Мен сизни ёки тасарруфингиздаги соҳани танқид қилсам, камчиликларингизни кўрсатсам, хафа бўласиз. Бу одамга нима ёмонлик қилдим экан, деб ўйлай бошлайсиз. Биз ана шу қолоқ психологиядан қутулишимиз керак. Ҳеч бир одам хато ва камчиликлардан холи эмас — табиатан шундай яралган. Демак, уни дўстона танқид қилиш, камчиликларини кўрсатиш мумкин ва зарур. Бу фалсафани ҳамма, аввало, турли тоифадаги раҳбарлар, айниқса, партия ходимлари тан олиши ва унга кўникиши керак. Бу кўникиш энди раҳбарларнинг обрўсини туширмайди, аксинча уни безайди, бағрикенг, танқидга тоқатли сардор сифатида халқ орасида хурматини оширади.

— **Эркин ака, шу ўринда бир мисол ёдимга тушиб кетди. АҚШ президенти Рональд Рейгандан, ўн йил мобайнида мамлакатга муваффақиятли раҳбарлик қилишингизга ким сизга кўпроқ ёрдам берди, деб сўрашганида у Мени аёвсиз танқид қилиб турган журналистлар. Улар айтган фикрлардан ўзимнинг хато-камчиликларимни кўриб-билиб, ишларимни тўғрилаб бордим, деб жавоб берган экан.**

— Албатта. Бугун ҳар биримиз ўзимизда шакллантиришимиз лозим бўлган бош фазилатлардан бири — танқидни ёрдамчи деб билиш ва унга кенг йўл очиш.

Мана, иккаламиз суҳбатлашиб ўтирибмиз. Сиз менинг фикримга қўшилмаслигингиз мумкин, яъни ҳар бир онгли инсон маълум воқеа-ҳодиса ёки нарса ҳақида ўз фикрига эга бўлиши мумкин. Биз ҳаётнинг ана шу оддий қонунини тан олишни истамайпмиз. Дейлик, кимдир, компартия фаолияти менга ёқмаяпти деса бу ўша одамнинг шахсий фикри, аммо компартия ҳақида ҳамма ёмон фикрда дегани эмас-ку?! Аксинча, мен уни кўкларга кўтариб мактасам, яхши ҳам бўлиб қолмайди. Турли фикрларнинг тўқнашувидан ҳақиқат юзага чиқади.

Қадимги Юнонистоннинг олам тарихида нақадар улуғ ва бой из қолдирганлиги маълум. Қисқа давр ичида ул замин тенгсиз ривожланиш палласига кириб, оламга қанчадан-қанча даҳоларни берганлигининг сабаби нимада деб ўйлайсиз? Ёзишларича, Юнонистоннинг ҳар бир фуқароси мамлакатнинг ташқи ва ички сиёсати, ҳаётидаги воқеа-ҳодисалар ҳақида ўз шахсий фикрига эга бўлиши лозимлиги қонун томонидан белгилаб қўйилган экан. Шахсий фикрга эга бўлмаган фуқарога, ҳатто жазо берилган... Биз эса етмиш-саксон йилдан буён шахсий фикрга эга бўлган ватандошларимизни қувғину қирғинларга гирифтор этиб келяпмиз.

Аммо шахсий фикрим ниқоби остида, сўнгги пайтда айрим ажуманларда гувоҳ бўлаётганимиз каби, жумҳуриятимиз раҳбарлари шаънига мактовлар, ҳамду санолар ўқиш, ялтоқланишлар (буларни ўзининг бурчи деб юрганлар ҳамма замонларда топилади), бошланса ва ҳеч ким бу синалган иллатнинг олдини олмаса, шўримизнинг қуригани! Аминманки, буни эшитган олам аҳли устимиздан майна қилиб кулади.

Ҳеч кўз олдимдан кетмайди. СССР халқ депутатларининг ўтган съездида залдан туриб, кимдир, Горбачёвга қараганча, қўлларини силтаб-силтаб, кескин-кескин гапирди. Афтидан, шахсига тегадиган гап айтди. Нима деганини аниқ эшитолмадим, — микрофон уланмаган эди. Михаил Сергеевич, хафа бўлгандек, бироз жим қолди-да: Афсуски, шунақа гапларни ҳам эшитишга тўғри келади, деди ва ишини давом эттираверди. Ҳавасим келди. Раҳбаримизда, танқид қилган ёки бироз қалтисроқ фикр билдирган одамга нисбатан, шошмай тур, хали сенга

кўрсатиб қўяман, деган жоҳил, қоқоқ одамга хос тушунча, кек сақлаш йўқ экан!

Бугун биз, журъати етиб, ўз фикрини очик айтган кишини рағбатлантиришга ўрганмоғимиз керак. Агар бу ишни раҳбар қилса, ўша дадил кишига раҳмат айтса, сизнинг фикрингизни ҳам инobatга оламан деса, унинг обрўси халқнинг назарида минг баробар ўсади. Катта-кичик йиғинларда кўпинча нотиклар раҳбарларнинг фикрини маъқуллаб гапираверадилар. Йўқ, уларда ҳам бошлиқларнинг фикрига нисбатан қандайдир эътирозлар бор, бўлмаслиги мумкин эмас; ҳурматли Фалончи Фалончиевич, сиз айтган иш мундайроқ бўлиши керак, сабаби фалон-фалон, дегиси келиб туради. Аммо қўрқади. Уни танқид қилсам ёки эътироз билдирсам, мақсадимни тўғри тушунмайди, орамиз бузилиб, кейин мени бир умр қувғинга олади деб ўйлайди.

Жамиятни орқага тортадиган, бузадиган энг катта душман мана шу кўрқув. Бундай кўрқув ҳукмрон юртга танкалару ракеталар билан бостириб кириш шарт эмас. Шусиз ҳам одамлар бир-бирининг этини еб, мамлакатни ғорат қилади. Агар кўнгилдаги гапни раҳбарнинг юзига шартга айтадиган замонлар бўлганида, Сталин қирғинларини қўя турайлик, қўшинларимиз Афғонистонга бостириб кирмас, БАМ деган сарсон қурилишга миллиард-миллиард пулларимиз сочилмас, Орол қуриб, пахта якказироатчилиги келиб чиқмас, Агропром ташкил этилмас эди...

Буларнинг ҳаммаси янги тафаккурга кўникишимиз қийин, азобли кечаётганлигидан далолат. Эски психология — каттанинг фикрига мослаштириб гапириш ҳамон давом этапти. Ўтган хатоларимизни, ўз вақтида нодонлиги туфайли, англамай, жим юрганларни кечирса бўлар. Аммо фожиаларни олдиндан кўра-била туриб, ўз тинчини, зиғирдеккина жонини ўйлаб, халқининг, миллатининг бошига тушажак кулфатларга бефарқ қараб турганларни асло кечириб мумкин эмас.

Бир киши, дейлик, раҳбар, донишмандларнинг донишманди бўлганида ҳам, барча соҳани қамраб ололмайди, — ҳаёт шу даражада мураккаб. Аввало, раҳбарликнинг иқтидори шундаки, у ўз атрофига ақлли, доно, жасоратли, ҳақгўй, ҳатто ноқулай одамларни йиғади. Нодон раҳбар ялтоқи, нотўғри фикрни ҳам доим қўллаб-қувватлайдиган, манфаатпараст, сувоқчи шахслар билан давра куради. Ўйлашимча, ҳозирги раҳбариятимиз ўз атрофига дадил ва ақлли одамларни торта бошлаганга ўхшайди.

— Ўзбекистон ССР халқ депутатлари раҳбарларимизнинг ўзига хос маслаҳатчиларига, кўмакдошларига айланиб бормоқдалар. Аммо улар орасида ҳуқуқшунослар, иқтисодчилар, сиёсатшунослар, файласуфларнинг камлиги сессиялар ишига таъсир этмоқда. Бу сайловлардан имкон қадар фойдалана олмаганлигимиздан далолат. Ўтган сайловлар сизга бугун, узоқ масофадан туриб қандай кўринади?

— Кўмитамизга келаётган кўп сонли мактублардан кўриниб турибдики, сайловлар пайтида аппарат, халқ номзодини кўрсатган кишиларни депутатликка ўтказмаслик учун, талай ўйинлар қилган. Халқ номзодларига, фаол, элпарвар сайловчиларга ҳар томонлама тазйиқлар ўтказилган. Бугунги депутатлар орасида партия, совет аппарати ходимлари, турли тоифадаги раҳбарларнинг ниҳоятда кўплиги ҳам фикримизни исботлайди. Турғунлик йилларида ҳам улар бунчалик кўп сайланишмаган. Баъзан Олий Кенгашимиз сессиясида ўтирибсанми ёки партия-хўжалик фаоллари йиғилишидами — бирдан англаб олишинг қийин. Буни қарангки, демократия йўллари очила бошлагач, партия ходимлари, ҳар хил раҳбарлар ўзларини депутатлик мандати томон уришди.

— Аппарат эса уларнинг бу ташаббусини, имкони борича, рағбатлантириб турди...

— Албатта, бунинг сабаби бор. Чунки, ҳокимият Советларга ўтяти ва буни партия аппарати сезяпти. Шунинг учун партияни ғорат қилган, обрўсини тўккан олғирлар ҳам энди ўз вақтида этакларини ёпишиб, Советлар томон чопмоқдалар ва кўп жойларда ниятларига осонгина етмоқдалар ҳам.

Ҳаётга реал қарайдиган бўлсак, ҳозир ҳам ҳокимият партаппарат қўлида. Матбуот, раҳбарлик, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш партиянинг тасарруфида. Ҳали эски

қолиплар синдирилгани йўқ.

Қолипларни синдиришнинг ягона йўли кўппартиявийлик. Бу жихатдан КПСС XXVIII съезидан сўнг бошқа партиялар фаолиятига ҳам кенг ва тенг йўл очилади, деган умиддаман. Тенгхуқуқли бу партиялар Советларда ўзаро келишув асосида коалицион бошқарувни вужудга келтирадилар. Бошқача айтганда, дунёдаги барча ривожланган мамлакатларда бўлгани каби, йирик сиёсий кучлар бир марказга жамланади. Мамлакатни бошқариш осонлашади, ўзаро рақобат асосига қурилган баҳс-мунозаралар боис ички ва ташқи сиёсатимизда хатолар камроқ бўлади. Ўйлайманки, бундай кунлар яқин ва Ўзбекистонда ҳам шундай имкониятлар очилади.

— **Фикрингиздан шуни уқдимки, кўппартиявийликка ҳам компартиянинг ўзи рухсат бериши керак!**

— Ҳа, ҳозирча вазият. шуни талаб қилади. Компартиямиз ҳам, агар қайта қуришнинг, халқнинг тақдирини ўз манфаатларидан устун қўйса, шунга жасорат топиши керак. Ўйлашимча, ҳозирги раҳбарларимиз, президентимиз, у кишининг ёнида турган маслаҳатчилари аста-секин айнан шу йўлдан кетишяпти.

— **Секин-аста!..**

— Ҳа, айнан шундай. Чунки, бу қалтис қадамларни озгина тезлатиш кўнгилсиз ҳодисаларга олиб бориши мумкин. Барча томонни ҳисобга олиш, пишиқ-пухта ўйлаш керак. Инсон бир куни эрталаб туриб, бутунлай бошқача тузумда яшаб кетиши қийин. Янгича муносабатларга секин-аста кўникиб боришимиз учун маълум вақт керак бўлади. Узоқ давр қоронғу ертўлада ўтирган одам бирдан қуёшга қараса, кўзлари бутунлай ожизланиб қолади.

Биз уйимизнинг ичида яшаб турган ҳолда, уни қайта қуришимиз, бутунлай ўзгартиришимиз. Ўзга бошпанамиз йўқ. Бу истайсизми-йўқми, маълум қийинчиликлар, ҳатто бесаранжомликлар туғдиради. Дим ҳаволи, хоналари кўп ва ниҳоятда сумбатли эски уйимизни бирданига бузиб ташлаб, янгисини қурмоқчи бўлсак, вайронада қорнинг совуқнинг, жазираманинг гирдобиди қолиб, қирилиб кетамиз. Шунинг учун биз, қирқига чидаган жафокаш халқ, энг сўнгги қирқ биринчи синовга ҳам бардош беришимиз керак. Негаки, шу халқ, шу Ватан, шу раҳбарлар — ўзимизники. Бошқа заминга, юртга чиқиб кетолмаймиз. Ўзга юртлардан, дейлик, Япония ёхуд АҚШдан раҳбар олиб келолмаймизки, у ўн кунда ҳаммаёқни тартибга солиб, бизни ўз мамлакатадаги каби фаровон ҳаётга ошно этса. Шунинг учун уйимизни, фикру онгимизни секин-аста ўзгартириб боришимизга тўғри келади. Шу маънода раҳбариятимизнинг тутаётган йўли тўғри, деб ўйлайман.

Ўзбеклардек меҳнатқаш, қўлигул, уддабурон, хокисор миллат кам топилади. Қани энди бугун ғўза ўсиб ётган ерларнинг, ҳеч бўлмаганда, ярмини бу халққа бўлиб беролсанг. У нафақат Ўзбекистонни, ярим дунёни озиқ-овқат билан таъминлашга қодир бўларди. Шундай бой заминга, имкониятга эга халқ шунчалар хор-зорки, охири йўқ. Унинг ҳуқуқлари торайиб, талончининг ўлжасига айланиб қолган.

Ўзбек ҳам, ўрис ҳам, бошқалар ҳам таланган бўлса, Москванинг аҳволи яхшидир, бойлигимиз умумдавлат хазинасида йиғилиб ётгандир, деб умидвор бўласан. Йўқ, Москвада ҳам ўша хўроз қичқирган, давлат хазинаси ҳам бўшаб ётибди. Шунда, зўр билан қурилган иморат вайрон бўлади, деган нақл ёдга тушади. Бутун дунё йўқсиллари умид боғлаган тузумимиз зўрлаш асосига қурилган эдики, бугун бундай аянчли ҳолга тушиб ўтирибмиз. Инсоний меҳр-оқибат, диёнат, эркинлик, имон-этиқод, ҳурмат-иззат, кадр-қиммат топталган юртдагина шундай бўлади. Олам кезиб шунга ишонч ҳосил қилдимки, дунёнинг барча тараққий этган мамлакатларида биздаги каби миллионлаб одамлар ҳар куни эрталаб, турмага боргандек, ишхонасига кириши билан темир дафтарга қўл қўйиб, кечқурун яна унга имзо чекиб қайтмайди. Бизнинг колхоз ва совхозларимиздаги каби меҳнатқашлар тепасида бошлиқлар дағдаға қилиб турмайди. Одамларимиз тонгдан шомгача уринишади, аммо бу мажбурий уринишдан на ишида, на оладиган даромадида унум бор. Шунинг учун улар ниҳоятда асабий. Қилган меҳнатининг

натижасига яраша ҳақ олмаса, қадр топмаса, яйрамаса, — у инсон бахтсиздир. Мамлакатимиз бахтсизлар мамлакатига айланиб қолган. Шунинг учун одамлар дарғазаб, кўкси дунёга, одамларга нисбатан нафрат ўти билан тўла. Меҳнатдаги, ҳаётдаги адолатсизликлар йиллар давомида уларда нафрат, норозилик ҳиссини йиғиб келди. Улар бир-бирларига нисбатан шафқатсиз бўлиб қолдилар. Бу нафратни тўкиб солиш учун эса имкон бермади.

— **Сухбатларингиздан бирида, кутилмаганда, футбол ишқибози бўлиб қолган дўстингиз ҳақида эслagan эдингиз.**

— Ҳа, у ҳам дарди дунёси қоронғу бўлиб юрганлардан экан, Стадионга футбол томоша қилгани эмас, бақириб-чақиргани, хумордан чиқиб, сўкингани бораман, — дерди. — Уйимда дардимни ёзолмасам, кўчада дардимни айтолмасам, ишхонада биров, аҳволинг қалай, демаса. Стадионда эса дунёни, ёмон одамларни, ёмон раҳбарларни кўз олдимга келтириб сўкинавераман... Дардим енгиллашиб қайтаман.

Жамият учун энг хавfli шахс — дарди ичига ҳайдалган одам. Шундай ақлли, уддабурон одамларимиз борки, улар ўзларини ҳам, жамиятни ҳам бойитиш имкониятига эга. Афсуски, уларнинг ҳаммаси бўғилиб, қисилиб, оёқ-қўли боғлаб ташланган. Бизнинг жамиятимизда бойларга ўрин йўқ, бойишинг мумкин эмас. Оч қолсак ҳам, ҳаммамиз тенг бўлайлик. Завод-фабрикага, 3—4 гектар ерга эгалик қилишни, уларда 20—30 кишини ишлатишни-ку, хаёлингга ҳам келтирма!.. Ана, биз саксон йил ишониб келган ақида! Ахир, беш қўл баробар эмас-ку? Табиат кимгадир фақат кимнингдир қўли остида, йўл-йўриғи билангина ишлаш қобилиятини, яна бировга эса ишни ташкил этиш, уюштириш — раҳбарлик иқтидорини берган. Ана шундай тадбиркор одамларга эрк, имконият берилса, жамиятда ҳамма нарса, ҳамма одам ўз-ўзидан ўрнини топиб кетади.

Йўқ, биз руҳан қул бўлган одамларни бошлиқ қилиб, уларнинг қўлига ташкилотчи, уддабурон кишиларни боғлаб берамиз. Руҳан қул бўлган одамнинг тасарруфида дарё бўлганида ҳам, сизга бир коса сув бермайди, беролмайди. Чунки, ўша дарёдан юқорининг руҳсатисиз ўзи ҳам сув ичгани кўрқади! Жамиятнинг барча кулфатлари одамлардан мол-мулк, завод-фабрикалар тортиб олинган кундан бошланган. Мол-мулкдан жудо қилинган инсон эркидан жудо қилинган билан тенг. Бизда ҳамма нарсани, вазифани давлат ўз қўлига йиғиб олган. Отамиз давлатдир, онамиз давлат — бизлар инкубатор жўжаларимиз, дегандек, ҳамма — бутун халқ давлатдан илтимосчи, тиланчи бўлиб қолди. Сайлов арафасида, учрашувларда ҳамма ёзғиради: Давлатимиз уй-жой, касалхона, мактаб, боғча, клуб қуриб берса... Сув келтирса, газ келтирса, чироқ келтирса, йўл солса... Тиланишларнинг адоғи йўқ, ҳаммасини давлат қилиб бериши керак. Кўряписми, давлат ҳамма нарсани ўз қўлига тортиб олганки, уддалаб бўлмас ҳолга келган. Дунёнинг ривожланган мамлакатларига назар солсак, бунинг аксини кўрамиз, уларда иқтисодиётнинг (экономиканинг) ўз эгалари бор. Касалхона қуриш — шифохона эгасининг иши, газ келтириш — газ билан савдо қилувчи компаниянинг иши ва ҳоказо.

Биз инсонни инсон эксплуатация қилмайдиган тузум қурамиз деб, шундай ҳолга тушдикки, давлатнинг ўзи шафқатсиз эксплуататорга айланиб қолди. Ҳисоблаб кўринг, бизда ватандошларимиз ўз меҳнати натижасининг 25 фоизини ҳам ололмас экан. Бошқача айтганда, юз сўмлик иш қилсангиз, давлат сиздан 75—80 сўмини тортиб олади. Илғор капиталистик мамлакатларда эса, аксинча, фуқаро қилган меҳнатининг 75—80 фоизигача қўлига олади.

Биздаги бу шафқатсизлик, эксплуатация одамларни оламдаги энг улуғ неъмат, энг яхши тарбия воситаси — меҳнатдан бездирди. Одамгарчиликдан чиқарди. Давлат фуқароларни ҳалолликка, покизаликка, одилликка тинимсиз чақириб, иккинчи томондан уларни талайверди... Давлатимиз биздан, меҳнатимиздан қувониб яшаш саодатини олиб қўйган. Ҳалол пул топиш — азоб, жасорат. Топсанг, оладиган нарсанинг ўзи йўқ...

— **Бундай дамларда яқиндагина қабул қилинган Мулкчилик, Ер тўғрисидаги қонунларимиз дилимизда умид туғдиради.**

— Ҳа. Энди бизда ҳам хусусий мулкчиликка, ёлланма меҳнатга йўл очилади. Мулкчилик тўғрисидаги қонунни муҳокама қилиш чоғида депутатлардан бири, яна Мирзакаримбою Йўлчиларнинг замонига қайтиб, инсонни инсон, эксплуатация қилишига йўл очиб берамиз, деди. Шундай шубҳаларнинг туғилиши табиий: хусусий мулкчилик, ёлланма меҳнат, эксплуатация тўғрисидаги етмиш йиллик ёлғон ташвиқот одамларимизнинг қон-қонига сингиб кетган.

Инқилобдан аввалги даврни идеаллаштириш нотўғри. Аммо Мирзакаримбойларимиз тирик қолишганида, бизнинг Рокфеллерларимиз, Ҳаммерларимизга айланган бўлишарди. Балки бугунги Йўлчиларни ҳам бу даражада ғариб кўрмасдик.

— Хусусий мулкчиликка, ёлланма меҳнатга йўл очилгани яхши. Аммо энди мулкдор билан ёлланма ишчи ўртасидаги муносабатлар қандай кечади? Бунинг устига, жумҳуриятда бир миллион ишсиз бор...

— Эксплуатация, ёлланма меҳнат бор жойда истайсизми-йўқми, адолат ҳамиша ҳам тўқис бўлавермайди. Аммо ҳозирги замон демократия институтлари шунчалик ривожланганки, эксплуатация қилинувчи ҳам унчалик ютқазаетгани йўқ. Масалан, АҚШ да энг кам маош — соатига 5 доллар, ёлловчи ўз ишчисига, ёшидан, миллатидан, маълумотидан қатъи назар, бундан кам ҳақ тўлаши мумкин эмас. Давлат томонидан қатъий белгиланган. Энг кам маош тўлайдиган ишга кирсангиз ҳам, соатига камида 5 доллар оласиз. Саккиз соатдан 20 кун ишласангиз — 800 доллар энг кам маош. Ўртача иш ҳақи эса уч минг доллар. Ўша кезларда бизда бу кўрсаткич 150 сўм эди. Долларнинг қудратини ҳисоб-китоб қилиб, ўзимча шундай хулосага келдим: Амриқоликлар биздан 400 баравар яхшироқ яшашар экан!

—Унда биз устидан сакраб ўтган капитализм қаерда қолди?

— Амин бўлдимки, социализмнинг биз илгари сурган барча ғояларини капитализм ўзига олган, номини социализм деб атамаган, холос! Биз эса аксинча, А. Сахаров айтганидек, давлат капитализми ўпқонига тушиб қолганмиз. Бизда асосий капиталист — давлат. Социализм нима? Инсон фаровонлиги. Улар аллақачон бундай фаровонликка эришганлар. Социализм инсоннинг ижтимоий муҳофазаси. Улар бунга ҳам эришганлар. Фуқаро ишсиз, қаровчисиз қолса, кексайса, давлат нафақа билан таъминлайди. Социализмнинг бош ғояларидан яна бири — инсон ҳуқуқларини ҳимоя этиш. Инсон ҳуқуқлари — озодлиги, эрки, қалбининг ифодаси — ҳамма нарсадан муқаддас. Буни қарангки, инсоннинг фаровонлиги, озодлиги, эрки, қалбининг шодлиги, бахти куйланган юртда бундай неъматлар бўлмаган, улар эса шунга эришганлар.

Энди тафаккуримизда қотиб қолган тушунчалардан қутулишимиз керак. Давлатимиз ўзи эплай олмай қолган нарсалардан, соҳалардан қутулиши, уларни одамларга бўлиб бериши, сотиши керак. Минглаб-миллионлаб на халққа, на давлатга фойдаси тегмайдиган даргоҳларни тугатиш керак. Ахир, қанчадан-қанча даргоҳлар борки, одамлар эрталаб ишга келиб, кун бўйи салқингина хоналарда чой ичиб ўтирганликлари учунгина маош олишади. Масалан, Госстандарт деган ном билан аталувчи идорани олайлик. Унда мингдан ортиқ одам ишлайди ва улар маҳсулот сифатини назорат қилишлари керак. Корхоналарда, хўжаликларда, ҳатто ошхоналарда ҳам сифат комиссиялари, техник назорат бўлимлари (ОТК) бор. Бундан ташқари, икки-уч йил бурун ҳарбий саноатдан ибрат олиб, давлат қабулини (госприёмка) амалга оширувчи назоратчиларнинг янги гуруҳи пайдо бўлди. Уларга берилган ҳақ-ҳуқуқлар, имтиёзлар, маош корхона раҳбарлариникидан ҳам юқори. Аммо инсоф билан тан олайлик — маҳсулотлар сифати яхшиланиб қолдимми? Йўқ! Сифат учун ҳақ тўланадиган ёки бозор рақобатига ўтилмас экан, ҳар бир ишчи-хизматчининг тепасида ўнтадан назоратчи турса ҳам, кўнгилдаги натижага эришолмаймиз.

Госстандартга ўхшаш яна бир система борки, тўхтамасдан, ўтолмайман. Биласиз, мамлакатимизда социалистик мулк деган тушунча бор. У ўртадаги дастурхонга сузиб қўйилган, аммо ейиш мумкин бўлмаган ош. Бу ошдан ўзинга ажратиб берилганига тўймайсан киши.

Ўртадаги лагандан эса ололмайсан, қошигингни узатсанг, қўлга тушасан — хонумонинг куйиб, қамаласан. Аммо уддасидан чиққан лаганни ғорат қилиб ётибди. Шунинг учун бу мулкни ҳимоя қилиш, қўриқлаш учун ўнлаб забардаст ташкилотлар, миллионлаб одамлар сафарбар этилган. Лекин улар ишининг самараси суст.

Маъмурий буйруқбозлик силсиласининг фарзанди бўлган бу ташкилотларнинг ҳаммасини бозор иқтисодиёти тартибга солади, деган умиддаман. Менга қолса, уларнинг ваколатларини чеклаб, халқ сайлаб қўядиган судларга кенгроқ имкониятлар берган бўлардим. Юқорида саналган органлардан юқори туриши керак бўлган судлар эса бизнинг замонамизда энг обрўсиз, ҳуқуқсиз муассасага айланиб қолган. Нохия халқ судининг раиси райком котибига муте бўлиб қолганлиги оддий ҳол саналади.

— **Бундай дамларда хаёлингга мозийдан мисоллар келаверади. Илгари бутун бир даҳага битта қози булган.**

— Тўғри. Тарихнинг гувоҳлик беришича, халифалар замонида, тўрт юз йил мобайнида, бор-йўғи олти кишининг ўғрилиги исботланиб, қўли кесилган экан. Айримлар таклиф қилаётганидек, бизнинг замонларда ҳам ўғрилик қилганнинг бармоғи кесилса, билмадим, қанча одам соғ қоларди.

Яна бир мисол, Ануширвони Одил замонида бир киши йигирма йил қозилик қилиб, бирорта ҳам ариза-шикоят, жиноий ишга дуч келмаган. Натижада, у ҳокимнинг олдига бориб, меҳнат қилмасдан мояна олаверсам, гуноҳга қоламан, деб қозиликни топшириб кетган экан! Одамларда инсоф, имон-этиқод, мулкка эғалик ҳуқуқи бўлса, жиноятга ўрин қолмайди. Шундай ҳолни мен Ҳиндистонда кўрдим: Одамлар оч-яланғоч, тиланчилар бир бурдагина нон беринг, деб зор йиғлайди. Аммо жомадонингни кўчага ташлаб кетсанг, биров кўз олайтирмайди.

Миллион-миллион қўриқчимиз бўлишига қарамай, кечалари кўчада ёлғиз юриш, эшикни кулфламасдан ётиш тобора хавфли бўлиб бормоқда. Ўғрилик эса айб саналмай қолди.

Ҳозир бу сўз аввалги бўёғини йўқотиб, кўпчиликнинг назарида уддабурон тушунчаси билан тенглашган!

Инсон зотини ана шундай кўйга солиб кўйгани учун, аввало, тузум айбдор. Бизда ишловчи ҳар беш-олти кишига биттадан раҳбар тўғри келади. Бунга суд, прокуратура, милиция, ДХК, армия ва бошқа қўриқчи ташкилотларнинг посбонлари кирмайди. Қонунларимиз тобора кескинлашиб, ўғрилик, суиистеъмолчилик, порахўрлик каби қилмишлари учун бериладиган жазолар оғирлашмоқда. Орган ходимлари сони кўпаймоқда. Аммо мулкка, эрқка, умуман, инсонга бўлган муносабатимиз ўзгармас экан, ҳар бир фуқаро қошида ўнтадан қўриқчи турсада, ўғрилик-жиноят камаймайди...

Биз неча асрларга чўзилган уйқудан уйғонишимиз керак!

— **Ҳузурингизга келаётиб, Олий Кенгашимиз Ҳайъати биноси йўлакларидаги, эшиклардаги ёзувларга эътибор бердим. Деярли барча ёзувлар ҳалигача рус тилида эканлигидан ҳайратландим. Давлат тили ҳақидаги қонунни ишлаб чиққан шундай обрўли ташкилот ўзи унга риоя қилмаса!**

— Биз эса ҳайратланмай кўйдик. Эътибор беринг. Жумҳуриятимизнинг Олий идорасида Давлат тили тўғрисидаги қонун қабул қилингунча, бирорта ҳам ўзбекча машинка бўлмаган. Ҳозир ҳам кам. Хужжатлар, иш юритиш илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам деярли шундай, — рус тилида юритилади. Фарқи — таржимонлар бор — кейин ўзбек тилига ўгирилади. Олий Кенгашимиз Ҳайъати ўз ишларини яқин ўртада ўзбек тилига ўткази олмади. Сабаби — аппаратнинг масъул ходимлари орасида ўзбекзабонлар, нари борса, 30 фоизни ташкил этади. Улар ҳам хужжатларни она тилимизда олиб боришга кўникишмаган. Афсуски, бундай идоралар кам эмас. Ўзбекистон Компартияси Марказқўми, жумҳурият Вазирлар Кенгаши ва бошқа қатор идораларддги масъул ходимлар сафида ўзбеклар, беозор қилиб айтганда, нисбатан, жуда камчиликни ташкил этади. Ўзбекистон ССЖ Физкультура ва спорт қўмитасида ишловчи 56

кишидан яқин-яқингача бор-йўғи олтитасигина ўзбек эди.

Йўқ, мен барча идора ходимлари ўзбеклардан бўлсин, демоқчи эмасман. Аммо ерлик халқ жумхурият аҳолисининг 85 фоизини ташкил этаркан, идора ва муассасаларда ишловчи ходимлар орасида ҳам ўзбеклар камида шунча бўлмоғи керак!

Буларнинг ҳаммаси, миллий кадрларга эътибор берилмаганидан. Раҳбарлар Москванинг қовоғига қараб ўрганиб қолишганидан. Раҳбар пойтахтдан ишора бўлса, ҳаракат қилган, йўқса, жим. Кечкурун Москвадан рухсат олиб уйига кетган: Бугунги ишимни тугатдим, уйимга кетаверсам, майлими? Эрталаб келгач, яна марказга сим қоққан: Жойимга келиб ўтирдим. Шаттабиз! Иплар ҳаммаси Москвага боғланган, биров тортмаса, дунёни ўт олиб кетса ҳам, мустақил бирор қарор қабул қилолмаган. Ёрқин мисол: 1966 йили Тошкентда зилзила бўлганида, аввал Москвадан хабар қилинган. Фарғона фожиасининг тафсилотини ҳам Москвадан билдик.

Аслида миллий кадрларнинг ютуқлари ҳамиша эслатиб турилган: Мана ўзбекдан академик чикди, композитор чикди, балетчи чикди, деб тўхтовсиз жар солинган, гўё ўзбек деганлари ақлан паст халқу орасидан илгари бундай одамлар чикмаган. Битта балетчининг чиқиши совет замонасининг улуғ шарофати қилиб кўрсатилаверган.

Мен халқимизнинг миллий ифтихор туйғуси баланд бўлишини истардим. Бундай халқ, аввало, фарзанд тарбиясига эътибор беради. Бу борада ўтган етмиш йил ичида қилолмаган ишларимизни яқин беш-ўн йил ичида уддаламасак, тараққиёт бизни тарих сахнасидан суриб ташлайди. Ичимиздаги кўрқувни, ҳаддан ташқари камсукумликни ҳайдашамиз, дадилроқ бўлишимиз керак.

— **Тошкентда Эркин Воҳидов КПСС сафидан ўз ихтиёри билан чиққан эмиш, деган миш-мишлар юрибди...**

— Йўқ, ҳозирча партия билетимни топширганимча йўқ. КПСС XXVIII съездининг якуний ҳужжатларини кутяпман. Партиядан аввалроқ ҳам ўчишим мумкин эди, аммо кўпчиликнинг диққатини ўзимга қаратиб, ўрис дўстларимиз айтганидек, олақарға бўлиб юргим келмади. КПССнинг шу кеча-кундузда қабул қилинажак янги Уставида партия сафидан эркин чиқиш ҳуқуқи сақланиб қолади, деган умиддаман.

— **Партиядан кетишга нима сабаб бўлиши мумкин?**

— Мен партияимизнинг идеали бўлган коммунизм қуриш ғоясига чин юракдан ишонганим боис, КПСС сафига ўтган, бу ғояни баъзан баландпарвоз оҳангларда бўлса-да, аммо беғубор ишонч-эътиқод билан қуйлаган эдим. Энди кўзим очилиб, билсамки, коммунизм деган жамият — эртак. Инсон қобилиятига яраша ишлаб, эҳтиёжига яраша истеъмол қилиши мумкин эмас. Чунки, эҳтиёжнинг чегараси йўқ. Бугун оддий велосипедга қаноат қилиб юрган одамларда эртага Марсга учиш эҳтиёжи туғилиши мумкин.

Компартиянинг номи, идеаллари эскилигича қолса, унинг сафида бўлолмайман, эътиқодимга қарши боролмайман.

Истагим: Жамиятимиз демократия сари йўналиб, кўпчиликнинг тўғри-нотўғри фикрларини сабр-тоқат билан эшитиб, зарур ҳулосалар чиқариш мумкин бўлган бир пайтда, ҳаммамиз ўзимиздаги жамики демократик фазилатларни камолотга етказиб боришимиз мақбул.

Қулман ОЧИЛ суҳбатлашди.

МАЪНАВИЙ ҒАРИБЛИК

Ўрта Осиёда ёки мамлакатнинг исталган минтақасида яшовчи инсоннинг турмушини кўз олдингизга келтиринг. Агар одамларнинг ҳаёти ва тақдирини улар яшаётган, тўғрироғи, улар мавжуд бўлган давлатдаги тузум билан узвий боғлиқликда олиб қарамасангиз, сира тушуна олмайсиз. Бошқа бирорта сиёсий тузумда назария ва амалиётнинг бу қадар номутаносиблиги кузатилмаган, улар ўртасида биз бугун юзма-юз турганимиз қадар ер билан осмонча фарқ бўлмаган.

Янги давр қийшайиб, хароб ҳолга келган иморатни қайта қуришга ғайрат билан киришган янги ислоҳчиларни яратди. Бироқ бу уйнинг деворини бир томондангина тиклаб бораверсангиз, унинг иккинчи тарафи ҳам эски касалини ошкор этиши тайин. Негаки, кўхна дард худди бод каби, бир жойни даволасангиз, тананинг бошқа қисмига ҳам ўтиб олади, токи шифокор даволаш йўриғини ўзгартирмагунча, фақат оқибатнинг ўзинигина даволашни бас қилмагунча, касалликни туғдирган сабабиятини аниқламагунча, у азоб бераверади...

Ахир, чиройли нақшлар билан безатилган биномиз замиридаги сохтагарчиликлар ортида, инсон учун азобдан бошқа яна нима бор? Милт этган умид, таскин йўқлигини англаш учун, наҳотки қанчадан-қанча авлодларнинг орзую имкониятлари жамият томонидан бой берилиши керак. Айнан мана шу дўзах бизнинг бой заминимизни хароб қилди, бутун бир денгизимизни домига тортди, дарё ва кўлларимизни қуритди, халқнинг ўзи эса шу қадар ғариблашдики, унинг сабр-бардоши бунчалар чўнг эканига фақат хайратланиш мумкин, холос. Ҳатто бизнинг ойнаижаҳонимиз социалистик жўшқинлик билан кўрсатадиган фаластинлик қочоқларнинг омонат чодирларию ирқий жиҳатдан камситилган занжилар маҳалласининг хароб кулбалари ҳам куни кеча Нукус атрофларида кўзим тушган лойсувоқ чордеворлардан шинамроқ эди.

Халқнинг бу қадар қашшоқлиги сабабларини англамоқ учун тарихга назар ташлаш лозим. XIX асрнинг тиккинчи ярмида ҳам дунёни бўлишиб олиш давом этаётган эди. 53—55-йиллардаги омадсиз урушда адабини еган чор Россияси дунёни хомталаш қилишдаги хавфли рақиблари—биринчи навбатда, Англиядан ибрат олиб, Ўрта Осиёга жадал ёпирилиб келмоқда эди. Бу ўлкани забт этишга иштиёқ хала-була эмасди. Америкадаги фуқаролар уруши боис, Россияда пахта кризиси келиб чиққан ва у бундан катта зиён кўраётган эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу даврларда Россия Америкадан, Ўрта Осиёдагига қараганда, кўпроқ пахта сотиб олар эди. Туркистонни босиб олиш жавабси бу ер тоғларининг маъданларга бойлиги боисидан ҳам ошиб борди. Йигирма йил мобайнида, Ўрта Осиёнинг кенг худуди тўла забт этилди. XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб, музофотдаги пахта майдонлари муттасил кенгая борди. 1900 йилга келиб, у 246 минг гектардан зиёдга етди. Тунаб кетилаётган Туркистон пахтаси эса 83 минг тоннани ташкил қилди. Бу Россиянинг пахта толасига бўлган эҳтиёжининг учдан бир қисмини қопларди. Россия пахта колониясига эга бўлди. Туркистоннинг тараққиёти эса бирданга бир неча ўн йиллар орқага кетди.

Туркистон XX аср бошларида батамом Россиянинг хомашё омборига айланди; олдинда эса, Россияни жаҳон пахта бозори таъсиридан буткул озод бўлиш режаси маҳлиё этаётган эди. Туркистон пахтасига яккаҳоқимлик бошданок қатъий ва қаттиққўллик билан ўрнатилган эди. 1903 йили Германиянинг Бишофф фирмаси Ўрта Осиё пахтасига харидор бўлганда, чор ҳукумати Туркистон пахтасини немисларга сотмаслик хусусида қарор чиқарди. Пахтани сотиш юзасидан қарор тайерлаган чиновникларга қуйидаги мазмунда рад жавоби берилди: Империянинг туб аҳолиси томонидан катта талофотлар бериш эвазига қўлга киритилган пахтачилик бизники. Ва у биринчи навбатда, чет элни эмас, рус саноатини бойитиши зарур. (П. Г. Гауза. Туркистон — колония. Москва, 1929 йил, 73-бет).

Ўлкада пахта майдонлари жадал кенгайтирилаверди, бунда хўжалик юритиш ғоратгарларча олиб борилди, ер-сувдан очкўзларча фойдаланилди. Донли экинлар ўрнига ҳам пахта экилаверди. Олимлар пахта майдонларининг ҳадсиз кенгайтирилаётганлиги хўжалик юритишдаги омилкорлик белгиси эмас; деҳқонларнинг жисмоний кучидан аёвсиз фойдаланиш белгиси эканини ўша вақтдаёқ қайд этган эдилар. Оқибатда, пахтачилик аста-секин боши берк кўчага кириб борди. 1915 йилга келиб, ўлкадан 300 минг тоннадан зиёд пахта ташиб кетиладиган бўлди.

Чор ҳарбий вазирлигининг З. Кривошеин томонидан ёзилган кўрсатмаларида, Туркистонда пахтачиликни ҳар қандай йўл билан, ҳатто Россиядан ғалла келтириш эвазига бўлса ҳам, кенгайтириш зарурлиги уқтирилган эди: Туркистоннинг ҳар пуд ортиқча ғалласи рус ва Сибирь ғалласи учун рақобатдир; Туркистоннинг ҳар пуд ортиқча пахтаси эса Америка пахтаси учун рақобатдир. Шу сабабли, бу ўлкага, гарчи қимматроқ тушса ҳам, дон ташиб келтириб, унинг суғориладиган ғалла майдонларини пахтага бўшатиб бермоқ афзалдир (Ўша манба).

Ерни хароб этмасдан деҳқончилик қилиш учун, давлат миқёсида янги суғориш иншоотлари қуриш ҳақида жон куйдириш лозим эди. Бироқ Россия бунинг учун пул сарфлаб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Шу мақсадда яратилган лойиҳалар эса — улар жуда кўп эди — қоғозларда қолиб кетди. Мабодо, маблағ ажратилган бўлса ҳам, ариқ қазишдан бошқасига етмасди.

Мен чор ҳукумати даврида пахтачилик иши қандай юритилгани хусусида бежиз батафсил тўхталганим йўқ, Чор мустабид ҳокимиятининг мамлакат пахта мустақиллигига эришиш йўли Советлар мамлакатининг пахта мустақиллигига эришиш сиёсатига ҳеч қандай ўзгаришларсиз, айнан кўчирилди. Гарчи колониянинг ўзи яшаб қолмаган бўлса-да, империяча муносабату мустабидларча фикр юритиш принциплари сақланиб қолди, яъни кўп ўн йилликлар давомида, пахта тузумнинг ўзини — бундан бошқа нарсани эмас, — сақлаб туришга хизмат қилдирилди. Акс ҳолда, ҳар йили Ўзаро Иқтисодий Ёрдам Кенгаши мамлакатларига 700 минг тонна толани (бу 2 миллион тоннадан ортиқ пахта) жўнатишнинг нима зарурати бор?!

Ҳеч қачон, ҳеч ким ўзбек халқи ва у сингари пахта етиштирувчи бошқа халқлардан, улар пахта экишни хоҳлайдиларми, йўқми, мабодо хоҳласалар, бу қулларча меҳнат эвазига етиштирилган пахта ҳазрати олийлари қанча туради, деб сўрамаган!

Демократия ва ошкоралик яқин-яқинларгача ҳам ғоят устомонлик билан сир тутиб келинган нарсалар ҳақида рўй-рост сўзлаш имконини берди. Бироқ, иш гапдан нарига ўтаётгани йўқ! Ўрта Осиёнинг пахтаси билан мамлакатнинг бирон халқи бойиб қолмади. Россия деҳқонлари ҳам, Ўзбекистон ва Туркменистон пахтакорлари сингари, ярим оч кун кечирмоқдалар. Фақат болалар ўлими кам демасангиз, уларнинг далалари ҳам кимёвий захарларга тўлиб-тошган. Бироқ, бугун кимнинг кўпроқ камбағаллигини ҳисоб-китоб қилиб ўтирадиган пайт эмас!..

Маънавий қашшоқланиш шу даражага бориб етдики, халқни ўз тарихи билан боғлаб турувчи илдизлар узила бошлади. Ҳатто, диний тақиқлашлар ҳам аёлларни ўзига ўт қўйишдан тўхтатиб қололмаяпти. Ҳеч бир қора кунда ёшгина навқирон қизларнинг бу қадар телбаларча жонига қасд қилиши рўй бермаган. Одамлар буни пахтадаги кулликка бежиз боғлашаётгани йўқ. Тўғри, эҳтимол, баъзилар айтгандек, пахта етиб бормаган олис тоғ қишлоқларида, катта шаҳарлар атрофидаги қишлоқлардагига нисбатан, аёлларнинг ўзига ўт қўйиш ҳоллари камроқ учрар. Бироқ, гап унинг қаерда озу қаерда кўплиги устида кетаётгани йўқ. Бизнинг аёлларимиз ва деҳқонларимизнинг шу қадар маънавий ғариблашиб кетгани жонни ўртайди.

Яқинда менга америкалик бир ёзувчи АҚШнинг ҳиндилар яшайдиган резервацияларида (туб жой аҳоли зўрлик билан кўчириб олиб борилган муайян жойлар) ичкиликбозлик авж олиб бораётганини айтди. Олимлар бу ҳайратомуз ҳодисани ҳиндиларнинг ўз маданияти ва тарихи билан боғлаб турувчи кадриятлардан батамом узоқлашиб кетгани билан изоҳламоқдалар. Олдинда милт этган чироқ йўқ. Умидсизликдан ўз жонига қасд қилаётган аёлларимиз, ҳаёт чечакларини ўз қўллари билан олов исканжасига тутаётган бенаволар ҳақида ўйладим. Уларни

сўнги қадамга, мудҳиш ўлим чоҳига маънавий ғариблик итариб юбормаяптими?

Болалар меҳнатидан аёвсиз фойдаланиш ҳамон давом этаётир. Ҳанузга қадар тирикчиликнинг ягона шарты пул экан, ҳеч қандай тақиқ ота-онани боласининг даладаги серзахмат ёрдамидан воз кечтиролмайдн. Жумҳуриятларнинг иқтисодий мустақиллиги ҳақида ҳар қанча кўп гапирилмасин, марказнинг ўз амрини қонунлаштирилган тарзда ўтказиб келиши давом этар экан, унга эришиб бўлмайди. Ҳозир марказ мамлакат юритаётган сиёсат учун қанча пахта керак бўлса, пахтакор жумҳуриятлардан айнан шунча миқдорда пахта етказиб беришни амирона талаб қилмоқда. Маҳкамалар ва пахта етиштирувчилар ўртасидаги муносабатлар боши ердаю оёғи осмонда қилиб ўрнатилган!..

Ўша маҳкамалар деҳқонни қандай хоҳласа, шундай хонавайрон этаверади. Харид нархларининг арзир-арзимас ошиши гўё пахтакор ҳақидаги улуғ ғамхўрлик қилиб кўрсатилади. Хўш, баҳони нега сотувчи эмас, олувчи белгилаши керак, деб сўрагим келади. Нега пахтакор оқ олтиннинг эгаси бўлиб туриб мутеларча бош эгиб юриши керак? Агар давлат чиндан ҳам, ҳар бир инсон тақдири учун ғамхўрлик қилса, молия нозирлиги деб аталган умумий қозонга барчанинг захматли меҳнати эвазига келган сон-саноксиз бойликни аввал тўплаб, сўнгра қайтадан тақсимлаши шартми? Бунинг ўрнига, ўша бойликни у яратилаётган жойнинг ўзида қолдиришни раво кўрса, яхши бўлмасмиди?! Ахир, бу маҳкам.а қачонгача маҳсулот етказиб берувчининг иштаҳасини, еб-ичишини ўз ихтиёрига кўра белгилайди Ақлга сиғдириб бўладими шуни? Соғлом мантиққа кўра, ишлаб чиқарувчи, яъни оғир меҳнат билан пахта етказиб берувчи даромадини ўз эҳтиёжига кўра тасарруф этиши, сўнгра бошқаларга ёрдам кўлини узатиш ҳақида ўйлаши керак.

Қанча пахта экиш, уни қандай нархда ва кимга сотиш масаласини халқнинг ўзи мустақил ҳал этинг ҳуқуқини кўлга киритсагина, у бугунги қайта қуришга ишониши мумкин. Биз эса деҳқонларга шундай ҳуқуқни бериш ўркига, ғирромлик асосига қурилган кўҳиа иморатнинг деворларини ямаб-суваш билан оворамиз. Бу ҳолда ўша иморатнинг қулаб тушиши ҳеч гап эмас. Ҳозир жумҳуриятимиз ҳукумати марказий маҳкамаларнинг марҳамати боис, ботқоққа чўқиб қолган ўлкани кутқаришга уринмоқда. Эҳтимол, бу саъй-ҳаракатлар муваффақиятли яқунланар. Ҳар ҳолда, қандай кутқариш ва қайси воситалар ёрдамида кутқариш хусусида, фақат юқоридан бериладиган кўрсатмалар билан аҳволни ўнглаб бўлмаслиги ҳаммага аён. Шу маънода жумҳурият Нозирлар Кенгаши раиси Ш. Р. Мирсаидовнинг Ўзбекистон ССР Олий Совети биринчи сессиясидаги ушбу фикрлари диққатга сазовор: Иттифоқ органлари қўллайдиган қонунлаштирилган ҳийла-найранглар ҳисобга олишнинг бу айёрона усули, оқибатда, Ўзбекистон ССРни бир неча йил давомида дотацияли жумҳуриятлар қаторига тушириб қўйди. Содда қилиб айтганда, Ўзбекистон сунъий равишда қашшоқ жумҳуриятга айлантилган ва ҳар йили саховат юзасидан унга Иттифоқ ғазнасида пулли ёрдам ажратилиб, унинг халқи хайр-эҳсон ҳисобига яшовчи қилиб кўрсатилди.

Аслини олганда Ўзбекистон Иттифоқ фондида ҳар йили 9 миллиард сўмга яқин фойда келтириб, субвенция тариқасида, 3,1 миллиард сўм олади. Нима бу—дотацияда бўлишми ёки аксими?

...Ўзбекистонга келадиган маҳсулотлар жумҳуриятдан чиқадиган маҳсулотлардан кўп, Иттифоқ олдида қарзимиз катта, йилига 2—3 миллиард сўм хайрия олиб яшовчи, қарздор жумҳурият деган таъналар асоссиз эканлигини исботлаш зарур. ...Ахир, Оролга шунчалик экологик зарар етказилиши ва у ҳалокатга юз тутиши марказнинг топшириқларини бажариш туфайли юз берди-ку!...

Жумҳурият ҳукуматининг иқтисодий мустақиллик йўлида кўяётган дадил қадамларини бошқалариладиган бозор иқтисодиётига ўтишда Ўзбекистоннинг мавжуд шарт-шароитидан келиб чиқиш масаласининг илгари сурилганлиги, Ташки савдо ва хорижий мамлакатлар билан алоқа давлат комитети, шунингдек, хомашё ва енгил саноат маҳсулотлари таъминоти ҳамда

уларни сотиш бош бошқармаси тузилганлиги умид уйғотмоқда. Албатта, ҳали олдинда жуда катта муаммолар қалашиб ётибди. Бу муаммоларнинг бир жиҳати Ўрта Осиёнинг сувтекин пахтасига ўрганиб қолган марказий мақкамаларнинг осонликча ён бермаслиги бўлса, иккинчи жиҳати, турғунлик йилларидан мерос бўлиб қолаётган ақидаларнинг ҳамон кучлилигидир. Масалан, мен яқинда Оролбўйида бўлиб қайтдим. Ўша кунларда бу ерда ўртоқ В. Х. Догужиев бошлиқ ҳукумат комиссияси иш олиб бораётган эди. Комиссия Мўйноққа келганида, магазинларда ҳамма нарса мухайё этиб қўйилган эди, учрашувга келган одамларнинг ўзи ҳам худди байрамлардагидек ясан-тусан қилиб олишган. Улар ўз порозилиklarини ҳеч нарса билан изҳор қилганлари ҳам йўқ. Ҳолбуки, захар соча-соча ўлиб бораётган денгизнинг ёнгинасида яшаётган айнан мана шу одамлар авлод-аждоди билан батамом йўқ бўлиб кетиш хавфи остида машъум қисматга юзма-юз туришибди!..

Узоқ йиллар мобайнида шиорбозлик ва ақидага айланган коммунистик ғояларнинг устиворлиги одамларни ёлғонга кўниктирди, гангиб қолиш, маънавий ғариблик, умумий лоқайдлик чоҳига итарди. Тиниқлик — миллий ўзига хослик шаклланадиган ўзакдир. Маънавий саёзлик эса халқ сифатида ўлимга юз тутишнинг биринчи аломати. Бу машъум аломат, ўзининг барча қадриятларини химоялашга ожизлик, ҳар қандай балолардан муҳофаза этиб турувчи қудратини бой бериш — офатга қарши туrolмаслик белгисидир. Маънавий инқирозга юз тубан кетишшундан сўнг бошланади. Худога шукурки, биз ҳали бу сўнгги чегарага борганимиз йўқ... Бироқ, мамлакатнинг турли жойларида бўй кўрсатаётган миллий низолар, миллатчилик кайфиятлари, агар таъбир жоиз бўлса, ақлдан озишнинг дастлабки белгиларидир. Бу қадар телбалик ҳам осмондан тушган эмас, уни биз яшаб турган тузумнинг ўзи туғдирган. Сиёсий тузумнинг маънавий ғариблиги, беахлоқлиги ялпи беандишаликка йўл очади, халқларнинг ички маънавий имкониятларини, унинг бўҳтон ва юзсизликка қалқон бўлувчи химоя кучларини емиради.

Эски иморатнинг пештоқларини бўяш билан демократик жамият қуриб бўлмайди. Бу ҳаммага кундай равшан. Тузумни тутиб турувчи таянчларнинг ўзини ҳам қайта қурмоқ керак. Эзилган ва бор буди таланган пахтакор ҳали янги уй ва мактаблар қуриб берилгани, томорқаси кенгайгани, хомашёга тўланадиган ҳақнинг ошгани билан ҳам, яхши яшаб қолмайди. Маоши мамлакатдаги энг юқори иш ҳақи даражасига етган тақдирда ҳам, улар, барибир, пахта қули бўлиб қолаверадилар. Тағин унинг кўзлари наҳордан ярим тунга қадар пахта даласидан бўлак нарсани кўрмайди. Агар биз уни пахта нархини ошириб бориш, яъни оз-оздан моддий рағбатлантириш эвазига, пахта экишга бангиларча ўргатиб бораверсак, ҳеч қачон унинг елкаси офтоб кўрмайди.

Ўз тақдири ва болалари тақдирини мустақил ҳал этиш пахтакорнинг ўз қўлида бўлиши керак! Агар шундай бўлмаса, биздаги пахта даласининг машъум резервациялардан мутлақо фарқи қолмайди.

Эҳтимол, бизга хавф солаётган экологик фалокатлар ҳам унчалик кўрқинчли эмасдир. Чунки, еримиз яна бизни боқа олишига, инсон жамики касалликлардан фориг бўлишига, ўлаётган денгизимиз қайта тирилишига умид билан яшайпмиз. Бироқ, инсоннинг қулларча меҳнатга, барча маҳрумликлар ва ночорликлар, ғарибона ҳаёт тарзига ўрганиб қолишининг ўзи даҳшатлидир!!!

Яна бир бор такрорлашга мажбурман: Пахтакор халққа етказилган маънавий ва жисмоний талофотни ҳеч қандай сабаб, ҳеч қандай зарурат, ҳеч қандай иложсизлик билан оқлаб бўлмайди!

ЧАҒАЛАЙГА ТАВАЛЛО

Орол ўлиб боряпти, кимса кўриб ув демас,
ўлаётган ватан, бу ўлаётган сув эмас,
дўст эмас у, дўст эмас, олов ичра кўриб, ким:
Ўзбекистон, онажон, ҳалокатинг бу! демас.
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Кўриб денгиз ҳолини, оҳ, нигоҳим йиғлади,
Фарёд чекди ҳасратим, дилда оҳим йиғлади,
тилсиз балиқ жовдираб инграганда ўкрадим,
ташна оҳу бўкраганда оҳу воҳим йиғлади.
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Зирвагирнинг узилган арқони мисол Аму,
муродига етмаган ботирга тимсол Аму,
уввос солиб йиғласам кўзёшларим кор қилмас,
яраланган шер каби судралар беҳол Аму.
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Муҳаббатда алданган аёл янглиғ сўлди Сир,
жангда қурбон жангчидай ярим йўлда ўлди Сир,
Мирзачўлни гул қилди, Оролни чўл қилди Сир,
ярим дарё, ярим руд, ярим сахро бўлди Сир.
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Хурсанд бўлдик уларни далаларга ичирсак,
шолиларга ичирсак, толаларга ичирсак,
бугун тоғ-тоғ туз бўлиб дилни ўртар пушаймон,
наҳот энди оҳларга, ноалаларга ичирсак?
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Евтушенко, биласиз, биласиз-ку, Распутин,
оч гўдақдан қизғанмас ёт она ҳам ўз сутин,
ярим дарё сув билан, дарё сероб ўлкада,
наҳот кўлу ўрмонлар куриб битар бус-бутун?
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Миннат эмас, ҳақиқат, жойсизларга жой бердик,
нон бердик, тупроқ бердик, ҳаво, қуёш, ой бердик,
қаттол жангда дўст учун жон бердик — жаҳон бердик,
совға деб ғишт-ғишт олтин, пахтани той-той бердик.
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Не ўтди, биздан ўтди, оҳ-фиғондан фойда йўқ,
ошиб тошган сув булоқ, дарёю руд, сойда йўқ,

наҳот аччиқ қадимий ўша ҳикмат ҳақ чиқар;
сенда йўқ — оламда йўқ: Осмонда йўқ, ойда йўқ.
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Орол, сени ўлдирса, беҳуда баҳс ўлдирар,
ақли ноқис ўлдирар, бурди йўқ лафз ўлдирар,
бедиёнат ўлдирар ҳам хиёнат ўлдирар,
аҳли нокас ўлдирар, балои нафс ўлдирар.
Замзамга уччағалай, қанотингда сув келтир.

Фалакларга ишонма, халқим, ундан нидо йўқ,
сендан ўзга лойиқ йўқ, сендан ўзга фидо йўқ,
сен ўзингга ўзинг ёв, сен ўзингга ўзинг дўст,
еру кўкда ўзингдан ўзга куч йўқ, худо йўқ.
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

Ерни ўлдирмоқ бўлсак — Оролни ўлдирайлик,
элни ўлдирмоқ бўлсак — Оролни ўлдирайлик,
Баҳруннажот бўл ўзинг, оёққа қалқ, она халқ,
кўзёш билан бўлса ҳам Оролни тўлдирайлик!..
Замзамга уч, чағалай, қанотингда сув келтир.

ОҒУНИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?

Биз ҳаёт кечираётган атроф-муҳитни ифлослантирган кимёвий моддаларнинг тури тўрт миллиондан ортиқ. Улар орасида энг ёмони—инсон учун хатарлиси ксенобиотиклар, яъни табиатга ёт бўлган захри-қотил пестицидлардир. Қишлоқ хўжалик экинларини турли касаллик ва зараркунандалардан химоя қилиш учун мўлжалланган гербицидлар, замбуруғларга, ҳашаротларга қарши ишлатиладиган кимёвий моддалар шулар сирасига киради. Ҳар йили ер юзининг 15 миллион квадрат километрга яқин майдони дориланади. Бунинг натижасида фақатгина ривожланаётган мамлакатларда 375 минг киши захарланиб, 10 мингдан ортиқ киши ҳаётдан кўз юммоқда. Бизда бундай маълумотлар йўқ. Аммо аҳвол анча мураккаблиги сир эмас.

Тупроқ, сув ва ҳавода кенг тарқалиб кетган бу моддалар инсон ҳаёти учун фавқуллодда хатарли вазиятни вужудга келтирди. Биз бугун ирсий ва экологик хавф остида яшамокдамиз. Таниқли ирсийтшунос олим, академик Н. Дубинининг ёзишича, ...бу хатарли омиллар тирик табиатдаги мозийи-азал ривожининг маҳсули саналган энг ноёб дурдона — хазрати ИНСОН наслининг бузилишига олиб келаётир.

Биз бутун чоралар билан бу хавфни бартараф қилмоғимиз зарур. Акс ҳолда инсоният учун, умумий тирик мавжудотлар учун тиклаб бўлмайдиган ирсий талофотлар бошланиши муқаррар. Чунки пестицидлар АЭСларнинг радиоактив чиқитлари хавфидан 9 баробар хавфли.

Шундай бир шароитда, СССР Кимёвий ўғитлар ишлаб чиқариш маҳкамаларининг раҳбарлари минерал ўғитлар ва пестицидлар ишлаб чиқаришни янада кўпайтиришга даъват этмоқдалар. Ҳолбуки, кейинги чорак асрда агрохимикатлар миқдори 12—15 баробар кўпайган бўлса-да, ҳосилдорлик амалда ошмади. Кўряпсизми, харажатлар ботмон-ботмон, самара ҳаминқадар, салбий асоратлар эса чидаб бўлмас даражада!

Х беш йиллик мобайнида Ўзбекистон пахта майдонларининг ҳар гектарига йилига ўртача 54,6 килограмм пестицид ишлатилган эди. Ҳозир эса гектарига 24—30 килограммдан ишлатилмоқда. Ўзбекистон пахта далаларига солинаётган ўғитлар миқдори Финляндия ёки Болгариядагига нисбатан 2—2,5, Швециядагига қараганда 3, АҚШдагига нисбатан эса 4 баробар кўп. Бироқ ғўзага шунча кўп миқдорда солинаётган азотли ўғитларнинг атиги 45—50 фоизигина фойдали таъсирга эга. Қолган 50—55 фоиз қисми тупроқдан ювилиб, ҳавога учиб, инсон яшаётган атроф-муҳитни ифлослайди.

Ўтган беш йилликда жумҳуриятимиз пахтачилигида 10 миллион тоннага яқин азотли ўғитлар ишлатилган. Амалда уларнинг ярмидан кўпи ҳосилдорликни оширишга эмас, балки муҳитни булғашга исроф бўлган, холос. Шунинг учун ҳам, бугун далага солинаётган минерал ўғитлар ва пестицидлардан тўғри, меъёрида фойдаланиш энг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Хўжаликлар амииакли селитранинг тоннасини 70 сўмдан, аммофоснинг тоннасини 96,5 сўмдан харид қилишади, оддий которан гербицидининг тоннаси 12 минг сўм туради.

Кўряпсизки, қишлоқ меҳнаткашларининг неча миллионлаб сўм маблағи ҳеч қандай нафсиз сарф бўлаётир. Заҳарли моддалар сақланадиган омборларнинг атиги 30—40 фоизигина ишга яроқли, қолган 512 омбор санитария ҳамда табиат муҳофазаси талабларига мутлақо жавоб бермайди. Пестицидларни сотиб олиш, далаларда ишлатишда жуда катта хатоликлар бор: 1804 хўжаликда уни тўғридан-тўғри ўғирлаш ҳоллари аниқланди. Қишлоқ жойларидаги 212 мингта ҳовлидан заҳарли кимёвий моддалар топилган. 300 дан ортиқ қишлоқ хўжалик аэродромлари ва пахта далаларида эса неча минглаб тонна пестицидлар очиқ-сочиқ ҳолда ётибди.

Балки куриб бораётган Орол денгизидаги сувнинг ўлик ҳолга келиб, ноёб турдаги балиқларнинг қирилиб кетишига ҳам минерал ўғитлар ва пестицидларни ишлатишга ҳаддан зиёд ружу қўйганимиз сабаб бўлгандир. Бугина эмас, денгизнинг қуриган тубидан тузларга

қўшилиб ҳавога учиб чиқаётган захар (пестицидлар) қолдиқлари унумдор ерларимиз ва ажойиб боғларимизга ҳам қирон келтира бошлади. Бу энг хатарли ёвдир. Ҳозирнинг ўзидаёқ, Оролдан юзлаб километр олисликдаги ерларнинг ҳар гектарига йилига 200—300 килограммдан захар-заққумли чанг ўтирмоқда.

Кейинги 15—20 йилдан буён, Ўзбекистон табиатида фалокатли жараёнлар кечмоқда. Ўлкамиз кўрки ва 32 бойлиги бўлган ўнлаб ўсимлик ва ҳайвонот турлари бутунлай йўқ бўлиб кетди. 60 дан ортиқ ҳайвонот ва 160 дан ортиқ наботот тури ҳам бугунги кунда шундай тақдир билан юзма-юз турибди. Жумҳуриятда, айниқса, Қорақалпоғистон мухтор жумҳуриятида экологик вазият ниҳоятда таҳликали. Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалигида агрохимикатлар ишлатилиши ҳажмига монанд ҳолда, қишлоқ жойларида болалар ўлими ҳам кескин ошиб борган. Болалар ўлимининг кўрсаткичлари Чернобиль зонасидагидан бир ярим, икки ва айрим туманларимизда 3—4 баробар юқори эканлиги кишида даҳшат уйғотади! Пахта экувчи туманлардаги оналар ва болалар ўлимининг миқдори пахта экилмайдиган жойлардагига қараганда, 3 баробар кўпдир. Чунончи, бизда ич терлама касаллиги Иттифоқ бўйича ўртача даражадан 3—4 баробар кўп. Мухтор жумҳурият бўйича касаллик кўрсаткичлари эса янада ташвишли. Бу ерда паратиф хасталиги Иттифоқ даражасидан 9—10 баробар юқори. Анча йиллардан буён Ўзбекистон юқумли сариқ хасталигининг кўплиги бўйича Иттифоқдаги энг олдинги ўринлардан бирини эгаллаб турибди. Онкологик касалликлар, болалар ўлими миқдори ўртача Иттифоқ даражасидан 2—3 баробар кўп.

Тўғри, кўпгина пестицидларнинг бир томонлама самарали жиҳатлари бор. Бирок, рўй-рост айтадиган бўлсак, уларнинг бераётган фойдасидан кўра, етказаётган зарари, экологик жиҳатдан олиб келаётган хатарлари ниҳоятда каттадир. Шунинг учун ҳам, бугунги кунга келиб, пестицидларнинг, фойдаю зарарини ошқора муҳокама этишимиз, эришилган ва бой берилган нарсаларни таққослаб кўришимиз ниҳоятда зарур. Бундай дейишимнинг сабаби, узоқ йиллар мобайнида захри-қотил тўпланган, сабзавот, полиз, экинлари, мева-чева ва бошқа маҳсулотлар билан озиқланиб келишимиз туфайли, муайян даражада ақлий заиф, жисмонан ночор болалар кўп туғилмоқда. Бу 15 йилдан кўпроқ вақт мобайнида, пахтазорларимизга самолётлар ёрдамида бутифос сепганимизнинг касри эканлигини унутмайлик.

Афсуски, жамоатчилик талаби билан бу захри-қотил моддани ишлатиш тақиқланганига қарамай, минг-минглаб кишиларимиз саломатлиги издан чиқишига айбдор бўлган бирорта масъул ходим халқ олдига жавоб бергани йўқ. Бутун бир халқ касалмандга айлантириб қўйилган бўлсада, уларнинг бирортаси кечирим ҳам сўрагани, жарима ҳам тўлагани йўқ. Мана шундай жазосизлик, экологик бузғунчиларга нисбатан мурувват кўрсатилаётгани туфайли, ҳамон бундай ҳоллар давом этмоқда.

Бизда Ғарбий Европа мамлакатларидаги сингари захарли химикатлардан фойдаланишни назорат қилиб боровчи ҳуқуқий ва иқтисодий механизмлар ҳамон ишлаб чиқилмаяпти. Бу мамлакатларда атроф-муҳитни пестицидлар ва нитратлар билан ифлосланишининг олдини оляш икки йўналишда ташкил этилган. Биринчидан, пестицидлар ва азотли ўғитларни қўллайдиган хўжаликларга махсус солиқлар солинади. Бунда сотиб олинган ҳар килограмм пестицидга унинг баҳосига олти-етти баробар кўп миқдорда солиқ белгиланади. Азот ўғитларига нисбатан эса уларнинг ҳар килограммига баҳосининг уч-тўрт баробари ҳажмида солиқ солинади. Иккинчи, захарли моддаларни ишлатувчи хўжаликлардан олинандиган ана шу солиқ шаклидаги маблағлар қишлоқ хўжалигида дориларни ишлатмасдан экологик жиҳатдан хавфсиз ноз-неъмат етиштирувчи хўжаликларнинг зарарини қоплаш учун тўланади.

Жумҳурият худудидаги экологик вазиятни тез орада соғломлаштириш учун энг аввало Оролбўйи минтақаси, биринчи навбатда, Қорақалпоғистон мухтор жумҳурияти, Хоразм ва Бухоро вилоятлари фавқулудда экологик фалокат зонаси, дсб эълон қилиниши зарур. Шу билан,

бирга, жумхурият ҳудудида заҳарли кимёвий моддалар солмасдан, экологик тоза ноз-неъматлар етиштириладиган махсус хўжаликлар ташкил этишнинг ҳам аллақачон вақти келди.

Бу йўналишдаги муҳим ишлардан яна бири жумхуриятимиз ҳудудида атроф муҳитнинг янада ифлосланиб боришини тўхтатиш учун биомониторинг ва экогенетика бўйича махсус марказ ташкил этишдир. Агар шундай марказ Ўзбекистон Табиатни муҳофаза қилиш Давлат комитети қошида тузилса, бирора ирсий ва генетик жиҳатдан хатарли модда унинг рухсатисиз ишлатилмаган бўлур эди.

Яна бир муаммо пахтачилик билан боғлиқ. Башарти, пахта жумхуриятимизда асосий экин бўлиб қолаётган экан, унинг экологик жиҳатдан табиатга зарар етказмайдиган, тўғрироғи, заҳарли моддаларга эҳтиёж қолдирмайдиган навларини яратиш талаб этилади. Бунда кам сув ичадиган, заҳарли кимёвий моддаларга ҳожат қолдирмайдиган навларга эҳтиёж катта. Бу эса ғўза генетикаси ва селекциясини шу йўналишда қайта қуришни тақозо қилади. Кўп йиллик тадқиқотлар шундай мукамал ғўза навлари яратиш мумкинлигини кўрсатмоқда. Энг қизиқарлиси Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Биолог илмий ишлаб чиқариш бирлашмаси лабораторияларида ғўза пишиб етилиши билан барги ўз-ўзидан тўкиладиган навлар яратиш устида тадқиқот олиб борилмоқда.

Албатта, бу ишларни қиёмига етказиш учун муайян вақт керак. Шунга қадар эса мавжуд заҳарли моддалар, кимёвий ўғитлар пахтакор хўжаликларимизга худди дорихонада беморга дармондори қандай берилса, шу тарзда ажратилишини махсус ташкил қилиш керак. Шу билан бирга, ҳозирги мушкул вазиятни ўнглаб олмоқ учун жумхурият доирасида махсус дастур ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Аввало, қишлоқ хўжалигида агрохимикатлар, шу жумладан, заҳарли моддалардан фойдаланишда давлат тартибини ўрнатиш лозим. Заҳарли моддаларни меъёрдан ортиқ қўллаётган хўжаликларга жарима солиб, бундай моддаларни камроқ ишлатиб, экологик тоза, оғусиз ноз-неъматлар етиштираётган хўжаликлар шу маблағ ҳисобидан раҳбатлантирилиши керак. Кўпгина хўжаликлар ҳудудида ташландиқ ҳолда ётган ва ишлатиш ман этилган заҳарли моддалар эса экологик жиҳатдан хавфсиз жойларда махсус омборлар қуриб, давлат назорати остида сақланишини ташкил этиш зарур.

ФАЛОКАТ ҚУНҒИРОҒИ

Мабодо, биз бугун сиёсий жихатдан тинчликни асраб, эртанги кунда яшаш ҳуқуқини қўлга киритганимизда ҳам, индинига ҳаво, сув ва заминнинг заҳарланишидан кирилиб кетишимиз мумкин.

Валентин РАСПУТИН

Навойга автобусда борсангиз, Пахтачи ноҳияси Султонобод посёлкасидан ўтишингиз биланоқ, ачқимтил ҳаво бирдан томоғингизни, кўзларингизни ачита бошлади. Мабодо, поездда бориб, Навоий шаҳар вокзалига тушсангиз, ўз ўзидан нафас олишингиз қийинлашади, баъзида кўнглингиз айнийди. Тайёрада борилса, юқоридан шаҳарни турли-туман тутунлар туманидан зўрға илғайсиз. Сарик, кулранг, кўнғир, оқиш тутунлар занжири шаҳар осмонини илондек ўраб олган. Мен қадрдон шаҳрим Навоийга борганимда, ҳар сафар шундай оғир ҳолатларга тушиб, заҳарли ҳаво исканжасида қийналаётган одамларни, шаҳарни кўриб юракларим эзилади. Кўз олдимга касалманд жияним (у номини айтмаслигимни илтимос қилди) келаверади: Ҳозир ўша бемор жияним йигирма беш ёшда. Бундан йигирма беш йил муқаддам эса Навоизот (дастлаб кимё кбмбинати деб аталарди) ишлаб чиқариш бирлашмасининг биринчи навбати ишга туширилган эди. Жияним туғилганда, доя кампир: Илоё, худо умри билан берган бўлсин! Алпомишдек йигит, бўлиб ўссин!, дея дуо қилган. Кампирлардан яна бири: Катта йигит бўлиб, кимё комбинатларда ишласин, деб қўлларини юзига сурган (Ҳойнаҳой, кампир кимё комбинатини салкам жаннатга ўхшаган жой бўлса керак, деб ўйлаган, шекилли).

Онамга. кўмаклашиб—бешиқдаги укамни тебратиш ўрнига, қишлоқ болалари билан томга чиқиб, комбинатнинг булутларга ёндош трубасидан чиқаётган сарик тутунни томоша қилардик. Баъзан тутун бошқа томонларга эса хафа бўлардик. Қишлоқ томон оқиб келса хурсанд бўлардигу, лекин кўзларимиз ёшланганини, ачқимтил ҳаводан кўнглимиз айниб, томоқларимиз ачишиб, ранг-рўйимиз сарғая бошлаганини билмасдик. Аста-секин бу сарик тутунга, табиий ҳаво каби кўникиб кетдик...

Орадан йиллар ўтиб, кампирларнинг ниятлари ижобат бўлди. Жиян хизматни ўтаб қайтганидан сўнг, бирлашмага ишга кирди. Лекин узоқ ишлаёлмади. Ёшига нисбатан, бир талай касалликларни орттирди. Девдай йигитнинг гоҳ оёғи, бели, гоҳ боши, буйраги оғрийди. Хотираси ниҳоятда заиф. Феъли асабий. Тез-тез йўталади. Уйлантирайлик десак, бошини ҳам қилиб, ер чизади. Эй, амакижон, тамом бўлдим, дейди нуқул хўрсиниб, унинг заҳил юзларига, кундан-кунга киртайиб бораётган кўзларига, ғариб гавдасига қарасам, вужудим музлаб кетади. Кўз олдимга бирлашма трубаларидан чиқаётган сарик тутун (иблис тутун) келаверади. Гўё жиянимнинг ҳам ранг-рўйи сарғайиб кетганга ўхшайди. Навоийда эса унга ўхшаган беморларни даволайдиган на касалхона, на санаторий бор. Марказларга бориб даволаниш учун ҳамма ҳам йўлланма олавермайди. Йўлланма олганларнинг ҳаммаси ҳам даволанишга бориш учун моддий томондан қийналадилар. Ахир, пахтакор қанча иш ҳақи олишини биласизлар-ку! Бундай маош билан Навоийдан Самарқандга бориш амри маҳол...

Йигирма беш йилдирки, жиянимга ўхшаган беморлар сони йил сайин кўпайиб боряпти, ниҳоятда заҳарланиб, ифлосланиб бораётган ҳаво сув, ер, одамларнинг, айниқса, аёлларнинг тинка-мадорини қуритяпти. Бу ерда туғилаётган гўдақларнинг аксарияти касалманд, нимжон. Оналарда сут етишмайди. Болалар ўсмасак бўлиб қоляпти. Экин ерларининг қуввати камайиб, ҳосил олиш қийинлашиб боряпти. Навоийликлар узоқ йиллардан буён қовун, тарвуз, помидор, ўрик, олма, узумнинг таъмини билмайдилар. Улар худди уводага ўхшайди. Азбаройи ерлар заҳарланиб кетганидан, қишда ўраларда сабзи, шолғом, картошкани узоқ вақт сақлаб бўлмайди,

чириб кетади.

Йигирма беш йил орасида Навоий шаҳрида йирик тоғ-кон металлургия (маъдан) комбинати, ГРЭС, кимё-электр ва цемент заводлари қурилиб, катта қувват билан ишга туширилади. Бу эса фақат шаҳарда эмас, балки унинг атрофидаги ноҳиялар, қатор хўжаликлар, Қарнаб, Ўртачўл, Нурота яйловларида экологик мувозанатнинг жиддий бузилишига олиб келди. Қишлоқ хўжалик экинлари билан бирга, чорвачиликдан ҳам путур кетди. Хуллас, бу ердаги экологик аҳвол йилдан-йилга оғирлашиб, янада мураккаблашиб борапти. Келинг, бу фожиалар тўғрисида Навоийликларнинг ўзларидан эшитайлик. Ахир, дардни дардмандлар яхши билишади-да!

Нурмамат Холмуродов, Тошкент политехника олийгоҳи Навоий филиали директори ўринбосари, кимё фанлари номзоди:

— Тўғриси, шаҳар ичкарасида кимё корхоналари нотўғри қурилган. Бу лойиҳачи-архитекторларнинг катта айби. Биз уларга лойиҳа учун юксак мукофотлар бердик. Улар эса мукофотларни олиб, хурсанд бўлиб, шаҳарни заҳарли тутунлар гирдобидида қолдириб, ҳикояда айтилганидек қайдасан, Ленинград? деб жўнаб кетишди. Эндиликда, нотўғри лойиҳалар асосида қурилган шаҳар, экологик ҳалокат арафасида турибди. Масалан, Навоиазот ишлаб чиқариш бирлашмаси трубаларидан азот тўрт оксиди чиқади. Табиатга жиддий зиён етказишдан ташқари, инсон организмига ёмон таъсир қилиб, томоқ йўллари, ўпка ва жигарни шикастлайди. Хлор газлари сочни сарғайтириб юборади. Ҳаво таркибида ранги кўринмайдиган, ҳиди билинмайдиган яна қанча заҳарли газлар бор. Бирлашманинг ҳозирги технологик жараёнида тутунни на тўхтатиб, на йўқотиб бўлади. Янги ишга туширилган электркимё заводи қишлоқ хўжалигини ёввойи ўтлардан тозалаш, ҳашоратларни йўқотиш учун ўта заҳарли гербицидлар, пестицидлар ишлаб чиқаради. Лекин ер бу заҳарли ўғитларнинг ҳаммасини ўзига синдира олмайди-ку! Заводнинг кимёвий моддалар сақланадиган катта идиш (цистерна) лари аллақачон ишдан чиқиб, чириб кетган. Ҳозир заҳарли суюқликлар ернинг остига юбориляпти. Бу эса ерости сувларига қўшилиб уни заҳарлайди. Умуман, Навоий шаҳри атрофидаги ер ости сувларини мутлақо истеъмол қилиш мумкин эмас. Масалан, Қарнабдаги кондан ҳар йили ер остига саксон тонна сульфат кислота юборилади. Ўн йиллардан сўнг, бу қандай хунук оқибатларга олиб келиши маълум. Наҳотки, била туриб, фожианинг олдини олмасак?!

Даврон Аслонов — Навоий ноҳияси Коммунизм жамоа хўжалиги аъзоси, Улуғ Ватан уруши ветерани:

— Мана ўзингиз кўриб турибсиз, Навоиазот уйимиздан бир ярим километр нарида. Тунукун шовқин эшитилиб туради. Ёзда супада ўтириб бўлмайди. Шамол эсса, нафас олиш қийинлашади; бош оғрийди, кўнгил айнийди, кўзлар ёшланади. Қуриб кетгур тутун оқшомлари зўраяди. Эшикни зичлаб ёпиб олсак ҳам фойда қилмайди. Аҳволимиз оғир, ука!..

Зиёдулла Рўзиев, Яигирик қишлоқ шўроси котиби:

— Қишлоқ Шўромизга Коммунизм ва Ленин йўли жамоа хўжалиги киради. 3234 та оила бор. Икки жамоа хўжалик ҳам бирлашмага чегарадош. Айниқса, Айрончи, Темиршайх, Янгиарик, Чорровот, Арғун, Қизилтом, Бешкент, Луватон, Талқоқ қишлоқларининг аҳолиси жабр тортмоқдалар. Масалан, икки ёшгача бўлган болалар ўлими тўхтамаяпти. 1986 йилда 53 та, 1987 йилда 49 та, ўтган йилнинг ўн бир ойида 21 та бола нобуд бўлди. Улар асосан ўпка шиши, мия шиши, ҳаво етишмовчилигининг ўткир шакли билан хасталанган. Бундай нохуш ҳолатлар катталар, айниқса, оналар орасида рўй бераётганлиги кишини ташвишга солади.

Қилич Ражабов, Тошкент политехника олийгоҳи Навоий филиали ўқитувчиси:

— Шаҳримиз ва унинг атрофи экологик ҳавф остида. Навоиазот бирлашмаси баҳайбат трубалар орқали ҳавони сўриб олиб ҳаво таркибидаги азотдан фойдаланади. Бу жараёнда инсон ҳаёти учун зарур бўлган кислород ҳам сўрилиб кетади. Сўнг у кимёвий жараёнда қатнашиб, табиат ва ҳаёт учун зарарли бирикмаларга айлантирилиб, чиқариб ташланади. Аслида сариқ тутун — азот, водород, кислороднинг бирикмаларидан иборат бўлиб, кимёвий жараёнда

парчаланиши керак. Лекин бирлашмада уни парчалайдиган механизм йўқ. Ёки тоғ-кон металлургия (маъдан) заводини олиб кўрайлик. У асосан Учқудукдан қазиб олиб келинаётган тоғ рудаларини ишлайди. Чиқиндилари жамоа хўжаликларининг ерларига чиқариб юборилмоқда.

Энди икки оғиз цемент заводи ҳақида. Фан цемент заводларини сурункали ёмғир ёғадиган жойларга қуришни тавсия қилади. Йилнинг кўп ойлари қурғоқчилик келадиган Ўзбекистонда бундай завод аслида қурилмаслиги керак. Афсуски, келиб-келиб, Қизилкум даштида цемент заводи қурилиши инсон боласининг ақлиги сиғмайди. Биргина цемент заводида ишлаб турган тўртта печ бир кеча-кундузда 12 тонна чанг, яъни олий нав цементни ҳавога чиқариб юборади. Ҳозир, заводни технологик жиҳатдан атроф муҳитга зарарсиз ҳолатга келтириш учун тубдан реконструкция қилиниши лозим бўлган бир пайтда, унинг учинчи навбати қурилаётганлигини нима билан изохлаш мумкин?

Тошпўлат Сувонов, Навоизот ишлаб чиқариш бирлашмаси медсанчасти бош врачининг меҳнат-эксперт бўйича ўринбосари:

— Бу ерда меҳнат қилаётганларнинг саломатлиги оғирлашиб, турли хил ўткир касалликлар сони кўпайиб борапти. Масалан, ҳар 100 ишчи ҳисобига олиб қараганда, ўтган йили 8039 та ҳодиса, яъни касаллик рўй берди, 76854 иш куни йўқотилди. Бу 1987 йилга нисбатан анча кўп. Ишчилар ўртасида ўткир юқумли касалликлар, суяк минингити, буйрак, сариқ касаллиги, ўпка хасталиги, қон босими ва қатор хотин-қизлар касалликлари кўпаймоқда. Уларни даволаш қийин кечяпти. Шаҳарда касалхона, даволаш профилакториялари етишмайди. Аёлларда учраётган баъзи касалликлар, улардан туғилаётган болаларга салбий таъсир кўрсатяпти. Турли руҳий касалликларнинг рўй бераётганлиги ҳам ташвишли ҳол. Бирлашманинг аммиак, Нитрон, каттализатор цехларидаги аҳвол оғир. Қандай йўллар билан бўлмасин, захарни камайтирмасак, бу ердаги мураккаб аҳвол ўзгармайди.

Асфандиёр Аловиддинов, Тошкент политехника олийгоҳи Навоий филиали директори, кимё фанлари доктори,

— Шаҳримиз Иттифоқ бўйича 9 та экологик ҳолати ниҳоятда оғир шаҳарлар орасида 6-ўринда туради. Геологлар, кончилар Навоий атрофидаги яйловларни, саноат корхоналари эса экин ерларини батамом издан чиқаришмоқда. Улар ҳеч кимдан рухсат сўрашмайди.

СССР Минерал ўғитлар вазирлиги раҳбарларининг навоийликлар арзига эътибор бермай қилаётган ўзбошимчалиги ажаблантиради. Умуман, қайта қуриш талабларидан келиб чиқиб, Навоийдаги саноат корхоналарини жумҳурият вазирликлари ихтиёрига ўтказиш лозим. Чунки, улар бевосита Москвага бўйсуниларини рўқач қилиб, ерли ҳукуматнинг эътирозларига қулоқ солишмаяпти. Масалан, уч-тўрт йилдан буён экологик муҳит ҳақида йиғинларда гапирилади. Лекин ҳеч нарса ўзгармайди.

Яна бир таклиф. Шаҳардаги корхона, завод ва бошқармаларга кўпроқ маҳаллий, ерли аҳолидан етишиб чиққан кадрлардан раҳбар қилиб қўйиш керак. Сабаби, маҳаллий кадр ўз ерининг қадрини яхши билади. Ҳар қалай, экологик носозликларга қарши курашади...

Юқорида изтироб билан айтилган фикр-мулоҳазаларни, ўринли таклифларни, ҳаяжонли рақамларни бирма-бир шархламоқчи эмасман. Бу дардли гаплардан бор ҳақиқат аён бўлиб турибди. Ҳақиқатни рўёбга чиқариш эса кўпроқ Навоий шаҳар партия. ва шўро ташкилотлари, жумҳурият табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси раҳбарлари виждонига ҳавола. Қолаверса, ҳар бир виждонли одам масаланинг моҳиятини чуқур англаб етиб, экологик тангликка қарши ўзини сафарбар, деб билсин.

Булар турғунлик йилларининг хунук, кишини ғаблантирадиган лавҳалари, албатта. Биргина Ўзбекистонда бир нечта кимё заводи, бирлашмаси қурилганлигини нима билан изохлаш мумкин? Самарқанд, Қўқон, Фарғона, Навоий, Чирчиқ шаҳарларидаги кимё корхоналари трубаларидан тинимсиз оқиб келаётган турфа рангдаги захарли тутунлар

бирлашиб, гўё рўй бериши мумкин бўлган фалокат қўнғироғини чалаётганга ўхшайди. Пестицидлар билан ишловчи ўн кишидан биттаси жиддий касаллик ортирди. Энг кўп касалланиш Молдавия, Тожикистон ва Ўзбекистонда қайд этилган, Ўзбекистонда баъзи ноҳиялар аҳолисининг 40 фоизида асаб системаси ва жигарда бузилишлар борлиги аниқланган. (Ўзбекистон коммунисти, 1989 йил, 1-сон).

Фалокат қўнғироғи! Бу қўнғироқ айниқса, Навоийда экологик муҳит ниҳоятда оғирлашиб бораётганидан огоҳ этиб, қайта-қайта садо беряпти. Еримиз, ҳавомиз, сувимиз, даладашларимиз, боғларимиз доимо мусаффо бўлишига, келажак авлод тақдирига бефарқ қарамасликка чорляпти. Лоқайдлик, бепарволик, бўлар-бўлмас ваъзхонликдан кўра, амалий ишлар қилишга даъват этипти!

АСОРАТ

Ўзбекистон, табиий шарт-шароитлари, асрлар оша шаклланган дехқончилик маданияти билан, энг бой ва фаровон жумҳурият бўлиши мумкин эди. Афсуски, бундай бўлмади. Қайтанга халқ турмушида муайян турғунлик, сиҳат-саломатлигида жиддий бой беришлар, табиат мувозанатида улкан талофотлар рўй берди. Биз бугун совет ҳокимиятининг 72 йиллик тарихига назар солаётимиз, бунинг сабаблари устида бош қотирмаслигимиз ва ниҳоят, янги аср бўсағасида меҳнаткаш, хокисор халқимизни қийнаган жумбоқларга жавоб изламаслигимиз мумкин эмас. Зеро, бу номутаносибликлар халқимизнинг миллий ўз-ўзини англаш жараёни билан чамбарчас боғлиқ муаммолардир.

Хўш, фожиаларимизнинг асосий илдизлари нимада? Мен, ер илми билан машғул бир олим сифатида, такрор айтаман: Фржиаларимизнинг бош манбаи пахта яккаҳоқимлиги ва суғориладиган ерлар майдонининг чексиз кенгайтирилиши, сув омборларининг кўплаб қурилиши, ўрмонлар, боғ ва узумзорларнинг қийратилиши, захарли химикатларни ёппасига қўллашдир. Улар улкан экологик талофотлар ва номутаносибликларга олиб келди.

Қишлоқ хўжалигини пахта яккаҳоқимлиги асосида ривожлантириш оқибатида, жумҳурият хонавайрон даражага етди. Суғориладиган ерларнинг тўхтовсиз ориқлаб, унумсиз бўлиб бориши энг юқори нуқтага кўтарилди. Ер фойдали қатламининг деярли ярмини йўқотиб бўлди, минерал ўғитлар, пестицидлар, дефолиантлар, гербицидларнинг ҳад-худудсиз ишлатилиши оқибатида, тупроқ барча неъматларини бой бериб, ўлик ҳолга айланди. 800 минг гектардан ортиқ суғориладиган ерлар қайтадан шўрланди. Ўсимликларнинг турли юқумли касалликлари кенг ёйилганлиги, шуингдек, захари ҳам пахта яккаҳоқимлигининг оқибатидир. Ниҳоят келиб чиққан сув танқислиги, бозорларнинг қимматлиги, сиҳат-саломатликнинг бой берилиши — булар ҳам нукул пахта экиш ва унинг майдонини ҳадсиз кўпайтиришнинг машғул асоратларидир.

Хўш, бундай қалтис ва ночор вазиятдан қутулишнинг йўли борми? Ҳа, бор! Бунинг учун энг аввало жумҳуриятимиз қишлоқ хўжалигини қатъий илмий асосга қўйиш, туб қайта қуришни амалга ошириш керак. Надоматлар бўлсинки, қайта қуришнинг ўтган даврида бу сўзларни минг бор айтдим-ку, ҳеч вақо қилмадик. Бу ҳаммага аён — зарурат ҳисобга олиниб, пахта майдони ҳам, плани ҳам камайгани йўқ. Қайтанга бундай йўл номақбуллигини асословчилар сафи кенгайиб, улар рағбат топди.

Аслида эса жумҳуриятнинг ҳар бир дехқончилик хўжалиги бир томонлама эмас, балки комплекс — ҳар томонлама ривожлантирилмоғи зарур эди. У ёки бу регионни ҳаддан ташқари фақат бир тур бўйича ихтисослаштириш ниҳоятда зарарли оқибатларга олиб келади. Биз пахта мисолида уни кўрдик. Регионда фақат бир хил экинга зўр бериш шахсий ва жамоат чорвачилигини издан чиқаради. Оқибатда, ҳозир жумҳуриятда ҳар юз гектар ҳайдаладиган ерга 41 бош қорамол (шунинг атиги 11 таси сигир) тўғри келади. Қишлоқдаги хўжаликларнинг 37 фоизи сигирга, 50 фоизи ҳатто қўйга ҳам эга эмас. Умуман, олганда, жумҳуриятда аҳоли жон бошига 22 килограмдан гўшт ва 132 литрдан сут етиштирилмоқда. Бутун мамлакат бўйича эса бу кўрсаткич 64 килограмм ва 341 литрни ташкил этади. Хўжаликларни ҳар томонлама ривожлантириш фақат иқтисодни мустаҳкамлаш жиҳатидангина эмас, айти пайтда табиат мувозанатини сақлаш, ишчи кучларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш учун ҳам ниҳоятда зарурдир. Бир сўз билан айтганда, тўла хўжалик ҳисоби, ўз-ўзини маблағ билан таъминлашга ўтиш шарт-шароитларида бозор ва маҳсулотнинг кадр-қиммати (бошқа ҳеч нарса эмас) ишлаб чиқаришни мувофиқлаштиришнинг бош дастури бўлиши керак. Бу принцип, қандай қилиб бўлса ҳам пахта бер, дейдиган сийқаси чиққан ақидапарастликни буткул рад этади.

Колхоз ва совхозлар, ижарачилар, оилавий пудратчилар, кооперативлар ана шундагина даланинг унум-дорлигини бузмасдан ҳар қарич ердан кўпроқ самара олишдан манфаатдор бўлади. У ёки бу маҳсулотга давлат буюртмалари хўжаликлар билан мана шу принципда олди-берди қилишга асосланиши керак. Зинҳор-базинҳор мана бу маҳсулотдан истайсанми йўқми шунча нарҳда, шунча план берасан қабилда эмас! Ана шундагина хўжалик ҳам, деҳқон ҳам ўз эркига эга бўлади. Деҳқонга эрк беринг, у ўз ерига хўжайин бўлсин дегани

Илмий асосланган принциплар ва илғор хўжаликларнинг тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда, ҳозирги босқичда, пахтачилик хўжаликларида экин майдонларининг таркибини қуйидагича белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Пахта — 50 фоиз атрофида.

Беда ва бошқа озуқабопэкинлар — 30—35 фоиз.

Уруғлик учун дон (маккажўхори, жўхори, арпа) ва шоли — 6 фоиз.

Сабзавот — полиз, боғ ва узумзорлар — 8—10 фоиз.

Иҳотазорлар, тутзорлар — 6 фоиз майдонни эгаллаши мумкин.

Сўзсиз, экинлар майдонининг бундай таркиби нисбийдир. Ҳар бир хўжалик тупроқ-иқлим шароитлари, у ёки бу маҳсулотга бўлган эҳтиёжидан келиб чиқиб, уни ўзгартириши мумкин. Масалан, ер шароити мелиоратив жиҳатдан ноўнғай жойлардаги хўжаликлар пахта ҳажмини 40—45 фоизга туширишлари, унинг ўрнига озуқа экинларни кўпайтиришлари мумкин. Ҳозир эса юқорида айтиб ўтганимиздек, жумҳурият кишлок хўжалигини ривожлантиришнинг амал қилиб келинган номақбул услублари мутлақо ўзгарган эмас. Иш илмий асосда эмас, аввалгидек маъмуриятчилик усулида давом этаётир. Алмашлаб экиш тўла ўзлаштирилмади. Ҳайдаладиган ерлардаги беда майдони 14 фоизлигича қолмоқда. Ҳолбуки, унинг майдони 30—35 фоизни эгаллаши керак. Пахта экувчи хўжаликларда ғўзанинг салмоғи 70—75 фоиздан ҳам юқори, Балиқчи, Москва, Бўз, Ленин сингари бир талай ноҳияларда эса 76—80 фоизгача етади. Бошқача қилиб айтганда, пахтачилик ҳали очофат яккахокимлик бало-қазосидан қутулган эмас.

Ўтган 1988 йилнинг декабр ойида жумҳурият Фанлар академиясида бўлиб ўтган илмий ишлаб чиқариш кенгашида яқин икки-уч йил ичида пахта сотиш планини 4 миллион тоннага қадар тушириш, озуқа экинлари, сабзавот-полиз, боғ ва узумзорлар майдонини кенгайтириш учун 600 минг гектардан кўпроқ пахта учун нобоп бўлган ерларни ажратиш таклифи ўртага ташланганда, бу таклифни агросаноат комплексининг барча мутахассислари ва раҳбарлари маъқуллаган эдилар. Бу борадаги илмий асосланган таклифномаларни қўллаб-қувватловчи телеграмма ва хатлар, қўнғироқлар ниҳоятда кўп бўлган. Хўжалик раҳбарларининг бундан мамнунлиги бежиз эмас эди. Чунки, Меҳнатобод ноҳияси 10 йиллар мобайнида 8—10 центнердан ҳосил етиштириб келаётган бўлса, Қўрғонтепа, Марҳамат, Андижон, Хўжаобод, Жалолқудук ноҳияларида пахта учун нобоп жойларда деҳқончилик қилиш оқибатида, ҳосилдорлик 1,5—2 барабар камайиб кетган.

Масалан, пахта учун нисбатан қулай келган ўтган 1988 йилнинг ўзида жумҳуриятдаги 400 минг гектар майдонда пахтадан 18—20 центнергача, 100 минг гектар майдонда эса 11—12 центнердан ҳосил етиштирилди. Албатта, бу рақамлар 1987 йилга нисбатан 2—4 баробар кам. Аммо сўнгги 8 йил мобайнида жумҳуриятдаги 700—750 минг гектар ерда ўстирилаётган ғўзанинг рентабеллик даражаси бутунлай ўзини оқламади. Шундай экан, биз бундай майдонларда пахтани нима учун етиштиряпмиз. Афсуски, бу саволга бирон жўяли жавоб тополмаймиз. Ҳолбуки, Манчестер дорулфунуни профессори Теодор Шанин Известия рўзномаси муҳбирига берган интервьюсида айтганидек, бутун жаҳонда: Ишлаб чиқарувчининг манфаатдорлиги қанчалик юқори бўлса, социал соҳаларни ривожлантириш имконияти ҳам шунчалик юқори бўлади, деган назария машҳур. Биз эса пахта етиштиришда бундай назариялар билан ҳисоблашмай қўйганмиз.

Ҳозир СССР ҳукумати пахтанинг харид нарҳини 40 фоиз атрофида оширишни

мўлжалламоқда. Агар сўнги йилларда тракторлар, унинг ёнилғи ва мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлари, минерат ўғитлар, захарли химикатлар ва бошқа маҳсулотларнинг реализация нархи 100 фоиз ва ундан ҳам кўпроқ ошганини ҳисобга оладиган бўлсак, пахтанинг харид нархи 40 фоиз ошиши пахтакорга амалда ҳеч нарса бермайди. Бизнингча, харид нархи товар ва моддий ресурсларининг ошган нархи қоплаганидан ташқари, ҳеч бўлмаганда, икки баробарга оширилиши керак. Бундан ташқари, деҳқончиликни илмий асосда юритиб, адирлар, шўрхок ва тошлоқ ерлар, шунингдек, мелиоратив жиҳатдан ноўнғай бўлган унумсиз жойларда пахта миллионлаб зарар кўришдан қутқариш мумкин.

Ҳамма пахта яккахокимлиги қишлоқ хўжалигини даҳшатли аждаҳо янглиғ вайрон қилаётганини тан олади. Аммо яккахокимликни йўқ қилиш ниҳоятда қийин бўляпти. Чунки пахта учун бериладиган планлар бунга имкон бермаяпти. Масалан, бу йил учун 5 миллион 250 минг тонна пахта плани белгиланган. Тола ҳисобида эса 1710 минг тонна пахта етиштиришга буюртма берилган. Ҳолбуки, шунча миқдордаги толанинг ўзи амалда 5,4 миллион тонна пахта деган гапдир. Агар 1990—1995 йилларда ҳам ҳозир мўлжалланаётганидек, пахта етиштириш ҳажми 5 миллион тонна атрофида қолса, мутлақо аҳвол ўзгармайди. Ахир сўнги уч йил мобайнида (1986—1988 йил) расмий маълумотларга қараганда, пахта хомашёси етиштириш ўртача 5 миллион 70 минг тоннани ташкил этди ва у пахта етиштириладиган зоналарда далаларнинг 70 фоизидан кўпроғини эгаллаган. Бундан шундай хулоса чиқади. Агар план шу ҳолича қолса, пахта яккахокимлиги бундан буён ҳам тантана қилаверади, деҳқонни яна эзиб-эзгилаб бораверади. Пахта етиштиришга белгиланган давлат буюртмаси миқ-дорини камайтирмасдан туриб, пахта етиштириладиган майдонларни камайтиришни талаб қилиш мантиқсизликдан бошқа нарса эмас. Деҳқонлар шу йилнинг бошидаёқ пахтачиликда қайта қуришнинг бўлмагани ва яна бўлмаслигига ишонч ҳосил қилиб, кўнгли совуган эди. Пахта яккахокимлиги қандай бўлса, шу ҳолича сақланиб турибди. Бошқача қилиб айтганда, давлат буюртмасининг тазйиқи деҳқонни сўзсиз асоратга мажбур этмоқда. Акс ҳолда, ўтган йили пахтакорлар планда кўрсатилганидан 40 минг гектар кўпроқ ерга пахта экмаган бўлур эдилар. Иттифоқ Давлат план кўмитаси жумҳурият бўйнига пахта планини сиртмоқдек осиб, хайрли режаларнинг амалга ошувига имкон бермай келяпти.

Яна бир номуносивлик ҳақида ҳам айтиб ўтмасам бўлмайди. Жумҳуриятни 1991 — 1995 йилларда социал-иқтисодий ривожлантириш режаси лойиҳасида пахта етиштиришнинг ҳажми 5 миллион тонна атрофида қолиши кўзда тутилган. Демакки, хўжаликларнинг инқирозга юз тутиши, иқтисодий ва экологик вайронагарчилик, халқнинг оч-ночорлиги давом этаверади. Қизиғи шундаки, буни ҳамма тушуниб турибди. Ҳатто Иттифоқ ва жумҳурият раҳбарлари ҳам. Аммо улар ўзларининг ҳаддидан ташқари марказлаштириш сиёсатларидан воз кечола маяптилар. Амалий ишга ўтилмас экан, аҳвол мураккаблашаверади, деҳқон кўнглидаги норозилик кучайиб бораверади. Буни англамаслик мумкин эмас.

Тўғри, турғунлик йилларида маъмурий буйруқбозликнинг қудратли машинаси якка ёлғиз ҳукмрон эди. Пахтага сиғиниш ҳам шахсга сиғинишни келтириб чиқарган эди. Хўш, бугунчи? Бугун бизга нима халақит беряпти. Партия ва ҳукуматнинг, СССР халқ депутатлари съездининг энг мўътабар ҳужжатларида, марказий ва жумҳурият матбуотида телевидениенинг Қайта қуриш прожекторида пахта яккахокимлигига барҳам бериб, қишлоқ хўжалигини қатъий илмий асосга қўйиш ҳақида жўровозлик билан гапсўз бўляпти. Иттифоқ органлари, жумҳурият раҳбарлари бу оқил, соғлом мантиққа асослансалар ёмон бўлмасди. Бир раҳбар чиқиб, яккахокимликни йўқотсак, сабзаёт-полиз маҳсулотини қўйгани жой тополмай қоламиз, деб донолик қилса, яна бошқа бирови миллиардлаб сўм даромадни бой берамиз, деб валломатлик қилади. Бундай мулоҳазаларни фақат ҳаётни билмайдиган, ундан ажралиб қолган одамларгина айтиши мумкин.

Жаҳон амалиёти ва тажрибаси у ёки бу экиннинг яккахокимлигига мутлақо йўл қўйиб бўлмаслигини аллақачон исботлаган. Мана шунинг учун ҳам, жаҳоннинг пахта етиштирувчи

мамлакатлари ва регионларида алмашлаб экиш таркибида пахтанинг миқдори 30—50 фоиздан ошмайди. Бу нарса бизнинг мамлакатимизда ҳам фан томонидан исботланган. Аммо биз кўр-кўрона жаҳон тажрибаси ва фан йўл-йўриқларига қарама-қарши боришни давом эттиряпмиз.

Жумҳуриятда экологик ва социал-иқтисодий жиҳатдан хавфли бўлган вазиятни келтириб чиқарган иккинчи нарса, бу — 60-йиллар бошларида Ўрта Осиё региониди катта ва кичик сув омборлари куриш бўйича бошлаб юборилган улкан ишдир. Ҳозирги пайтда 51 жумҳурият ва 5 жумҳуриятлараро аҳамиятга молик сув омборлари мавжуд. Уларнинг бағрига 55.5 миллиард кубометр сув сиғади. Биз, айнан мана шунда жуда катта хатоликни кўриб турибмиз. Тўғри, айрим сув омборлари учун эҳтиёж бор эди. Аммо уларнинг аксарият қисми ҳеч қандай заруратсиз курилгак, бундай кўплаб миқдордаги сув омборлари курилишига чуқур илмий асосда ёндашилмаган. Кўплаб олимлар, мутахассислар ва амалиётчиларнинг фикрлари билан ҳисоблашилмаган. Экологик мувозанатнинг издан чиқиши ўйлаб ҳам ўтирилмади. Оролнинг куриши эса маълум бўла туриб, бундай қалтис ишларга қўл урилди.

Авалло, шуни таъкидлаш керакки, кўплаб сув омборлари курилиши муносабати билан, қишлоқлар, аҳоли турар жойлари, ўн минглаб гектар унумдор ерлар сув тагида қолиб кетди. Бундан ташқари, ҳар йили сув омборлари сатҳидан 5 миллиард куб метрга яқин сув ҳавога буғланиб кетмоқда. Ахир, бу Оролнинг сатҳини тутиб туриш учун ниҳоятда зарур бўлган озмунча сувми?

Бутун фожиа шундаки, сув омборларининг ўзи ҳам, Ундан оқиб чиқаётган муздек сув ҳам далаларимизнинг ¹Упроқ шароитларини ёмон томонга ўзгартириб юборди, ер ости сувлари сатҳи кўтарилди. Далаларнинг шўрланиши ва ботқоқланиши, тупроқ эрозияси, юз минг гектарлаб суғориладиган ва суғорилмайдиган майдонлардаги фойдали жониворларнинг нобуд бўлиши, тупроқнинг бой қатлами барҳам топиши — буларнинг ҳаммаси сув омборларининг бугун маълум бўлаётган зарарли жиҳатларидир.

Сув омборларининг муаллифлари ва тарафдорлар ундай иншоотлар курилиши туфайли регионда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, икки баробар ошди, деб мактанадилар. Аммо улар айнан бир шароитда ерларнинг унумдорлиги тушиб кетганлиги; аҳолини озиқ-овқат билан таъминлаш камайганлиги, Оролнинг ўлими ва Оролбўйида келиб чиққан экологик ҳалокатлар айнан мана шу сув омборлари курилиши ва пахта яккаҳокимлигининг авж олдирилиши билан боғлиқ эканлиги хусусида лом-мим демайдилар. Сув омборларининг атроф-муҳитга етказаётган зиёнини Андижон сув омборидан фойдаланиш мисолида яққол кўриш мумкин. Бу иншоот ўз бағрига 1,9 миллиард куб метр сувни сиғдиради. Қўрғонтепа ноҳиясидаги сув омборидан 20 километр берида жойлашган Савай совхозиди метеорология пункти маълумотларига кўра, 1987 йили, яъни сув омбори ишга тушганидан сўнг 10 йил, ўтгач, экинлар учун фойдали ҳарорат йиғиндиси 402 даражага, йил энг қулай келган 1988 йили эса 204 даражага камайиб кетган. Бу шундан далолат берадики, сув омбори атрофидаги Қўрғонтепа, Жалолқудук, Хўжаобод ва Марҳамат ноҳияларида ғўза ўсадиган энг қулай кунлар сув омборининг таъсирида 20—35 кунга қисқарган. Андижон ноҳиясида ҳам сўнгги йилларда фойдали ҳарорат йиғиндиси 18 даражага камайган. Бошқа сувомборларида бўлгани сингари, Андижон сув омборининг куйи қисмидан чиқадиган сувнинг ўртача ҳарорати ҳам сув омбори, курилганига қадар Қорадарёдан оққан сувнинг ҳароратидан 5,5 даража пастдир.

Бундай совуқ сув билан экинларни суғориш ҳосилдорликни тушириб юбориши бизнинг кўпгина тадқиқотларимизда ўз ифодасини топган. Таққослаб текшириш: мобайнида шу нарса аниқландики, омборларда жамланган сув билан суғорилган далаларда ҳосилнинг етилиши 20 кунга кечикади, ҳосилдорлик эса 20—40 фоизга камади. .

Энг ташвишчи жиҳат шундаки, дарёлардан табиий равишда оқиб келаётган фойдали лойка сув омборларида чўкиб, ундан экинлар бебахра қолади. Қолбуки, сув омборларида чўкиб қолаётган ана шу лойқалар экинга ҳаёт бағишловчи бирдан-бир зарур озиқ элементларига эга.

Айниқса, бундай фойдали лойқа моддалар Амударё сувида кўп эди. Бу ҳақда ўтган асрда улуғ тупроқшунос В. В. Докучаев ҳам ёзган. Бизнинг эскидан суғориб келинган ерларимиз сув омборлари ишга тушгунга қадар, унумдор бўлганлигининг сабаби ҳам мана шунда. Масалан, Савай совхозида Андижон сув омбори ишга тушгунга қадар (1976—1977 йиллар пахта ҳосилдорлиги 35—36 центнерни ташкил этган бўлса, 1987—1988 йилларда бу ерда пахта ҳосилдорлиги ўртача 18—20 центнерга тушиб қолди. Шу йиллар мобайнида ҳосилдорлик Қўрғонтепа ноҳиясида 31,6 дан 21 центнерга, Марҳамат ноҳиясида эса 35 центнердан 17,5 центнерга тушди. Вилоятнинг Жалоқудук, Хўжаобод сингари бошқа ноҳиялари ҳам мана шундай нохуш аҳволдадир. Вилоятнинг мана шу тўрт ноҳияси пахтачилик учун қулай келган 1988 йили планни атиги 48—67 фоиз қилиб ўринлатди, холос. Фарғона вилоятининг Кува, Охунбобоев ва Олтиариқ ноҳиялари ҳам Каркидон ва Қўрғонтепа сув омборларининг салбий таъсирини бошдан кечирмоқда.

Амударёда қурилган Туямўйин сув омбори эса Қорақалпоғистон, Хоразм ва Тошовуз вилоятлари учун мана шундай улкан зарар келтиряпти. Бу сув омбори 7, 3 миллиард куб метр сув сиғдира олади. Унинг таъсирида бўлган зонада ер ости сувлари тез кўтарилиб кетди. Далаларнинг ялпи суратда қайта шўрланиши бошланди. Аҳоли ўртасида касалликлар кўпайди. Сифатли ичимлик сув етишмовчилиги келиб чиқди. Боғлар ва тўқайзорлар, соябоп дарахтлар барбод бўляпти. Хўш, миллиардлаб сўм сарфлаб, сув омбори қуриш, сўнг бунинг оқибатида келиб чиққан экологик норасоликларни бартараф этиш учун яна миллиардлаб сўм маблағлар сарфлаб, каналлар, чап ва ўнг соҳил коллекторлари қуриш ақлга сиғадиган гапми? Шўркўл сув омборининг таъсирида Шофиркон ноҳиясидаги Ёждувон ва Жилвон совхозларининг узумзор, боғзорларининг деярли ярми барҳам топди. Андижон ноҳиясидаги Москва жамоа хўжалиги ҳудудида ҳозир яна бир сув омбори қуриляпти. У 5 миллион куб метр сув жамлашга мўлжалланган. Оқибат, яқин атрофдаги ер ости сувлари ниҳоятда тез кўтарилиб кетди. Отчопар қишлоғи бутунлай вайрон бўлди. 150 хўжалик аҳоли бошқа жойларга кўчяпти.

Хўш, келгусида сув омборларига қандай ёндашишимиз керак? Бизнинг фикримизча, у ёки бу туман ёки региондаги табиат мувозанатини бузган, ернинг унумини пасайтирган, сизот сувлари сатҳи кўпайишига олиб келган сув омборлари ишини тўхтатиш мақсадга мувофиқдир. Уларда тўпланган сув эса дарё ўзанларига очиб юборилиши, айна пайтда сув омборлари тагида чўкиб қолган лойқалардан қандай фойдаланиш тадбирлари ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши зарур. Сув ниҳоятда тақчил бўладиган ноҳиялардан бошқа жойлардаги барча сув омборлари эса вақти-вақти билан ишлатилиши зарур. Яъни фақат сел келадиган ҳам қиш пайтларида сув тўплаш, баҳор ва ёзда, далаларни ювиш пайтида эса айланма каналлар орқали, уларнинг сувини тўплаган лойқалари билан биргаликда далаларга оқизниш зарур. Айланма каналлари бўлмаган сув омборларида яқин уч йил ичида уларни қуриш керак. Янги сув омборлари қуришдан эса бутунлай воз кечиш лозим!

Энди йирик ГРЭСлар масаласи ҳам келиб чққадис Албатта, бундай жумҳуриятлараро ГЭС ва сув омборлари муаммосп манфаатдор томонлар жалб этнлга ҳамда экологик ва иқтисодий шарт-шароитлар ҳисобга олинган ҳолда қайта экспертзадан ўтказилиб, синчиклаб муҳокама қилиниши керак. Ахир биз партия ва ҳукуматнинг Орол денгизига доир қарорини бажаришимиз, ўлиб бораётган денгизга ҳеч бўлмаганда, ўша қарорда белгиланган даражада сув қуймоғимиз зарур-ку, Бу йил эса Орол қатра ҳам сув олмади. Барча ортиқча ва тежалган сувлар, сув омборларини очиб юбориш орқали қўлга киритиладиган оби-ҳаёт манбалари ҳеч кж ёққа эмас, фақат Оролга оқизилиши керак!

Яқинда бу борада дастлабки қадам қўйилди. Сўх сув омбори қурилиши тўхтатилди. Бундан буён эсй жумҳурият ҳудудидаги ва унга ёндош чегаралардаги сув омборларининг мақсадга мувофиқ ва номувофиқлигини аниқлаш мақсадида олимлар, мутахассислар, мутасадди ташкилотлар билан тинимсиз иш олиб бориш керак!

АЁЛ ЖИНОЯТГА ҚЎЛ УРДИ

Ўша мудҳиш кунда у, икки дунё бир тутам бўлиб, оламга келтирган жигарпораларини — Миродилжонни, Манзурахонни, Мансурбекни ва Наргизани ўз қўли билан бўғиб ўлдирди.

Хонадаги тўрт полопон, қафасга тушган қушдек, нажот истаб тўрт тарафга тирқираб қочди. Аммо совуқ деворлар шафқат қилмади: Бир оний жаҳолатдан телбаланган, ҳаётнинг беаёв зарбаларидан қалби нуқул ўч хисси билан тўлган аёл қўлига гул бўйи таралиб турган чечакларни — унинг ўз болаларини ҳеч иккиланмай топширди!.. Она қўлларидан ёлғиз паноҳ кўриб ўрганган гўдак, танидан сут ҳиди анқиб турган бир ярим ёшли Наргизанинг ҳеч нарсадан беҳабар мунчоқ кўзларидаги илтижо ёшлари азобли чинқирикқа айландию миждаларида қотиб қолди...

Ўша кун... дунёнинг сочларига оқ тушди.

Ўша кун оламнинг юрагига сўроқ тушди: Мудҳиш қотилликдан, кўз кўриб қулоқ эшитмаган бундай қотилликдан дарёлар ўзанидан чиққудай тўлғондилар, она замин кўксини ғижимлаб ёрилгиси келди, осмон қулаб тушишни ихтиёр қилди, қуёшнинг қонли кўз ёшлари уфқ этагига томиб кетди, ойнинг юзидаги доғлар кўпайди, юлдузлар жовдираб, кўз ёшларини артолмадилар...

Ўша — дунёнинг юрагига армонли оғриқ кирган бахтсиз тонгда Андижоннинг Жанубий Оламушук қишлоғи қабристонидан тўрт мўъжаз қабр дўппайди...

Аёллар томонидан содир этилган жиноят яна биттага ортди.

Маҳкумалар сони биттага кўпайди...

Расмий ҳужжатдан: 1988 йилги жами жиноятларнинг 14,6 фоизи яъни 7311 таси аёллар томонидан содир этилди. Жумҳуриятимизда 1989 йилда 84 459 та ёки ўтган йилга нисбатан, қарийб ўн беш мингта кўп жиноят содир бўлди.

Қотилликлар, тан жароҳатлари етказиш, йирик қўламдаги ўғрилиқлар, давлат мулкани талон-торож қилиш, гиёҳвандлар, дайдилар, фоҳишалар (уларнинг 1150 дан зиёди ҳисобда туради) ҳақидаги хилма-хил хабарлар эндиликда кўпчилигимизни ҳайратга солмай қўйди.. Аёллар томонидан содир этилаётган жиноятлар иил асайин болалаб бормоқда.

— Мен, Тешабоева Замира, Андижон вилоятининг Жалолқудук туманида туғилдим. Онадан уч опа-сингилмиз. Ўғай ота қўлида тарбияландик. Опам ўз ихтиёри билан турмуш қурди. Уларнинг оиласида тез-тез жанжал бўлиб тургани учун, уйдагилар кимни лойиқ кўрсалар, ўшанга рози бўлдим. 1981 йил январидан тўйимиз бўлди. Ильич давлат хўжалигига келин бўлиб тушдим. Эрим Тешабоев Иброҳим сартарош эди. Яхшигина пул топарди. Бироз дуруст яшадик. Кўп ўтмай, у ичкиликка муккасидан кетди. Менга умуман кун йўқ эди. Бўлар-бўлмасга рашк қилаверарди. Бирор нарсани баҳона қилиб, урмаган куни кам бўларди. Юз-кўзларим ҳамиша кўкариб юрарди. Бирор жойга шикоят қилиб боришни ўзимга номус деб билдим. Нажот истаб қайга борай? Бизни не азобларда ўстирган онамнинг бошигами?!

Кўпинча, эрим мени бўғиб, оғзимдан кўпик чиққунча урганда ҳам, болалар кўрмасин, бу нарса уларга ёмон-таъсир қилади, деб ёлворардим. Аммо у: Йўқ, болалар кўрсин, атайин қиляпман, деб бақирарди. Бора-бора, болаларим ҳам, ўзим ҳам юрагимизни олдириб, жонсарақ бўлиб қолдик. Ҳадеб томоғимга тираб, сени сўйиб ташлайман, деб кўркитадиган катта пичоғини милиция олиб қўйгандан кейин, дандон сопли яна иккита пичоқ келтириб, ошхонадаги стол тортмасига солиб қўйди. Ажалинг менинг қўлимда, дерди доим. Охири, ўринсиз рашк, калтаклар, тинимсиз келишмовчиликлардан тўйиб кетдим. Усти-бошим билан, тўртта боламга тўртта кўрпа берсангиз бўлди, дедим. Ажралишдик ҳам... Аммо нафақага қарор чиққандан кейин, у негадир безовталаниб қолди. Кел, яхшиси, ярашайлик, мен аввалги

қилиқларимни қилмайман, уйга қайт, деб келди. У ҳам етим эди. Бир томони шуни ўйладим, иккинчи томонидан: Нима қилганда ҳам болаларимнинг отаси-ку, инсофга келиб қолар, деган хаёлга бордим. Уйга қайтиб борганимдан сўнг эса аввалгидан ҳам баттарроқ кунларга қолдим. У мени ҳаммага ўйнаш қилиб чиқди. Билмадим, фашист ҳам бунчалик бўлмас. Ўз болаларига заррача ҳам меҳри йўқ бундай одамни ер қандай қилиб кўтариб юрганига ҳайрон қолардим. Кўпинча бўйнимга камар солиб бўғар, болаларнинг олдида у уйдан бу уйга судраб юрарди. Ўғилларимга: Қани, сенлар ҳам судраларинг, деб мажбур қиларди. Кейин уларнинг олдида беҳаё қилиқлар қила бошларди...

Ўша мудҳиш кундан бир кун аввал у мени, опамникига бориб келганим учун кечаси бошимга ёстиқлар ёпиб, болаларимнинг олдида кароватга ётқизиб бўлган, оғзимдан кўпик келгач: Болалар кўрқади, урсангиз бошқа уйда уринг, дедим. Йўқ, — деди у, — ҳозир кўз олдингда қизингнинг номусига тегаман!..

Ўшанда кўрқувдан адои томон бўлдим. Нима бўлса ҳам, бу ярамас дунёдан болаларим билан баровар кетишим керак, деган фикр миямга михланиб қолди. Сабр косамга сўнгги томчи аллақачон томиб бўлган эди. Нима бўлганини, ўз болаларимни қандай қилиб бўғиб, ўлдирганимни ҳалигача билмайман. Уларни ўлдириб, ўзимга икки марта пичоқ урибман!..

Қамоқхона курсида ғужанак бўлиб, бир ховуч суякка айланиб ўтирган Замира кўз ёшларини шашқатор қилиб сўзлайверди, сўзлайверди. Кўз ёшлари оқиб, бўйнидаги пичоқ изини юва бошлади.

Мен бўлсам... тирик ҳайкалга айланиб, рўпарамда ўтирган онага — тўрт карра қотил онага даҳшатга тушиб қарайман. Назаримда, тўртта полопон хануз унинг теграсида ҳайратга тушиб чарх урадилар, ўз оналари содир этган жиноят моҳиятини ҳали хануз тушунолмайдилар. Уларни йўқлик дунёси сари жўнатиб, бугун қамоқхонада бўзлаб ўтирган қотил онани тушуниш мумкин эмас! Мен яна кўзларимга ишонмай унга қарайман, она, ҳар қандай ҳолда ҳам, ўз фарзандлари қотилига айланиши мумкинми, деб ўзимдан сўрайман... Сўрайман-у, бу жумбоқ сирини ечишга қодир бирор зот бу дунёда топилмаслигига ишонаман.

— Тирик қолганим учун ўзимни кечиролмайман... Бу ерда ҳам ўзимни икки марта ўлдирмоқчи бўлдим... Аммо удалай олмадим; Яқинда болаларимнинг суратини олиб келишган эди, — деди у сўзининг охирида. — Юрагим чидамади, қайтариб бериб юбордим...

(Рўй берган бу мудҳиш жиноятни Замиранинг эри қандай шарҳлаган бўларди? Жиноят илдизлари ёлғиз унгагина тааллуқлимиди? Биз у билан суҳбатда бўлмаганимиз учун, масаланинг бу томони қоронғилигича қолди).

...Суд Замира Тешабоевани ўн йил, унинг эрини беш йил муддат билан озодликдан маҳрум қилди.

Замира билан хотин-қизлар ахлоқ тузатиш ва меҳнат колониясида олиб борган суҳбатим ҳали хануз даҳшатли, сира туганмас тушга ўхшайди. Унга нисбатан менинг ҳам ўз ҳукмим бор. Ўзим она эканман ва бу дунёнинг маънавий пойдевори она-бола меҳрига асосланган экан, бу ҳукмни ҳеч қачон ўзгартирмасам, аниқроғи, ўзгартира олмасам керак. Ўз фарзандларини бўғиб ўлдирган мудҳиш қўлларни, турманинг ўн йиллик азобларидан кейин ҳам, қафтларим орасига олмасам керак. Аммо ҳаётнинг мураккаблигини қарангки, Замиранинг қиёфаси менга қотилдан ҳам кўра, кўпроқ меҳрга муҳтож одамни эслатади. Назаримда, аёл илтижоси ҳаётнинг тош деворларига урилиб қайтаверган, қайтаверган!.. Доимий тазйиқ, ваҳшийларча таҳқирлаш, мутелик, охир оқибатда, жамият учун яна бир жиноятчини — қотилни туғдирди. Бутун жамиятни чирмовуқдай ўраб олган лоқайдликнинг, бағритошликнинг қурбони бўлди у. Йиллар мобайнидаги оилавий можаролардан атроф, маҳалла фаоллари, борингки, қўшнилари воқиф эмасмиди? Шунчаки томошабин бўлиб, ойда хусусий иш, деган хулосага таяниб, яқин-атрофларида кечаётган воқеа-ҳодисаларни билиб-билмасликка олиб юрганларнинг фожиаси эмасми бу аслида? Авваллари битта болага етти маҳалла оталик қиларди. Икки қўшни

тортишса, қолганлари уни инсофга чақирарди, ҳаром йўлга юрганларни маҳаллани наҳсга бостирасан, деб бадарға қилишарди. Шу ўринда, раҳматли адибимиз, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир ота Сафаровнинг сўзларини эслайман: Қизим, — деган эдилар у киши куюниб. - Халқимиз ҳеч қачон эшик, дарвозасига қулф солган халқ эмас эди. Жума намози кунлари расталардаги ҳамма нарса шундоқлигача қолаверарди. Қани унга бирон киши қўл тегизиб кўрсин-чи? Мабодо, кимдир ўғрилиқ қилса, эшакка чаппа миндирилиб, юзига қора суртилиб, сазойи қилинар, ҳамма унинг юзига тупурар, шу тариқа, ўғри ҳеч кимга кўринмай бадар кетарди... Ҳали ҳам кеч эмас, жамиятимизда илдиз отиб кетаётган ёмон иллатларни тугатишда халқнинг сайқалидан ўтган қадимги усулларимизга, ибратли усулларимизга таянишимиз керак.

Адиб бу гапларни айтганига неча йиллар бўлди. Аммо ҳеч нима ўзгармади. Аксинча, жиноят дарахти чуқурроқ илдиз отди, холос!

Расмий ҳужжатдан: Спиртли ичимликларни муттасил истеъмол этиш оқибатида, аёллар томонидан жамоат жойларида тартибни бузиш ҳоллари кўплаб қайд этилмоқда. 1988 йилда безорилик билан шуғулланган 1619 та аёл қўлга тушди. Улардан 314 таси жиноий жавобгарликка тортилди.

Жиноий хатти-ҳаракатлар Тошкент шаҳри, Қорақалпоғистон Мухтор Жумҳурияти, Тошкент вилояти, Андижон, Фарғона, Бухоро вилоятлари аёллари орасида кўплаб кузатилмоқда. Масалан, Тошкент шаҳрида 1988 йилда 242 безорилик, 136 шахсий буюмларни ўғирлаш, 5 қотиллик, 5 йўлтўсарлик, 28 талон-торожлик, 24 қаллоблик, 22 қонунсиз равишда спиртли ичимликлар тайёрлаш жиноятлари содир бўлган. 898 аёл давлат ва жамоат бойликларини талон-торож қилиш ҳам ўзлаштиришда айбланиб, жиноий жавобгарликка тортилган. Жумҳуриятимизда ягона ҳисобланган хотин-қизлар ахлоқ тузатиш ва меҳнат колониясида сақланаётган аёллар тақдири ҳам жиноятчилар харитасидаги азобли нуқталардан. Колония бошлиғи Валентина Семёновна Полонскаянинг ҳикоя қилишича, улардан 125 таси, яъни 29,6 фоизи оғир жиноятлар — қотилликлар қилган, тан жароҳатлари етказган. Маҳкумаларнинг ўттиз фоизи ўзбек миллатига, қирқ фоизи рус миллатига, 16,6 фоизи татар миллатига мансуб бўлиб, тўққиз фойзи дайдилар, қолгани рецидивистлар экан!

Ўн саккиз ёшдан 25 ёшгача бўлган маҳкумалар 24,4 фоизни, қирқ ёшгача бўлганлари 54,9 фоизни ташкил этаркан.

Ҳар бир жойнинг ўз қонун-қоидаси бўлгани каби, бу ерда ҳам ўзига хос ички қонуниятлар мавжуд. Маҳкумаларнинг ўзларини ўксик сезмасликлари учун зарур шароитлар яратишга бўлган уриниш кўзга ташланиб туради. Ётоқхоналардаги ўта озодалик, болалар яслиларидаги барча мукамал шароитлар...

Синф хоналарига, ўқув ишлаб чиқариш хоналарига қўйилган маънос гуллар... Дам олиш хоналаридаги телевизорлар... Буларнинг барчаси панжара ортидаги ҳаёт бекаларининг кемтик кўнглини тўлдириш учун!

Маҳкумалар тиккан жажжи қўйлакчалар, костюмлар, ажиб нусхали кашталардан соғинч ҳиди уфуради. Уйга, катта ҳаётга тезроқ қайтиш илинжи билан яшайди улар... Аммо, куёшнинг ҳақиқий нурларига юзини чайиб соф ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олиш Замира кабиларга жуда узоқ муддатда насиб бўлади, холос.

Биз Валентина Семёновна билан ўтиб борар эканмиз, маҳкумаларнинг юз-кўзларида ғалати, тасвирлаб бўлмайдиган ифода муҳрланиб қолади. Баъзилари шоша-пиша салом беради, ўтирганлари сапчиб ўрнидан; турадию тезроқ, узоқлашиш ҳаракатига тушади...

Гўё улар:

Менинг дунём қани,

Эй, ёруғ дунё!..

Таскин йўқдир на гулларнинг ривоятида,

Ғам қўлида умрим менинг майдаю майда.

Баҳор йўқдир қалдирғочнинг қўш қанотида,
 Мен осмонни, хур осмонни соғинмай-да, -
 Осмон йўқдир. - Осмон, менинг осмоним қайда?.. — деяётгандек...

Маҳкумалар — юрак осмонларининг чексизлигини, бегардлигини йўқотган, эндиликда ҳаёт деган улкан уммон қўйнида нажот истаб, осмон парчаларига ёпишган 4 гуноҳкор жонлар...

Ана шундай гуноҳнинг азобли мевалари — йиғилари бу жойларга сира-сира ярашмаётган гўдаклар — мурғак чақалоқлар панжара ортида дунёга келадилар. Улар икки ёшгача шу ерда тарбияланишади. Она дийдоридан баҳраманд бўлишади. Кейин эса гўдаклар маҳкуманинг қариндош-уруғларига, улар йўқ бўлса, Юнусобод мавзеидаги болалар уйига топширилади.

...Беланчақда чиркиллаб ётган бу чақалоқнинг исми Кристина, у эндигина бир ойлик бўлибди. Онаси — ҳали балоғатга етмаган маҳкума, боласи дийдорини кўришдан бош тортган! (Одатда, аёл юкли пайтида жиноят содир этгудек бўлса, ҳукмдан сўнг, у бола туғилгунча бўлган муддатни ушбу колонияда ўтайди. Барча жиноятчи маҳкумалар сингари ҳомиладор маҳкумалар ҳам бу ердаги қонун-қоидалар биан ҳисоблашишга мажбурдирлар). Ҳозирча Кристинанинг энагалари — оппоқ халатли, меҳрибон хизматчи аёллар. Яна бир гўдакнинг онаси — Ўғилбайрам туркменистонлик. 160-модда билан тўққиз йилга озодликдан маҳрум этилган. Чақалоғи энди бир ярим ойлик бўлибди.

Хонада ўйнаб турган болалар, мунчоқ кўзлари жовдираб, шу уйнинг мудираси, шифокори Людмила Максимовна Давидовичга талпинади. фақат сочлари қоп-қора бир қизча биздан кўзларини узмай, жойидан кимирламай ўтираверди. Бир ярим ёшли бу норасидага қараб, беихтиёр, юрагим зиркираб кетди: Гўё кўз ўнгимда нажотсиз Наргиза — ўз онаси бўғиб ўлдирган гўдак тургандай бўлди!..

Маънавий қашшоқлик, ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликлар бугунги кун аёлининг кўпчилик ҳолларда юз тубан кетишига сабаб бўлмоқда. Тенг ҳуқуқлилик тушунчасининг аёл зарарига ҳал бўлиши, жамиятда эркаклар ролининг бирмунча пасайиши... Орамиздан кўтарилаётган инсоф, диёнат, ҳалоллик туйғулари... Юракларни зарпечакдай бўға бошлаган мешчанлик, молу дунёга ҳирс қўйиш каби ҳаром туйғулар... Шулар эмасмикан аёлни жиноят жари ёқасига олиб бориб, зулмат тубига итариб юбораётган кучлар?

Мана, олдимда бу ерга бешинчи бор меҳмон бўлаётган аёл — Андижон вилоятининг Марҳамат туманида истиқомат қилувчи Дружина Ҳасанова.

— Мен вояга етган оила ўзига тўқ, файзли хонадон эди, — дейди у.—Ота-онам зиёли, ички ишлар бўлимида хизмат қилишарди. Милиционерга турмушга чиқдим. Оиламиз бузилиб кетди. Мен савдо соҳасига ишга кирдим. Икки йил ишлаб, давлатдан 1700 сўм қарздор бўлдим. 1974 йилнинг январида биринчи марта қамалдим. Бир йил ўтирдим. Май ойи умумий афвга илиндим. Бешта болам бор. Икки марта дайдилигим учун қамалдим. Ҳамма мендан юз ўғирди. Чиққанимдан кейин, кўчада қолдим. Менинг аҳволимга ачинадиган кимса топилмади. 1983 йили Андижондаги ресторани кўпчилик билан ўмаришда айбланиб, яна уч йилга қамалдим. Йигирма икки яшиқ Белий аист коньягини болалар ўғирлашган экан, бир жойда еб-ичиб ўтирганимизда тутиб олишди... Ўшанда, еттинчи ноябрь, байрам эди. Ҳозир эса ўғрилиқ учун яна уч йилга кесилганман. Агар шу гал эсон-омон чиқиб кетсам, умримнинг қолганини фалаж бўлиб ётган собиқ умр йўлдошим билан ўтказмоқчиман. Худо ҳақи, ишонинг менга. Қайтиб бу ерларга келмайман деб, ўзимга сўз бердим. Ўйлаб кўрсам, умримнинг энг яхши дамлари қамоқхонада ўтибди. Энди қанча пушаймон бўлмай, барибир, фойдаси йўқ. Ҳозир эллик ёшдаман!.. Ундан: Аёлнинг жиноятга қўл уришини қандай изоҳлайсиз?, деб сўрайман.

— Ҳар қандай одам, жумладан аёл ҳам жиноятга онгли равишда қўл уради, — дейди у хотиржам. — Жиноят қилиш-қилмаслик унинг ўз қўлида. Назаримда, гуноҳларимни ювиш учун тавба қиладиган вақтлар ҳам келди...

Ҳақиқий тавба, — ёмон феъллар туфайли келадиган азоб-уқубатларнинг олдини олмоқдир

ва ҳақ мадади билан у феъллардан чекинмоқдир.

Тавба — гуноҳкор банданинг кўнгил кўзгусини гуноҳ зангидан тозалайди: Авф сайқали билан у кўзгунинг юзини ёритади. Тавба — бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошланишидир; у такаббурлик ғафлатидан сесканмоқ ва ғафлат уйқусидан уйғонмоқ ва ўзининг нолайиқ аҳволини англамоқ ва беҳуда феълларини ташламоқ... қабих ишлар, шармандалиқ ва расвогарчилик туфайли, хижолатга қолишдан огоҳ бўлмоқдир. Тавба — инсонга хос саркашлиқдан воқиф бўлмоқ, кишини тўғри йўлдан оздирувчи нафс фасодидан ва кўнгил итоатсизлигидан нафратланмоқдир, — деб ёзади улуғ Алишер Навоий Маҳбубул қулуб асарида.

Эллик ёшгача турма эшиклариди суяги қотган бу аёлнинг тавбага мойиллиги кишини чуқур ўйлашга мажбур этади. Хатолари нега энди уни умр шомиди ўйлантириб қўйди? Аслида, у йўл қўйган хатолар бизнинг умумий хатоларимиз эмасми? Илк қадамидаги хатоси учуноқ, ундан юз ўгирганларнинг ҳиссаси йўқми бунда?

Тан олишимиз керак, биз ўз қобилигимиздан ташқарига чиқмай қўйдик. Балоғат остонасида турган, бир оғиз ширин сўзга муҳтож ўксик диллар лоқайдлигимиз, тепса-тебранмаслигимиз, худбинлигимиз туфайли, жиноят чоҳига қулаб тушмоқда. Ўзларига ўт қўймоқдалар, сирка ичмоқдалар, жиноятга қўл урмоқдалар...

Кўзларининг оқини ҳам бегона нигоҳлардан қизганиб, унга сурма тортган Шаркнинг мўмин, оқила аёли бугунги кунга келиб, ўз болаларининг қотилига айланаётганини тарих кечирармикан? Йўқ, асло! Чунки, ўтмиш аёли турманинг зах ва қўланса иси нималигини тасаввур ҳам қилолмасди. Ўша биз қоралаган ўтмишда турмалар бугунги кундагидек минглаб маҳбусларга тўлиб-тошиб ётармиди?

Расмий ҳужжатдан: Ўтган йили юз берган 84459 та жиноятнинг 4224 нафари балоғат ёшига етмаган ўсмирлар томонидан амалга оширилди. Ҳеч қаерда ишламайдиган ва ўқимайдиган наманганлик Масалиева Ч. (1970 йил туғилган) кўнгилхуши А. Бурҳоновдан бўлган беш ойлик боласини рашк қилиб, сирка эсенцияси бериб захарлаган ва жинояти учун уч йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган.

Кўнгил кўзлари кўр бўлаёзган, ҳаётни ёлғиз майда-чуйда ташвишлардангина иборат, деб билган хотин-қизларимизни кўпроқ илм эмас, укубатга айланаётган турмуш ўз домига тортиб кетяпти. Тўрт боласини совуқ қабрларга ишонган Замиранинг ҳам тўйгача қўргани пахта далалари бўлган. Сўнгра рўзғор ташвишлари, болаларининг ўсиши, униши билан боғлиқ азобларга уймалашиб, ўзи хусусида ўйлашга вақти ҳам бўлмаган. Зардобга тўла юрагини бўшатгувчи бир ғамгузор топилмаган. Орзуларидаги гўзал дунёдан шу тахлит жуда олислашиб кетган бу аёл қандай қилиб болаларининг қотилинга айланиб қолганини ўзи билмайди. Чунки, у касалхонада ўзига келиб, атрофидагиларга айтган биринчи сўзи: Болаларим қани?, деган савол бўлган!..

Дин — покликдир, деб асрлар давомида инсонни эзгуликка даъват этиб келган руҳ илмини бешафқатларча поймол этганимиз, уни турли йўллар билан таъқиқлаганимиз, ундан онгли равишда юз ўгирганимизнинг оқибати эмасми, буларнинг бари?

Қадимги юнон файласуфи Сукрот: Дунёда битта эзгулик бор — билим. Битта ёвузлик бор — нодонлик, деганида минг бор ҳақ эди. Жамиятнинг узоқ йиллар уйқудаги кўзлари нодонлик меваси — жиноятлар ҳисобига бирозгина очила бошлади. Бироқ, миллат кадри, аёлларни асраш, уларга кам иш соатлари белгилаш ҳақидаги эзгу ўйлар ҳамон орзулигича қолиб кетмоқда.

Мен маҳқумалар салтанатида турли тойфадаги жиноятчиларни учратдим. Ўз ишидан пушаймонлик ҳисси юрак-бағрини ўртаётганларни ҳам, ёшгина қизалоқни ўлдириб, бугун бемалол журнал варақлаб ётганларни ҳам кўрдим!

Биз ўтмишда шундай халқмидик?!

Нима бўлган ўзи бизга?!

Чангакли сим билан ихоталанган девор остида йўқлама бошланди. Уларнинг сафида турган

Замиранинг жикқа ёш кўзлари мени анча жойгача жимгина кузатди. Унга сўнгги бор ўгирилиб қарар эканман, ҳар бир содир қилинажак жиноят энг аввало инсон қалбида қарор топиб, сўнгра жамиятнинг азобли мевасига арманишини англадим. Шунда борлиқни бехос улуғ шоирнинг неча асрлар оша айтган сўзлари тутиб кетгандек бўлди:

Илоҳо, инсоф шамоли эсиб, йўлдан озганларни ёмон ҳолатдан огоҳ этгай. Огоҳ бўлгач, ўз қилмишидан ҳижолат тортиб, думоғидан уят дуди чиққай ва бу каби ишлардан ибo этиб, афв сўраб, ножўя ишларидан тавба қилиб, ўринсиз феълини ўзгартиргай ва адашган йўлдан чиқиб, тўғри йўлга киргай...

ДАЙДИЛАР

Ёдимда: болалик йилларим қишлоғимизга тез-тез гадолар оралаб туришарди. Кўчаларимизда гоҳо юзлари офтобдан қорайган, оёқ-қўллари чанг-тупроқдан тарам-тарам ёрилган, елкаларига катта-катта хуржин ё тўрва орқалаган аёллар, жазирама кунга қарамай, тўн, маҳси-калиш кийиб олган, нари-бери йўнилган таёқдан асо тутган серсоқол чоллар пайдо бўлиб қолишарди. Уларнинг кўринишлари қишлоғимиз кишилариникига ўхшамасди, шевалари ҳам алланечук бошқачароқ эди. Аммо бот-бот келиб туришганидан, барчага таниш, ҳеч ким улардан ўзини олиб қочмас, аксинча, кадрдонларидек, илиқ кутиб олишарди. Айниқса, энам раҳматлини айтаман, кўчада кўринган тиланчи борки, ҳаммасини уйимизга таклиф қилар, олдига нон-туз қўйиб, ўтган-кетгандан бир қур суҳбатлашар, шу аснода топган-тутганини тиланчилар тўрвасига тикиштирар, пировардида уларни кўчага қадар кузатиб чиқарди. Сўнгра маъюс тортиб, остонага чўккан кўйи бизга насиҳат қиларди:

— Эсларингда бўлсин, болаларим, ҳар юртнинг, ҳар даврнинг ўз шоҳи, ўз гадоси бор... Ҳар иккаласини ҳам халқ боқиб, халқ кийинтиради. Фарқи шуки, бири ўзини тўйдириб-кийинтираётган эл устидан ҳукмронлик қилади, иккинчиси дарбадарлик билан кун кечиради, одамлардан меҳр-мурувват сўраб юради. Бас, шундай экан, қашшоқларга қайишинлар, тиланчи-гадони ранжитманглар. Хоҳ мусулмон, хоҳ даҳрий, улар ҳам ўзимиздай — худонинг суйган бандалари... Бир бурда нону бир қошиқ ош билан давлатингиз камайиб қолмайди. Эшиқдан бош эгиб келганга меҳр-шафқат кўрсатиш билан киши отдан — обрў-эйтибордан тушиб қолмайди. Билъакс, эгамнинг қаҳри келади-я!..

Турган гап, ўшанда болалигимга бориб, энамнинг сўзларига эйтибор бермасдим. Аммо мурғак қалбимни бошқа бир нарса—тиланчиларнинг ўзига хос феъл-атворлари ҳайратга соларди. Улар мудом ўзгаларнинг хайр-садақасига илҳақ кўз тутиб турсалар-да, одамгарчиликни унутмасдилар. Устлари юпун, қоринлари оч бўлса-да, имони бутун, диёнатли одамлар эди. Ўзларига нон-туз берган, саховат кўрсатган кишиларга ҳеч қачон хиёнат қилмасдилар. Бирор оила соҳиби уйида бўлмаса, остонадан ортга қайтардилар. Зинҳор-базинҳор фурсатдан фойдаланиб, бирор нарсани ўмариб кетиш пайида бўлмасдилар. Янада таажжубланарлиси, ҳаддилари сиғмаган хонадонга мутлақо бош сукмасдилар. Мабодо, ўзларига хайр-эҳсон бераётган кишининг оғринганини сезсалар, минбаъд унинг эшигига йўламасдилар, иложи борича, четлаб ўтардилар. Назаримда, улар руҳан ғурури баланд одамлар эди!..

Билмадим, шунданми ё энамнинг насиҳатлари таъсириданми, ишқилиб, тенгқурларим сингари камбағал, бева-бечораларга хайрихоҳ бўлиб вояга етдим. Қачон, қаерда тиланчи кўрсам, самимий муносабатда бўлишга, имкон қадар садақа қилишга одатландим. Энди билсам...

Ҳозир кўча-кўйда дарбадар кезиб, чор-ночор юрганларнинг ҳаммаси ҳам, мен ўйлаганчалик, холи забун, хор-зор кишилар эмас экан. Улардан жуда оз бир қисми тақдир тақозоси билаи қашшоқликка мубтало ҳамюртларимиз бўлса, жуда кўпчилиги ўз юртига сиғмаган, бизнинг халқимиз ҳисобига текинхўрларча яшашни касб қилиб олган ўзга миллат вакиллари—дайдилар экан! Яқинда уларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, турмуш тарзи билан чуқурроқ танишиб, бунга яна бир қарра қатъий ишонч ҳосил қилдим.

Хўш, бу дайдилар кимлар ўзи? Улар қаердан ва нима сабабдан пайдо бўлишади? Кимнинг ва ниманинг ҳисобига кун кўришади?

Бу саволларга батафсилроқ жавоб бериш учун, менимча, дайдиларни, шартли равишда, беш тоифага ажратиш жоиз. Биринчи тоифага ҳаёт ва турмуш машаққатларини торта-торта, оғзи ошга етганда, боши тошга теккан кексаларни киритиш мумкин. Уларнинг айримлари турли

сабабларга кўра, иш устида, баъзилари бахтсиз ҳодиса туфайли, майиб-мажруҳ бўлиб қолган ёки хасталикка чалинган кишилар. Аксарияти бир умр корхона ва муассасаларда, далаларда ишлаб, таъбир жоиз бўлса, белдаги бор куч-қувватини, навқиронлигини ватан равнақи йўлига бахш этган одамлар. Оила қуриб, фарзандлар тарбиялаган, кексайиб, мадордан кетгач, ҳеч кимга керак бўлмай қолган қариялар. Бир бурда беминнат нон топиш илинжида киндик қонлари тўкилган гўшаларини ташлаб кетганлар...

Кекса дайдилар орасида ҳужжатларини йўқотганликлари ёки вақтида рисоладагидек расмийлаштирмаганликлари сабабли, нафақа олишдан мажбур меҳнат ва уруш ветеранлари, туғма ногиронлар, иш жойида жароҳатланганлар учраб туради. Бу кишиларга ич-ичингдан ачинасан, айти чоғда, уларни шу кўйга туширган расмиятчи, тошбағир тўраларга, шахсий ҳузур-ҳаловати, тинчини ўйлаб, ота-онасидан воз кечган оқибатсиз фарзандларга нисбатан нафратинг кўзийди! Аммо илож қанча, нажот қайда? Ачиниш билан хастанинг дардига малҳам қўйиб бўладими?

Аммо... кейинги авлод вакиллари бу тушунча ҳам бегонароқ. Йўл-йўриғимиз, таълим-тарбиямиз ўзи шунақароқ: Боғчада, мактабда, олий ўқув юртлирида ёшларга турли фанлардан, марксча-ленинча фалсафадан дарс ўтамиз-у, одамгарчиликдан сабоқ бермаймиз. Уларни Ватанга муҳаббат, коммунистик жамиятга садоқат руҳида тарбиялашга интиламиз-у, бу туйғулар аслида нимадан бошланишини билмаймиз. Ота-онага, фарзандга муҳаббатни, оилага, дўст-биродарга садоқатни ўргатмаймиз. Мана, оқибати: таърифи оламга кетган буюк инқилобнинг 70—80-йилларига келиб, жамиятимиз фақат иқтисодий-сиёсий жиҳатдангина эмас, ахлоқий-маънавий жиҳатдан ҳам тўла инқирозга учради. Болалар уйлари тирик етимлар билан, қариялар қароргоҳлари бола-чақалари, неварачеваралари бўла туриб, амалда якка-ёлғиз, хор-зор кексалар билан тўлиб бормоқда. Кимдир ҳалол меҳнат қилишни хоҳламагани, кимдир; ишлашга қурби етмай, муҳтожликка тушиб қолгани туфайли, тиланчиликка, дайдиликка юз тутмоқда. Ҳозир мамлакатимиз бўйича 200 минг атрофида дайди рўйхатга олинган. Улар сафига рўйхатга олинмаганларини ҳам қўшсангиз, Иттифоқ бўйича 5—6 туман аҳлига ёхуд бир вилоят аҳлига тенг келади! Бу — дунёда энг адолатли, энг инсонпарвар жамият ҳисобланмиш бизнинг мамлакатимиз учун ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайдиган доғ ва исноддир!

Нима ҳам дер эдик?..

Эҳтимол, катта ёшли дайдиларга меҳр-мурувват кўрсатсак, уларни тушунсак, кечирсак бўлар. Аммо қолганларини-чи? Асло! Негалигини айтмайми, марҳамат.

Иккинчи тоифага мансуб дайдилар сархушликка майл қўйган иродаси бўш кишилардир. Ичкиликбозликка, гиёҳвандликка ружу қўйган улар. Одамлар назаридан қолган, обрў-эътиборини бой берган, ишидан ҳайдалиб, уйдан қувилган, соғлигини йўқотиб, оиласидан, бола-чақасидан ажралган. На насл-насабларининг, на касбкорларининг тайини бор! Яшашдан мақсад-маслакларини ҳам, эртанги кундан орзу-умидлари ҳам йўқ. Эл қатори ишлашга бўйинлари ёр бермайди, бир маконда муқим яшашга кўниқолмайди. Бир тортим гиёҳ, бир қултум вино ёки арзон нархли одеколон учун ҳар қандай қабиҳликдан қайтмайди. Вақти келганда, шишадорш улфатларини ҳам сотиб юборишади. Нафсларини қондиргач, дуч келган ерда думалаб, алжираб ётаверишади. Караган кўзга шойи сўзанага тушган чипта ямоқдек хунук кўриниб, кўнгилни ҳижил қилади.

Дайдиларнинг 80—90 фоизини қамоқхонадан жуфтакни ростлаганлар, қилғиликни қилиб қўйиб, жазодан ёки алимент тўлашдан қочиб юрганлар, судланганлар ташкил этади. 1989 йили биргина Тошкент шаҳар ички ишлар бошқармасига қарашли дайдиларни назорат қилиш ходимлари томонидан 4800 дан зиёд дайди ушланган. Уларнинг шахси текширилганда, 3100 нафари қамалиб чиққанлар, 41 нафари ўта хавфли рецидивистлар, 400 дан ортиқроғи турли жинояти ва кирдикорлари учун изланаётганлар экани маълум бўлди. 1990 йилнинг дастлабки етти ойи мобайнида ушланган 3201 нафар (бу кўрсаткич аввалги йилнинг шу даврига нисбатан

891 тага кўпдир) дайдининг салкам 90 фоизи ҳам худди шундай кишилар бўлиб чиқди.

Айниқса, судланган дайдилар кўплигининг ўзига хос сабаблари бор. Ҳеч ким ҳам онадан жиноятчи бўлиб туғилмайди. Биров тўғри йўлдан адашади, биров билиб-билмай жиноятга қўл уради. Табиийки, қилмишига яраша жазоланади. Жазолашдан мақсад — қайта тарбиялаш. Бизнинг ҳуқуқ-тартибот органларимиз ана шу эзгу ишга даъват этилган. Яширишнинг ҳожати йўқ, улар ўз вазифаларини адо этолмаяптилар. Кўпинча бир ёқлама иш юритяптилар. Қонунбузарликнинг олдини олиш ўрнига, жиноят рўй бергач, айбдорни топиб, жазолаш билан машғул бўлиб қолмоқдалар. Боз устига, уларнинг аксариятида муомала маданияти, касб маҳорати етишмайди. Жиноятчига нисбатан қўпол муносабатда бўладилар, уларни одам ўрнида кўрмайдилар.

Бирор кишининг иши терговга тушдими, тамом-вассалом, ҳали унинг айбдорлиги - аниқланадими-йўқми, бундан қатъий назар, қонун ҳимоячиларининг ноқонуний зуғумларига, ҳақорат ва камситишларига учрайди. Жазо лагерларининг ҳам ўз қонун-қоидалари бор!.. Бундай чиғириқдан сўнг киши жамиятга, инсонга ишончини йўқотади!..

Кошки, шунга яраша, жазо муддатини ўтаб қайтганларга муносабат яхши бўлса? Йўқ! Биз уларга доимо ўтириб чиққан деган паст назар билан қараймиз. Бу тавқи лаънат собиқ маҳбуслар ҳаётига бир умр соя ташлаб туради. Кези келганда, оиласидан, уй-жойидан, ишхонасидан айрилади. Бу иллат, айниқса, мамлакатимизнинг Европа қисми жумҳуриятларида кенг илдиз отган. Кўпчилик аёллар ўтириб чиққан эр билан яшашни ўзига ор билади. Қарабсизки, кечагина тавбасига таяниб, энди янгича турмуш бошлайман, деб келган йигит ҳаётда иккинчи, кескин зарбага учрайди. Лоақал ўз уйига прописка ҳам қилинмайди. Аламини ишдан олай деса, яна бўлмайди. Паспорти бирор жойда қайд қилинмаган одамни ишга олиш мумкин эмас! Яна денг, у ўтириб чиққан одам бўлса, олис ёқларда қай даражада қайта тарбиялашгани маълум бўлса! Ишониб бўладими? Ҳар қалай, бу таъна ёки тухмат эмас, бор гап. Бизда қонун-қоида, тушунча-савия шунақа!

Энди ўзингиз инсоф билан айтинг-чи, сўнгги илинжидан ҳам айрилиб, аросатда қолган — ўтириб чиққан одам нима қилади? Шубҳасиз, дайдилик йўлига киради. Ёки такрор жиноятга қўл уриб, яна қамалади. Фақат бу сафар, ўзинг учун ўл етим деганларидек, олдиндан эҳтиётини қилади. Қамокдалигидаёқ келгуси ҳаёти тараддудини кўради. Сафдошларидан қаерда осонроқ, бемалолроқ яшаш мумкинлигини аниқлаб олади. Озодликка чиқаётиб, Ўзбекистоннинг фалон шаҳар, фалон туманига йўлланма талаб қилади. Зеро, бунга ҳақиям, ҳуқуқиям бор, ҳеч ким эътироз билдиролмайди. Йўлланма билан юборилган жойида уни рўйхатга олиш мажбурий! Бироқ такрор-такрор ўтириб чиққанлар ҳам анойи эмас. Ўзларини олдинда нималар кутаётганини яхши биладилар. Қора дафтарга тушиб, доимо назорат остида юришни истамайдилар. Энг қулайи — рўйхатдан ўтмай, ўзига ўзи бек, ўзига ўзи хон бўлиб яшаш!

Мен бу гапларни ўзимдан тўқиб чиқараётганим ҳам, бошқа халқлар шаънига маломат тоши отаётганим ҳам йўқ. Ўнлаб дайдилар ҳамда улар фаолияти билан шуғулланувчи масъул ходимлар билан суҳбат чоғида эшитганларим, чиқарган хулосаларим асосида ёзяман. Мана, мисоллар: новороссийскийлик Александр Носков олти марта, томскийлик Николай Колмогоров уч марта қамалган, ҳар иккаласи ҳам умрининг тенг ярмини—30 йилини қамокхоналарда ўтказган. Целиноградлик Александр Редьков, ленинградлик Леонид Васильевский, абхазиялик Валантин Дендкин, кемероволик Владимир Малькин, қримлик Линур Алиев ҳам бмр неча мартадан судланган, баъзилари 15—20 йиллаб маҳбусликда бўлган. Илк бор жазо муддатини ўтаб, юртларига қайтганларида рўйхатга ҳам олишмаган, иш ҳам беришмаган. Хотинлари уйларига йўлатишмаган. Оқибатда, такрор-такрор жиноятга қўл ураверишган.

Ўғрилиги учун икки бор қамалган либинскийлик Иван Дегтяров ҳам хотини бировга тегиб, уйига киритиб олганлиги туфайли, кўчада қолган. Бир муддат Москвани кезиб, Олмаотага келган. Бу ерда тасодифан ўзи сингари санқиб юрган онасини учратиб қолган. Балиқ бошидан

сасиганини қарангки, онаси қотиллик қилиб 15 йилга, кейинчалик бошқа жинояти учун 9 йилга қамалган. Дайдилиқда ҳам онанинг тажрибаси катта экан, ўғлини ўзи билан бирга Тошкентга келишга ундаган.

Иркутсклик Женя Костригин қамокдан қайтиб кўраси, онаси учинчи эрга тегиб олибди. Бундан нафратланган ўғил уйини тарк этиб, акасиникида яшай бошлайди. Айбини ҳалол меҳнат билан ювмоқчи бўлади. Афсуски, уни ҳеч жойда ишга олишмайди. Танишлари орқали бир амаллаб аэропортга пайвандловчи бўлиб ишга жойлашади. Бироқ кўп ўтмай, камбағални туянинг устида ит қопади. Бошлиқ унинг ўтириб чиққанини билиб қолиб, бўшаб кетишини талаб қилади. Женя ёрдам сўраб, бир неча бор шаҳар ички ишлар бўлимига, комсомол кўмитасига мурожаат этади. Наф чиқмайди. Ноилож қолган йигит тирикчилик кўйида, аввалига йўловчиларни алдаб чойчақа топади, сўнгра ўғрилиққа ўтади... Иттифоқо, эски сафдошини учратиб қолади-ю, унинг маслаҳати билан Тошкентга йўл олади.

Дайдиларнинг тўртинчи тоифасига асосан 22 ёшдан 40 ёшгача бўлган жиноятчи қочоқлар киради. Ҳаммаси ҳам меҳнатга яроқли, тўрт мучаси соғ кишилар. Астойдил ҳаракат қилсалар, ҳаётда ўз ўринларини топиб олишларига шубҳа йўқ. Бироқ улар ҳалол яшашни хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Бировларнинг ҳисобига кун кечирини қон-қонларига сингиб кетган! Давлат ва жамоат, фуқаролар мол-мулкани ўғрилаш уларнинг кундалиқ турмуш тарзига айланган. Саратовлик Степан Панин 1949 йили туғилган, эгриқўллиги учун икки марта судланган. Сўнги уч йил мобайнида ҳеч ерда ишламай, Тошкентда санқиб юрган. 1989 йил январь ойининг ўзидаёқ ўн марта жиноят содир этган. Ҳамза ва Ленин туманлари худудидаги омборларга, дўконларга, мактаб ва боғчаларга ўғрилиққа тушган.

1990 йил бошида ушланган 33 ёшли йигит ўзини Михаил Дикий, деб таништирган эди. Текширишлар натижасида асл фамилияси Пицин эканлиги аниқланди. Бу йигит ўтган йили Смоленск вилоятидаги Сичев туманида омонат кассадан беш минг сўм ўмариб, изни йўқотиш учун Тошкентга қочиб келган экан! Михаилнинг тенгқури Андрей Студентов икки ҳамтовоғи билан 1989 йили Тошкент вилоятида 16 марта жиноятга қўл урган. Жумладан, уйларга кириб, одамларнинг шахсир буюмларини ўғирлаган, эгаларининг кўзини шамғала қилиб, қорамолларни, хусусий автомобилларни ҳайдаб кетган. Нукуслик Геннадий Пак ҳам ошнолари билан узлуксиз шундай ишларни амалга ошириб келган.

Дайдилар фаолиятини синчиклаб кузатсангиз, улар асосан ўғрилиқ билан шуғулланишларини кўрасиз. Бу бежиз эмас. Калаванинг бир учи одамларимизнинг бепарволигига, иккинчиси қонунларимизнинг ожизлигига бориб уланади. Ўзбекистон ССЖ Жиноят кодексининг 114-ҳамда 125-моддалари биринчи бандларида давлат жамоат ва фуқаролар мол-мулкин ўғирлаганлик учун нари борса, икки-уч йилгача озодликдан маҳрум этиш ёки шунча муддатга ахлоқ тузатиш ишига жалб этиш белгиланган. Шу боис ўғрилар жазодан унчалик кўрқинмайди. Ё, гардкам деб бемалол қабиҳ ниятларини амалга ошираверадилар. Оқибатда жумҳуриятимизда ўғрилиқ йил сайин, ой сайин ортиб бормоқда. Бунга дайдилар ҳам салмоқли ҳисса қўшмоқдалар. Афтидан, келгусида бу борада қатъийроқ чоралар қўллаш лозимга ўхшайди. Юристарнинг айтишларича, Грузияда 1988 йилдан эътиборан, фуқаролар мол-мулкани ўмарганлиши учун 10 йилгача қамок жазоси бериш йўлга қўйилган. Натижада, ўғрилиқ кескин камайган, демакки, бу тажрибани биз ҳам амалга тадбиқ этсак, фойдадан холи бўлмасди. Шу нуқтаи назардан қараганда, ЎзССЖ Жиноят кодексининг 220-моддасини ҳам қайтадан кўриб чиқиш даркор. Бу моддага биноан, дарбадарлик, тиланчилик ёки бошқача тарзда текинхўрлик билан ҳаёт кечирганларга бир йилдан уч йилгача жазо берилад. Уларнинг шу кўйга тушишига сабабчи бўлганларга нисбатан эса ҳеч қандай жазо белгиланмаган.

Дайдиларнинг кейинги тоифасини бир ўқ билан икки куённи урувчи ҳожатбарорлар ташкил этади. Улардан айримлари баъзан овлоқ жойларда, баъзан аҳоли гавжум кўча ва бозорларда

қарта, ангишвона воситасидаги қиморбозликни авж олдирадилар. Ўйинга пул ва қимматбаҳо буюмлар тикиб, одамларни чув туширадилар. Ёш-ялангларни йўлдан оздирадилар. Бошқа бировлари хуфиёна равишда наша ва қорадори сотиб, гиёҳвандларнинг хожатини чиқарадилар. Шундайлардан бири — эндигина 34 ёшга қадам қўйган Виктор Ступников. Тинтиб кўрилганда, ёнидан бир килограмму 556 грамм наша топилди. Тўрт марта судланган озарбайжонлик Панахмура Ориф Бадирхон ўғли қарийб уч ярим килограмм қорадори билан ушланди.

Ҳожатбарорликда дайдиликни касб қилиб олган фоҳишалар ҳам ҳеч кимдан қолишмайди! Аслида, уларнинг барчаси айна севиб-севиладиган, турмуш қуриб, оила тебратадиган, фарзанд туғиб тарбиялайдиган ёшдаги, кўринишидан дуппа-дуруст қиз-жувонлар! Бироқ бу ҳақда уларга гапиргандан кўра, шамолга қараб тупурган маъкулроқ. Уятни, шарм-ҳаёни ҳавога созуриб, ҳаётнинг бор завқини фоҳишабозликда, пул топиш, айш-ишрат суришда, деб билишади.

Надежда Барсукова, 1957 йили Красноярскда туғилган:

— Икки йилча бурун ишлаш учун Тошкентга келдим. Бироқ иш тополмадим. Ичишни, чекишни ўргандим. Йигитлар билан кайф-сафо қилишга одатландим. Ҳозиргача олти марта дайдиҳонага тушдим. Ҳар сафар менга хужжат тўғрилаб беришади. Ишга юборишади. Аммо энди ишлашни хоҳламайман. Ёшман, қадди-қоматим жойида. Бир имо қилсам, ҳар қандай йигит ҳам йўқ демайди. Муҳими, кўчада қолмайман!..

— Шу иш билан ўз юртингда шуғуллансанг бўлмайдими? — дейман унга ён босиб.

— Йўқ, бўлмайди! — У буюк ихтиро яратгандек сирли жилмаяди. — У ёқларда менга ўхшаганлар кўп. Йигитлар қиё ҳам боқишмайди. Қиё боқишса ҳам ҳақ тўлашмайди. Бу ерда эса... Очиғи, мен осиелик йигитларни хуш кўраман. Улар бардам-бакувват, ўта хиссиётчан. Яхшилаб кўнгилларини овласам, ҳар қанча бўлсаям пулни аяшмайди. Кучоқларида ётганинда жонингни киритиб юборишади.

Ирина Лоханова, 1969 йили Дюберци шаҳрида туғилган:

— Ота-онам ажрашган. Мен онам билан Москвада яшардим. У 59 ёшда, рухий касал. Хархашалари жонимга теккач, уйдан чиқиб кетдим. Юриб-юриб, Тошкентга келдим. Бир куни Қўйликда хушрўйгина ўзбек йигитини учратиб қолдим. Сўққабош экан. Бир кеча ой у билан ноқонуний эр-хотин бўлднк. Кейин кўчага қувилдим. Лекин йигитларнинг назаридан тушганим йўқ, куним ўтяпти.

Гуля Бектемирова, 1955 йили Бошқирдистонда туғилган:

— Тўрт йилдан буён Тошкентдаман. Дарбадарлик учун судланганман. Дайдиҳонага бешинчи марта тушишим. Яшаш жойим, эрим йўқ. Аммо мижозларим кўп ҳозир, қайси биридан орттирганимни аниқ билмайман-у, қорнимда ҳомилам бор. Шуни йўқотолмай юрибман!..

Чиллаки чиллакини кўриб, чумак уради, деганлари рост экан. Кейинги пайтларда жумҳуриятимизга ёпирилиб келаётган дайдиларнинг яна бир авлоди пайдо бўлди. Булар тарбияси бузуқлиги сабабли, ҳавойи орзуларга берилиб уйдан қочган, ота-онаси ажрашгандан сўнг қаровсиз қолган ўсмирлардир. Ораларида она сути оғзидан кетмай туриб, фоҳишабозлик, дарбадарликни пухта ўзлаштирган ёш-ёш қизлар ҳам анчагина. Улар Ўзбекистонга асосан пассажир поездларининг проводниклари, бошқа шаҳарларга мева-чева олиб борган юк машиналари ҳайдовчиларининг холис хизматлари ёрдамида ташриф буюришмоқда. Манзилга етиб, олишгач, тажрибаларидан бошқаларни ҳам баҳраманд этмоқдалар. Жумладан, оренбурглик Наталья Афанасьева юк машинасида бир неча кун йўл босиб Тошкентга келган, ҳайдовчи вокзалда қолдириб кетгач, ўрганган кўнгил ўртанса қўймас, деганларидек мижоз овлашга тушган. Аввалига бир-икки тасодифий кишиникида меҳмон бўлган. Сўнгра талабалар шаҳарчасига бориб, ҳали у ётоқхонада, ҳали бу ётоқхонада ёшларга ҳамхоналик қилган. Талабаларнинг ҳаммаси ҳам очик кўнгил, аммо ҳамёнларининг чўғи пастроқ экан. Надежда

мўмайроқ пул ишлаш мақсадида уларни ташлаб кетган...

Даҳшатли томони шундаки, дайдиларнинг ҳамма тоифаси ҳам аҳоли ўртасида касаллик тарқатувчилар ҳисобланади. Уларнинг ҳар ўнтасидан саккиз-тўққизтаси юқумли хасталикка чалинган, тиббий назоратда туриши лозим бўлган кишилардир. Ана шунинг оқибатида, сўнгги вақтларда, биргина Тошкент шаҳар 1-сил касалликлари шифохонасидаги 700 ўриннинг юздан ортиғи дайдилар билан банд бўлиб қолмоқда. Бу ерга 1987 йили шаҳар ички ишлар бошқармасига қарашли дайдилар пунктидан 29 нафар, тиббий Тез ёрдам нуқталаридан 26 нафар, сил касаллиги диспансерларидан 106 нафар, бошқа касалхоналардан 8 нафар бемор юборилган, 9 киши ўз оёғи билан келган. Ҳаммаси бўлиб 327 дайди тушган! Бундай ҳоллар сўнгги йилларда ҳам такрорланган. Айни чоғда, пойтахтимиз ҳамда вилоятларимиздаги бошқа сил хасталиклари касалхоналарига кўплаб дайдилар ётқизилган. Шунингдек, захм, сўзак, дизентерия, қорин тифи, сариқ каби ўта юқумли ва хавфли касалликлар билан оғриганлар, ракка, аоаб хасталиклари, бошқа дардларга мутбало бўлганлар ҳам турли шифо масканларидан макон топганлар.

Кўриниб турибдики, дайдилар масаласи давримизнинг сира кечиктирмасдан ҳал этилиши шарт ҳисобланган, ғоят долзарб ижтимоий-сиёсий муаммоларидандир! Дайдилар томонидан етказилаётган моддий-иқтисодий, ахлоқий-маънавий зарарлар ўрнини ҳеч нарса билан қоплаб-тўлдириб бўлмайди. Бу иллатнинг туб илдизлари тузумимиз ноқисликларига, амалдаги қонун-қоидаларнинг ночорлигига бориб тақалади.

Ҳақли бир савол туғилади: Хўш, қилмиш-қидирмишлари жиноятчиликдан, маънавий бузғунчиликдан, инсон саломатлигига хавф туғдиришдан иборат бўлган дайдилар нима учун айнан жанубий ўлкаларга, хусусан, Ўзбекистонга дарёдек оқиб келмоқдалар? Бу ҳақда ўзларидан сўрасангиз, деярли барчаси тўтиқушдек бир хил жавоб беради: Ишлаш учун!

Ажабо! Росмана, ҳалол меҳнат қиламан, деган одамга ўз юртида иш топилмайдими? Топилади! У ёғини суриштирсангиз, Россия томонларда баъзи соҳаларда ишчи кучи мутлақо етишмайди. Ҳар йили ўзбекистонлик минг-минглаб ёшлар Ноқоратупроқ зонага бориб ишлашга жалб этилмоқда, юзлаб оилалар режали равишда Россиянинг хувиллаб қолган қишлоқларига кўчирилмоқда. Шулар ҳисобига янги-янги хўжаликлар ташкил этилмоқда. Катта-катта маошлар ваъда қилиниб, ер-сув, уй-жой ажратилмоқда. Шундай бир пайтда минглаб дайдиларнинг ишлаш учун Ўзбекистонни танлаётганликларининг асл боиси нимада?

Менимча, бунинг тўртта асосий сабаби бор. Биринчидан, жумҳуриятимиз об-ҳавоси иссиқ, инчунин, турар-жойининг тайини йўқ қаланғи-қасанғилар учун анча қулай. Улар баҳор, ёз, куз фаслларида кўчалар, йўлкалардаги дов-дарахтлар тагида, буталар орасида, қувурлар ичида, маданият ва истироҳат боғларида, хиёбонларда, кўп қаватли бинолар ертўлаларида, чордоқларда бемалол тунайвердилар. Қишли-қировли кунларда аэропорт, вокзалларни, автобекат ва бозорларни макон тутадилар. Бинобарин, бизнинг иқлимимиз шароитида ҳеч ким совуқдан ўлмайди, кўча-кўйларда ётиб-туриб амаллаб жон сақласа бўлади.

Иккинчидан, Ўзбекистон ноз-неъматга бой ўлка. Бу ерда мева-чева, полиз-сабзавот маҳсулотлари мўл-кўл. Энг муҳими, одамзоднинг асосий емиши — нон кўп ва арзон. Жумҳуриятимиз пойтахти Тошкент бир вақтлар — инқилобдан кейинги очарчилик йилларида Нон шаҳри сифатида бутун дунёга донг таратган. Ўша кезларда Урал томонлардан, Самарадан кўплаб оч-яланғочлар Тошкентга келиб жон сақлашган.

Учинчидан, ўзбек халқи табиатан раҳм-шафқатли халқ. Ўзи оч қолса ҳам, қашшоқдан меҳр-мурувватини дариф тутмайди. Бошига кулфат тушганлардан ёрдамини аямайди. Кези келганда, сўнгги тишлам нонини ҳам жабрдийда билан баҳам кўради, уйининг тўрини бўшатиб беради. Халқимизнинг бу фазилати мамлакатимиз учун энг оғир, энг таҳликали дамларда кўпларга асқотган. Ота-боболаримиз уруш йиллари ўн минглаб, юз минглаб қардошларимизни бағрига олган, уларга нон-туз, бошпана берган!

Тўртинчидан, Ўзбекистонда ким кўп, мардикор ишлатувчи кўп. Сўнгги йилларда уй-жой қурилиши, томорқа учун аҳолига ер ажратилиши, экин майдонларининг якка тартибда ишловчиларга ижарага берилиши муносабати билан ёлланма меҳнатга эҳтиёж яна ортди. Бу соҳада ерни ижарага олиб, қовун-тарвуз экувчи устамон деҳқонлар, айникса, пиёз етиштиришнинг пирига айланган корейс биродарларимиз бой тажриба тўплашган. Улар меҳнатбай ҳақ эвазига, бир кун, ярим кунга одам ишлатиб, пайкалнинг бошидаёқ ҳисоб-китоб қилишнинг ҳавосини олишган. Мардикор ёлловчи ишга рози бўлган кишининг насл-насаби, келиб чиқиши билан қизикмайди, ундан ҳужжат ҳам сўраб-суриштирамайди. Юмушлари тез ва соз битишини истасалар, мардикорнинг ётоғи, овқатигача, виносию ароғигача муҳайё қиладилар. Бу бирор жойда ёлчитиб ишламайдиган, ҳеч ерда рўйхатда турмайдиган юрткезар дайдиларнинг, чунончи, жазодан қочиб юрган жиноятчиларнинг манфаатларига жуда мос тушади!

Айтилган важ-корсонлар сабаб, жумҳуриятимизга келаётган дайдилар сафи тобора кенгайиб бормоқда. 1989 йили уларнинг 10 мингдан зиёдроғи ушланиб рўйхатдан ўтказилди. Ҳисобга олинмаганлари ҳам тахминан шунчага боради. Бу 20 минг ахлоқи бузуқ, текинхўру бекорчи, қаллобу жиноятчи, жамият учун хавфли одам деган гап! Шунга мувофиқ, пойтахтимизда, вилоятларимизда бир нечта дайдиларни назорат қилиш пунктлари очилган. Бу муассасаларда ишлаш учун юзлаб милиция ходимлари, қонуншунослар, шифокорлар, бошқа мутахассислар жалб қилинган! Улар, қоида бўйича, бир ой мобайнида қўлга тушган дайдиларнинг шахсини аниқлайдилар. Зарур ҳужжатларни тўғрилаб бериб, қай бирларини хастахоналарга, қай бирларини қариялар ва ногиронлар уйларига жўнатадилар. Жиноятчиларнинг ишини терговга ошириб, меҳнатга қобилиятлиларини корхоналарга йўллайдилар.

Қисқаси, биз дайдиларга нафрат кўзи билан қарамаймиз. Қўлимиздан келган ёрдамни аямаймиз ҳам. Эҳтимол, бу одамгарчилик юзасидан савобли, олижаноб ишдир. Фақат бошқа бир нарса кишини таажжубга солади: шахси аниқланган дайдилар нима учун келган жойларига қайтариб юборилмайдилар? Қаровчиси йўқ, бемор дайдилар нима учун жумҳуриятимиз ҳудудидаги шифохона ва махсус интернат-уйларга жойлаштириладилар? Ахир бошқа жойлардаги бундай муассасаларга четдан борганлар, сўққабош кексалар, етим болалар ҳам қабул қилинмайди-ку? Қолаверса, биздаги қариялар, майиб-мажруҳлар ва болалар қароргоҳларида, даволаш масканларида шусиз ҳам ўрин етишмайди-ку?! Ёрдамга, меҳр-муҳаббатга муҳтож ҳамюртларимиз тўлиб-тошиб ётибди-ку?! Модомики, шундай экан, нега сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига қабилида иш тутамиз? Дайдиларга кетадиган маблағни жигарбандларимиз эҳтиёжига сарфласак, улар учун дори-дармонлар сотиб олишга, шифохоналаримиз, мактаб ва боғчаларимизнинг шарт-шароитларни яхшилашга ишлатсак, бўлмайdimи?

Нега энди, соғлиғи жойида бўлиб, ўз юртига қайтишни рад этган дайдиларга ҳам ортикча хотамтойлик кўрсатамиз — ишга жойлаштираамиз?! Улар учун қисқа вақт ичида прописка ҳам, иш жойи ҳам нақд! Ҳаял ўтмай, биргина бошларига шинам уй-жой ҳам муҳайё! Қишлоқларимиздан иш излаб чиққан ёшларимизга эса шаҳар дарвозалари тақа-тақ берк!.. Аввало, прописка бир машаққат. Амал-тақал билан, пропискадан ўтиб, ишга жойлашсалар ҳам, осонликча уй-жой ололмайдилар. Беш-ўн йиллаб бола-чақалари билан ижарама-ижара яшашга мажбур бўладилар! Узоққа бормай, ўз ҳаётимиздан сўзлаб қўя қолай: Иш жойида навбатнинг кети кўринмагани сабабли, жумҳурият матбуотида ишловчи 40 нафар журналист 1986 йил бошида алоҳида кооператив уй учун пул тўладик. Орамизда тўрт-беш болалилар, 35—40 ёшлилар бор. Уч йил ўтди. Уй фойдаланишга топширилиши у ёқда турсин, лоақал пойдевори ҳам қўйилмади. Шу ҳақда ўтган куз рус миллатига мансуб муттасаддилардан бирига мурожаат қилдим-у, маломатга қолдим. Унинг таъкидлашича, қурилажак уйнинг бизга берилиши нотўғри экан. Боиси — биз тубжой аҳоли эмас, қишлоқи, келгиндилар эканмиз. Тавба, ўз юртимизда

қандайдир искирт, жулдурвоқи дайдиларчалик хурмат топмасак, бу қандай кўргулик, бу қандай бедодлик?!

Аслида ҳамма айб ўзимизда! Ўз ҳақ-ҳуқуқимизни, миллий кадр-қимматимизни билмаслигимизда! Бировни уруш жабрини тортган деб, бировни юртдан қатағон қилинган деб, яна бошқа бировини малакали ишчи деб, кучоқ очиб кутиб олавердик. Уларга автобуслардаги; ўринларимиздан тортиб, шаҳарлардаги уй-жойларимизгача, корхонадаги ишимизгача барчасини бўшатиб бердик. Бошқа енгил-елпи, сердаромад соҳаларни ҳам улар уялмай-нетмай банд этишди. Аммо бирортаси қишлоқда яшашни, далага чиқиб ишлашни ўзига эп кўрмади. Шу тариқа, шаҳарларимиз миллий қиёфасини йўқотди. Хўш, бу меҳмондўстлигимиз эвазига нима кўрдик?! Лоақал раҳмат эшитдикми? Йўк! Ҳатто, пахтаимизни, пиллаимизни, тиллаимизни, қоракўлимизни бериб, порахўр, боқиманда деган ном орттирдик. Ҳақ-ҳуқуқимизни талаб қилганимизда, қонхўр, экстремист деган унвон олдик Шунча кўргиликлардан кейин ҳам, кўзимиз очилмаганини қарангки, эндиликда баъзи бировлар дайдиларга ортиқча ҳиммат кўрсатишни таклиф қилмоқдалар. Махсус муассаса очиб, уларни алоҳида ётоқхоналарга жойлаштириш, даволаб, назорат остида ишлатиш лозим, деган фикрларни ўртага ташламоқдалар. Менимча, бу таклиф мутлақо ўринсиз! Қалбида Ватанга муҳаббат, ўз миллатига садоқат туйғуси бўлмаган, дордан қочиб юрган дайдилар ҳеч қачон бизнинг халқимиз ор-номуси, шон-шавкати, кадр-қиммати учун жон куйдирмайдилар! Бир жойда кўним топиб, эл-юртимизга сингиб кетмайдилар...

Дайдиликка барҳам бериш учун таълим-тарбияни тубдан ўзгартириш, қонунларни мустаҳкамлаш зарур. Келгинди дайдиларни ўз юртларига мажбурий равишда қайтариб юборишни жорий этиш шарт! Бу ҳақда бошқа жумҳуриятлар мутасаддиларини хабардор этиб, улар билан ҳамкорликни кучайтириш керак. Токи, буюк фарзандлари билан фахрланадиган ҳар бир халқ ўз миллатига мансуб дайдиларни ҳам тўғри йўлга сола билсин! Ҳеч бир одам ўз халқидан кўрмаган меҳр-мурувватни, ифлос йўллар билан ўзгалардан кутмасин!

ХОТИМА ЎРНИДА. Тунов куни метрода ишга келаётиб, кейинги вақтларда одат тусига кириб қолган бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Поезд энди жила бошлаган маҳалда, уч-тўрт ёшли қизалоғини кўтариб олган жувон вагонга отилиб кириб, илтижо қила кетди:

— Ҳурматли йўловчилар! Очикқўнгил яхшилар! Биз Молдавиядан шаҳрингизда яшовчи қариндошларимизникига меҳмон бўлиб келган эдик. Аммо уни топа олмадик. Қайтиб кетишга пулимиз йўк. Борини ҳам олдириб қўйдик... Ўтинаман, очдан ўлмайлик, шу гўдак ҳақи-ҳурмати, бизга ёрдам беришлар. Хайр-эҳсон қилинлар!..

Кимдир бир сўм, кимдир уч сўм узатди. Онанинг ҳам, қизалоқнинг ҳам кўли пулга тўлиб кетди. Поезд навбатдаги бекатда тўхташи биланоқ, аёл пулларни ҳамёнига тиқиштирди-да, шоша-пиша кейинги вагонга югурди. Беихтиёр, кўнглимга шубҳа оралади. Бу аёл ким ўзи? Гаплари ростмикин? Узоқ масофадан меҳмонга келадиган одам олдин хат ёзиб, кўнғироқ қилиб, қариндошининг манзилени, жуда бўлмаганда, иш жойини аниқлаб олмайдами? Борингки, келибди ҳам, пули ва ҳужжатларини ўғирлатгани ҳақида тегишли идораларга мурожаат қилиб, уйига хабар берса, пул жўнатишларини сўраса бўларди-ку! Бу аёл нега шундай қилмади? Ёки...

Эҳтимол, мен янглишаётгандирман. Эҳтимол, аёлнинг ҳамма гаплари чиндир. Айтинг-айтинг, юртимизга оқиб келаётган дайдилар сони ўша куни шу она-бола ҳисобига яна иккитага кўпаймаган бўлсин!..

1990 йил.

- ЎЗЛИГИНГНИ УНУТМА, ЭЛИМ! -

АБДУРАУФ ФИТРАТ

ТИЛИМИЗ

1918 йили Туркистон Компартиясининг топшириғига кўра, Фитрат (Шокиржон Раҳимий ва Қаям Рамазон билан ҳамкорликда) дастлабки она тили дарслигини яратади (бу ҳақда «Иштирокиюн» рўзномасининг 1918 йил 1 май сонида «Биринчи она тили курси» деган мақола ҳам чиққан). Кейинроқ олим бу соҳадаги ишларини мукамаллаштириб «Ўзбек тилининг сарфи» (грамматикаси)ни эълон қилади. Ўзбекистон Маориф нозирлиги томонидан тасдиқланган бу дарслик 1925—30 йиллар давомида беш марта нашр этилган.

Фитрат асарлари ҳақида фикр юритилганда, унинг зуллисонан экани қайта-қайта тилга олинади. Бу бежиз эмас. Фитрат икки халқ тақдирининг тарихи, бирлигини теран англади. Шунинг учун ҳам, у айрим асарларини тожик тилида ёзди. 1926 йили Тожик тили грамматикаси эълон қилди.

Фитрат ўзбек тилининг тарғиботчиси сифатида вақтли матбуот саҳифаларида мақолалар билан ҳам чиқди.

Устоднинг ўзбек адабиёти тарихи, назарияси, ўзбек мусикаси ва Шарқ шахматига оид асарларини кузатганда ҳам, унинг нечоғли улкан тилшунос экани маълум бўлади. Бу фикрни тўлдириш мақсадида, Маҳмуд Қошғарийнинг машҳур «Девону луғатит-турк» асарини дастлабкилардан бўлиб, ўрганиб чиқиб, нашрга тайёрлаганини эслаш мумкин. Яна айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, Фитрат олтой тиллари гуруҳига кирувчи тиллар табиатини узоқ ўрганган ва 30-йилларнинг ўрталарида «Қадимги мўғул тили луғати»ни тузиб, нашрга тайёрлаган. Бироқ бу асарлар ҳали эълон этилганича йўқ.

Фитратнинг бундан 71 йил бурун эълон қилинган ушбу мақоласи тилимиз Ўзбекистон давлат тили мақомини олган ҳозирги пайтда ҳам долзарб ҳисобланади. Фитрат ўзбек тилининг, Навоий каби, араб ва форс тиллари унсурларидан тоза бўлиши учун курашган бўлса, кейинги йилларда уни Европа тиллари исканжасидан қутқариш зарурати туғилмоқдаки, бу йўлда ҳам бизга Навоий ва Фитрат руҳи ҳамроҳ бўлғай.

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз бир тили қайси тилдир? Биласизми? Туркча. Шоирлик қилмоқчи эмасман, сўзнинг тўғриси шудир. Дунёнинг эиг бой тили туркчадир, энг бахтсиз тили ёнаҳўл (яна шу) туркчадир. Бойларнинг бахтсизлиги совет ҳукумати чоғинда бўлгон бир ишдир, бундан бурун бахтли эдилар деганлар тилимизнинг ҳолини билмасдан гапирарлар.

Бир тилнинг бойлиги у тилдаги сўзнинг кўплиги (қасрати калимот), ундирлик (ундириш) кенглиги (вусъати иштиқоқ), юсуп тугаллиги (мукамаллияти қавоид) билан бўлур. Туркчада сўз кўплиги борми?) (Арабчиларимизча айтганда, қасрати калимот мавжудми? Бу сўз букун эмас, неча юз йил бурун ўрга чикмиш, дея Навоийнинг китоби туркчанинг бойлигини очибгина билдира олмаса ҳам, туркчада сўз кўплигини яхши биладир. Навоий ёлғиз йиғламоқнинг турларини кўрсататурғон туркча сўзларнинг шунчасини ёзадир: Инграмоқ, синграмоқ, ингичқирмоқ, йиғламоқ, йиғламсинмоқ, ўқирмоқ, сиқтамоқ.

Мана сизга бир ҳодисанинг етти тури учун отким, ораларинда ингичка айирмалар бордир. Туркчада бу ҳол оз эмас. Арабча нуфуз, мурур, убур; у тўғрисида туркчамизда ўтмоқ, кечмоқ, ошмоқ, ортонмоқ бор. Арабча қанд, азм, амал, қаршусинда туркча тилак, истов, орхан бор. Арабча зарф ёнинда туркча идиш бор, совут бор. Арабча фанда манфаат ўрнинда туркча тосих бор, унум бор. Арабча қалб ўтрисинда туркча юрак билан кўнгул бор. Арабча садр учун туркча кўкс ва кўкрак бор. Туркча луғат ёзмоқчи бўлғонимда, туркча сўз бойлиги тўғрисида бундан ортиқ ёзолмайман. Сўзни туркчада ундирик кенглиги (яъни вусъати иштиқоқ)га кўчираман.

Илм ишининг туркчасидан ундирилган сўзлар шулардир: Бил, билгай, билажак, билгуси, билар, билса, билса-чи, билай, билди, билибдир, билган, била бошлади, била ёзди, била олди, била турди, била бержи, билиб, билгач, билгали, билмак, билиш, билув, билмов, билим, билги, билик, билмас, билмаслик.

Мана сизга ёлғиз феъллардан 13 феъл, кўшма феъллардан 6 феъл. Кўшма феъллардан ҳар бирининг буйруғи бўлиши (феълнинг бўлишлилик категорияси), Ҳоли, келажаги, шарти, кўзғови бор. $13 \cdot 6 = 78$ бўлур. Бунларга уфт (феъллари — феълнинг замон категорияси), вақт, сабаб феъллари қўшилса, 81 та бўлур. Бунга Исм ва сифат ёзилгон 18 қўшилгонда 99 сўз бўлур. Бу 99-тасидаги сўз толлуғи (ўзак маъносида) буйруқдир (яъни бил сўзидир). Демак, туркчада бир томирдан 98 сўз ундиринг эмиш. Эмди юсуп тугаллигига (мукаммалияти кавоидга) боқайлик.

Араб, форс, рус, немис, француз тилларидан қай бирининг сарф (грамматика) китобларини олиб қарасак, кўрамизким, бир сўзни ясамоқ учун бир қанча ёзилгон, ундан сўнг шул қоидадан ташқари қолгон (мустасно) сўзлар деб тўрт-беш сўз кўрсатилган. Турк сўзларинда эса, бундай сўз топилмайдур. Юсупсизлик деган ҳоллар туркча сарфда сира йўқдур. Тилимизнинг авжи тўғрисида ҳам бойлиги, тугаллиги билиндими? Эмди сўзни туркчанинг бахтсизликдан қутула олмамишдир. Турк тили дунёнинг энг бахтсиз тилидир. Туркчанинг бахтсизлиги араб босқини билан боғланмишдир. Араблар босдиқлари (босиб олган маъносида) ўлкага ёлғиз ҳукуматларини эмас, динларини, йўсинларинида танитгон, олингон эдилар. Мусулмонликнинг туби, томири қуръон билан ҳадисдир. Шунинг учун янги мусулмонлар арабча ўрганишни ўзларига вазоб деб билдилар, ўқидилар, ўргандилар, севдилар. Бундан кейин форсча ва туркча арабча бўғувига кириб қолдилар. Форс тилининг ҳол бутунлай ёмонлашди. Форслар ўз тилларини ташладилар. Ёлғуз китобларини эмас, ўзаро ёзувларини ҳам арабча ёза бошладилар. Лекин бу иш кўп чўзилмади. Форс тили бир силкиниш билан ўзини араб бўғувидан қутқара олди. Форс тилининг бу силкиниши Эрон шоири Фирдавсийнинг арабчаликка қарши қайнаган, қизиғон эронли бир миллатчи эди. Ўттиз йил тиришди, донгли «Шоҳнома» китобини ёзиб чиқарди. «Шоҳнома» ёзиб чиқарувдан Фирдавсийнинг иккита тилаги бор эди: Эрон улусининг арабдан совутиб, эронли туйғусини бермак ва араб тилини Эрондан суриб чиқармоқ. Шунинг учун «Шоҳнома»нинг ҳар бир еринда эронлини мақтаган шоир арабликка келганда:

*Заҳир шутур хўрдан сусимор,
Арабро бажойи расидаст кор,
Ки тахти Каяро кўнад орзу,
Туфу, бар ту, чарх кардан туфу! —*

деб қийқирмишдир. Бу сўзларнинг туркчаси шудир: Туъ сути билан илон эти емакдан бошқа иш билмаган арабнинг иши, шу ерга чиқмишким, Эрон императорининг тахтини истайдилар. О, шу ишга сабаб бўлган фалак, туфу сенга, туфу!

Яна шунинг учундирки, Эронда арабча ҳоким бўлгон ир замонда ёзилгон «Шоҳнома»да арабча сўзлар йўқ даражада оздир. Фирдавсий бу икки тилакни билиб, онглаб, ишга киришганини билдирмакчи ўлиб, ёзадирким:

*Бас, ранж бурдам соли си,
Амам зинда кардам ба дини форсий —*

демишдир. Туркчаси: Бу ўттиз йил ичида кўп эмкардим (азоб чекмоқ), Эронни форсича ёзганим шу китоб ила тургиздим, демакдир. Форси ишда шундай қилиб ёқасини қутқормиш. Лекин, бизнинг бахтсиз туркчамиз бир Фирдавсий етиштира олмамиш.

Дунёнинг энг бой тили бўлгон туркчамиз ёлғуз арабча кумруқлар (зуғум) билан эмас, форсича тепкилари билан даҳи эзилмишдир. Кўзларимизни тўрт очиб қарайлик, дунёнинг энг буюк ҳакими бўлгон Ибн Сино туркдир. Иккинчи Арасту атолгон Форобий туркдир. Араб тилини мангулик тиргизиб келган Жавҳарий туркдир. Ваҳдати вужуд фалсафасининг

имомларидан ўлган Жалолиддин Румий туркдир. Форсий адабиётнинг пайғамбарларидан бўлган Низомий даҳи туркдир. Шу ерда отлари ёзилгон кимсаларда ёлғуз турк улусини эмас, бутун дунёнинг улуғ кишилариндан эрурлар. Икки турк улуси бунларнинг асарлариндан осилонолмай (ажралмоқ) қолмиш, балки ўзларини ҳам яхшигина таниёлмай қолмишдир. Бунлари ўз билиklarини туркча ёзсалар эди, букун турк улусининг ҳоли эҳтимолки бошқа турли бўлар эди. Бахтсизлик бунданда ортиқ бўлурмикан?! Турк ўғли турк бўлгон Махмуд Ғазнавий Фирдавсийни чақириб, турк эзилишини кўрсатган «Шоҳнома»ни ёздурсун, дея ҳар йўлига бир олтун берсун. Шу бахтсизликдирки, турк ўғли бўлгон усмонли ҳоконларига ўз туйғуларини форсича шеър билан сўй латми иедир.

Яна шул бахтсизликдирким: Кафказия туркларининг Қаларин тутмиш дея форс тилининг ҳурматиучун саксон ёринда сўзи ўрнида ҳаштот дедирмишдир.

Туркча бахтсиздир. Минг йилдан бери эзила келмишдир. Лекин битмамишдир. Битмас, яшамишдир, яшар. Негаким, бойдир. Туркча яшамишдир. Яшар, лекин ўзини араб, форс тиллариндан кутқара олурми, йўқми? Сўзни бу ерга етиргач, бармоғимни яранинг ўзагина босмиш бўлдим. Бу сурдиғимға икки турли жавоб келари белгиликдир. Ҳа, йўқ. Эмди шу йўқ деганлар билан юришайлик. Бунлар деяларким, туркча араб форс тиллариндан қутулолмас, нечун? Мана далиллари: а) чунки, араб, форс тиллари бойдир. Бунин жавобини бердикким, туркча ҳам бойдир. Чунки, букунги турк дунёсининг билимли улуғ ёзувчилари шу йўлга кирмишдир. Бунга жавоб берамизким: Турк дунёсининг улуғ ҳакамлари бўлгон Форобий билан Абу Али ўз асарларини арабча ёзмага кўл қўйган эдилар. Сиз нечун уларнинг изидан чиқдингиз? Сиз Абу Али нинг изидан чиққанда, бизда сизнинг изингиздан чиқа олсак керак; в) чунки, тилимизда кўп нарсанинг оти йўқдир. Жавобимиз: Бу сўздан тилагингиз нимадир? Шул чоқда тилингиздаги араб, форс сўзларининг туркчаси топилмайдур демокчи бўлсангиз, сўзингиз янглишдир. Туркчани билмас экансиз. Ўрганнинг. Ҳозирги сўзларимиздаги арабча, форсчалардан бир нечаси учу туркча топилмайдир, десангиз тўғридир. Биз ҳам уларн чиқармоқчи эмасмиз. Уларни олурмиз, лекин ўзи мизники қилурмиз. Туркчалаштиурмиз. Қоиданинг туркчаси йўқдур. Сарфнингда туркчасин тополмадик Иккисин даҳи олурмиз. Лекин, сиз каби Қавоиди сарфия демасдан, Сарф қоидалари дермиз: е) чунки, илмий истилоҳларнинг туркчаси йўқдир. Ким деди буни? Шамсинг туркчаси куёшдир. Кавокибнинг туркчаси юлдузлардир. Меънорининг туркчаси суяқ ўтдир. Саҳоби маъни— ёруғ булут, ҳандаса — ўлчов хат чизик, зовия — бурчак, пучмоқдир. Кавоҳи собита турғувчи юлдуздир. Кавкаби зузаиб — қуйруқли юлдузлардир.

Тузук, бир неча истилоҳларнинг туркчасини б, кунгача тополмағонмиз, уларни сақлармиз. Чунки, туркчамиз қабо (орқада)дир, дўққи (кўпол), адабиёт тили эмасдир.

Сўз бу ерга келдими? Чидамоқ қўлдан келмас. Қаболик, дўққилик кўрсатмоқчи бўлиб деймизки: Сиз улусингизни севмайсиз. Шунинг учун турк улуси ва турк тилининг сиз билан иши йўқдир. Қаршингиздаги кишилар бу сўзни эшитиб ўтирмаслар, қиларини қиларлар. Мен улусимни жонимдан ортиқ севаман дерлар. Бунларнинг мана шу сўзлари кўмучдир, (ёлғон). Тушунгизда сиз бир хотинни севсангиз, тиришиб, жон чекишиб, куч билан уйига кирибсиз, ёнига суқулгандан кейин, юзига қараб: Мен сйзни кўп севаман, сиз кўн чиройлисиз, лекип шу кўзингиз кўп дўққидир, шуни чиқариб ташланг, бурнингиз ёмон ис берадир, шуни кесиб отинг, десангиз севгилингиз бўлгон хотин икки-уч таёқ уриб сизни қувмасми? Албатта, қувар. Турк тилини севамиз, лекин тили қабодир, мусиқаси тотсиздир, таризи қоронғудир, деганларнинг ҳам бир-икки таёқ еб, қувилмоқлари керакдир, лекин, турк тили бахтсиздир.

«Иштирокиюн» рўзномасининг
1919 йил 12 июндаги 32 сони.
Нашрга тайёрловчи: Ҳ. Болтабоев

ДЎСТЛИК ҲУРМАТДАН БОШЛАНАДИ

«Молодой коммунист» ойномасининг 1989 йил 2-сонида «Турмушдаги ислом» мақоласи босилди. Мақолада жўяли фикрлар бор бўлса-да, ундаги талай бир ёқламаликлар, салбий ҳолатларни умумлаштиришлар, Ўрта Осиёдаги реал аҳволни билмасдан қўйилган «айбномалар» жамоатчилик, зиёлилар ва талабалар ўртасида норозилик туғдирди...

«Шарқ юлдузи» таҳририятига келган йигит ўзини таништирди:

— Омонжон Нурматовман, Тошкент Давлат дорилфунунида ўқийман.

У шундай! деб, «Молодой коммунист» ойномасинининг 1989 йил 2-сони, унда эълон қилинган мақолага ёзган жавобини топширди.

— Тушунолмай қолдим, — деди ҳаяжонланиб. — Бунақа пала-партиш гаплар халқлар дўстлигига қай даражада хизмат қиларкин? Ахир, бу камситиш-ку!

Талабанинг куюнганича бор эди. Бу йил КПСС Марказий Қўмитаси махсус Пленумида миллатлараро муносабатлар масаласини муҳокама қилиш мўлжалланган. Бунинг чуқур сабаблари бор. Етмиш йил мобайнида, биз халқлар дўстлиги ҳақида кўп ёздик. Янаям кўпроқ гапирдик. Чиндан ҳам, халқлар, миллат ва элатлар ўртасидаги қардошлик совет жамиятининг энг нодир, энг азиз неъматини, энг кучли қуролларидан бири. Бу қурол кўп оғир синовлардан ўтди. Ақалли Улуғ Ватан урушини эслаш кифоя. Лекин бу нозик масалада шу пайтгача айтишга «истихола» қилиб келинган нуқталар — бир халқни иккинчи халқдаи устунроқ қўйишлар, қардош халқ тилига, тарихига, маданияти ва удумларига беписанд муносабатда бўлиш ҳоллари ҳам йўқ эмас эди.

1979 йили Москзадаги ССЖИ ДОСААФ нашриёти томонидан чоп этилган «Клуб служебного собаководства» деган тўпламни варақлаймиз. Китобда 10 нафар малакали итшуноснинг турли мақолалари босилган. (Тўпловчи РСФСРда хизмат кўрсатган ветеринария врачини Валентин Никитович Зубко).

Ҳозир бу китобни дўконлардан топиш қийин. (Умуман, бу туркумда тўпламлар мунтазам чиқиб туради). Лекин мазкур асарни кутубхоналардан, жумладан, Навоий номидаги жумҳурият Давлат кутубхонасидан истаган дам, хоҳлаган пайтда олиб ўқиши мумкин.

Нима учун ўн йил илгари чиққан китоб ҳақида энди гапириш керак бўлиб қолди, деган саволни сезиб турибмиз. Гап шундаки, ўн йил аввал бу ҳақда гапирсангиз, нари борса, индамай қўл силтаб қўяқолишар ёки миллатчилик қилиш яхшимас, деб дашном беришарди. Шу боис, ҳечдан кўра кеч яхши, деганларидек тўплам ҳақидаги ҳақиқатни айтишни лозим топдик.

Китобда кучук зотини аниқ белгилашдан тортиб, қандай овқатлантиришгача, итнинг кўринишидан тортиб, қайси соҳада «мутахассис» қилиб етиштириш усулигача мукамал тасвирланган. Ҳатто малакали итшунос И. Духновскийнинг «Итларга қандай лақаб қўйиш керак», деган мақоласигача бор. Духновский итга ном қўйишнинг турли усуллари таклиф этади. Айтайлик, қулай усуллардан бири зотдор кучукнинг ота-онасини билсангиз, иккаласининг номидан бир бўғиндан олинг, — янги лақаб пайдо бўлади. Дейлик, итнинг отаси Барон, онаси Сильва бўлсин. Итингизга Барси деб лақаб қўйинг, жуда ўринли бўлади. Ёки табиат ҳодисалари, жуғрофий номлар танлаш ҳам мумкин. Бўрон, Тўфон, Момақалдирик, Казбек, Дон, Амур... Ёки бўлмаса, ҳайвонлар номини танласангиз ҳам зиёни йўқ. Бўри, Олмаҳон... Лекин итга инсон исмини қўйиш яхши эмас. Мақола муаллифининг фикри жўяли. Шу гаплардан кейин, у итларга қўйиладиган лақаблар рўйхатини келтиради. (Эркак-урғочилигига қараб). Марҳамат, танлаб олаверинг: Акбар, Алишер, Анвар, Араб, Асқар, Ботир,

Бек, Жўра, Комила, Лола, Мухтор, Наим, Нодир, Наргиз, Нодира, Умар (Омар), Падар, Рафик, Садир, Султон, Тоҳир, Тойир, Ҳайдар, Ҳасан, Шайх, Шариф, Амир, Майна...

Афсус, китобда И. Духновскийнинг исми-шарифи тўлиқ айтилмаган. Билмадик, балки, Игордир, балки Иван, балки Илья... Нима бўлганда ҳам, итга бу қадар бекиёс меҳр қўйган муаллиф ўз тавсиясида бирорта, ҳатто энг зотдор итга ҳам; Игорь, Иван, Илья, деб лақаб қўйишни лозим топмайди: Тўғри-да, айтайлик итшуноснинг ён қўшниси тўрт оёқли биродарига Игорь (Иван ёки Илья) деб исм қўйса, унинг кўз ўнгида «Игорь, ма ол» деб суяк ташласа, итсевар «олим» бу манзарадан унчалик ҳам қувонмаса керак! Шундай экан, нега у ўзига раво кўрмаган нарсани ўзгаларга раво кўради?!

Табиийки, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари ҳам қадимдан ит боқади. Айниқса, чорвадор учун ит энг яхши кўмакчи бўлиб келган. Бизда ит вафо рамзи саналади. Лекин халқимиз ҳеч қачон итга одам исмини қўймаган, буни ҳақорат, деб билган.

Эҳтимол, ҳозир Шарқ ёки кинизм фалсафасидан гапириб ўтириш шарт эмасдир. Лекин савол туғилади: Боринги, Духновскийнинг итдан бўлак ташвиши бўлмасин. Боринги, ўзи тавсия қилган лақаблар Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари фарзандига қўядиган номлар эканини билмасин. (Ҳолбуки, биз бир мамлакатда — Шўро диёрида яшаймиз). Лекин, жилла курса, Алишер, Мухтор, Нодира, Омар (Умар) деган жаҳоншумул номлар наҳотки қулоғига чалинмаган бўлса? Алишер Навоий, Умар Ҳайём бутун дунёнинг, Нодира бутун Шарқнинг, Мухтор Аvezов бутун совет адабиётининг фахри-ку! Итсевар ўз мақоласида итларга одамнинг исмини қўйиш номақбул деганида, мазкур исмлар одамнинг оти эканлигини ўйлашга ақли етмадимикин? Духновский томонидан йўл қўйилган «калтабинлик» ва ССЖИ ДОСААФ нашриёти томонидан юз минг нусхада чоп этилган китоб халқлар дўстлигига қанчалик «хизмат» қиларкин? Майли, буни турғунлик даврининг «меваси», деб қўя қолиш ҳам мумкин эди. Лекин, афсуски, ҳозир ҳам бундай ҳоллар бўлиб турибди.

«Молодой коммунист» журналида босилган «Турмушдаги ислом» мақоласини кўрайлик. Албатта, Борис Калачев ва Сергей Поляков мақоласини И. Духновский «маслаҳатлари» билан солиштириш қулгили бўлур эди. «Турмушдаги ислом» мақоласида жуда жиддий ва долзарб масалалар кўтарилган. Муаллифлар Ўрта Осиёда мавжуд бир қатор муаммоларни жонкуярлик билан кўндаланг қўйганлар. Мазкур мақолада таъкидланишича, эскилик сарқитларига қарши курашяпмиз, деб ҳарчанд мақтанмайлик, улар ҳамон яшаб келмоқда. «Миллий удумлар» деб аталмиш тўй ва маросимлар, оддий меҳнаткашнинг илигини сўриб оляпти. Келинга сеп йиғишдан тортиб, қалин беришгача — барчаси ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи оиланинг бошига битган бало. Бундай тўй ва маъракаларга минглаб сўм маблағ сарфланади. Катталар болаларнинг насибасини қийиб, пул тўплашга мажбур бўладилар.

Дин пешволари эса ҳалол ишлаб, ҳалол пул топадиган меҳнаткашдан наф кўриши мушкул. Бинобарин, улур текинхўрлардан келади деган даромадга умид боғлайди.

Айнан шарият ақидалари, эскича урф-одатлар бир томондан оддий меҳнаткашни қийин аҳволга солиб қўяётган бўлса, иккинчи томондан текинхўрларнинг кўпайишига олиб келяпти...

Мақола нафасидан, гап асосан мана шу муаммолар ҳақида кетаётганлиги тушунилади. Адолат юзасидан айтганда, бу фикрларнинг кўпига қўшилиш керак. Айни чоғда, кўп фикрлар билан баҳслашишга ҳам тўғри келади.

Мақолада Ўрта Осиё халқлари ҳаёт тарзини, урф-одатларини ва энг муҳими, бугунги Ўрта Осиё қишлоғидаги аҳволни чуқур ўрганмасдан, баъзан эса бир ёқлама, камситувчи оҳангда айтилган баҳсли гаплар ҳам борки, ошкоралик ва плюрализм замонида биз ҳам ўз эътирозларимизни билдирсак, мақола муаллифлари ранжимас, деб ўйлайман.

Мақола таҳририятга келган хатдан бошланади. Ўш областининг Фрунзе ноҳиясида истиқомат қилувчи П. Эргешов деган одам ўз адресини яшириб хат ёзган (Демак, бу — аноним хат). Ҳозирги ошкоралик кунларида аноним хатни босиш керакми-йўқми, буни таҳририят хал

қилгани маъкул. Хат муаллифи талай муаммолар ҳақида ташвишланиб ёзган.

П. Эргешовнинг хатини лўнда ифодалаш керак бўлса, гап моҳият қуйдагича:

Биз тўйиб овқат емаймиз. Дурустроқ бошпанамиз йўқ. Болаларимиз йиртиқ-ямоқ кийимда юради. Буларнинг ҳаммасига урф-одатларимиз айбдор. Оилангда бола туғилдими, бешик тўйи қилиб, ҳаммани тўплашга мажбурсан. Бола беш-олти ёшга тўлса, суннат тўйи қиласан. Боланинг ҳарбийга кетадиган бўлса, тагин ҳаммани тўплаб, тўй қиласан. Меҳмонларни тўйдириш керак. Ҳарбийдан қайтса, яна битта тўй. Юзлаб меҳмонлар қорни ёрилгунча овқат ейди. Йигит диплом олса, кимдир нафақага чиқса, тагин тўй. Кимингдир ўлса, бошқа ноҳиялардан ҳам одамлар ёпирилиб келади. Камида, бир сигир, икки-уч қўй сўйиб худойи қиласан, муллаларга, таниш-нотаниш чолларга тўн кийгизасан, устига-устак, пул берасан. Ҳар пайшанба тагин «тўй» қиласан. Хўш, буларнинг ҳаммасига пул қани? Албатта, ўғрилиқ қиламиз-да. Бошқа илож йўқ!

Тўй кунлари одамлар ишга бормади. Жамиятга зарар етказди. Юлғичлар, ўғрилар кўпаяди. Бу эса ўз навбатида ёш авлодни ҳам кўли эгриликка ўргатади...

П. Эргешов айтган баъзи фикрларга қўшилиш керак. Маъракаларда бир нима ундириб қолишга уринадиган таъмагирлар йўқ эмас. Айрим жойларда тўйлар ҳаддан ташқари қийин муаммога айланиб кетаётгани ҳам бор гап. Лекин савол туғилади: Бу гаплардан келиб чиқиб, умуман тўйлару маъракаларни ёппасига қоралаш ва бу нарса одамларни ўғрилиқка ўргатыпти, деган хулосага келиш тўғри бўлармикин? Тўй одамларни бирлаштирадиган аҳиллик руҳида тарбияладиган омиллардан бири. Бинобарин, бошқа ҳамма эллар қатори. Ўрта Осиё халқлари ҳам, минг йиллардан буён қилиб келаётган тўйларни бирваракай қораласак, қандай бўларкин? Уйда янги инсон дунёга келса, буни оила ва қариндошлар даврасида нишонлаш шунчалик ёмон нарсами? Ҳаётдан кўз юмган инсонни сўнгги йўлга кузатиш учун кўплаб одамлар йиғилса, бунинг нимасидан хафа бўлиш керак? Албатта, дабдабали тўйлар, ундан ҳам дабдабалироқ маъракаларни асло оқлаб бўлмайди. Аслида, гап удумларнинг ўзида эмас, уни суиистеъмол қилаётганларда, шекилли. Устига устак, ҳарбийга кузатиш, кутиб олиш, дипломни нишонлаш, нафақага чиқишни табриклаш одатлари «эсклик сарқити» эмас, чоғи! Улар «янгича» удумлар-ку.

Хатда ёзилган тўйлару маъракалар туфайли одамлар бир неча кунлаб ишдан қолиб кетади ва бу билан жамиятга зиён етказилади, деган фикр ҳам баҳсли. Ўш областининг Фрунзе ноҳиясида тўй неча кун давом этиши-ю неча одам неча кун ишдан қолиб, давлатга неча сўм зиён келтириши бизга қоронғу. Лекин Ўзбекистон қишлоқларида тўй асосан қишда, колхозчилар оғир меҳнатдан сўнг бир лаҳза дам олаётган паллада бўлади... Ўзбекистон шаҳарларида эса тўйлар фақат шанба ва якшанба кунлари ўтказилади. Қолаверса, комсомол тўйлари одат тусига кириб боряпти. Маҳалла, қишлоқ оқсоқоллари кенгаши камхарж ва янгича тўй ҳамда маъракалар қилишнинг амалий тадбирларини аллақачон белгилаб чиққанлиги, кўп жойларда бу тадбирлар ҳаётга тадбиқ этилганлиги бор гап.

Майли, П. Эргешовнинг гапларига қўшила қолайлик. Ўш областининг Фрунзе туманида эскича удумлар одамни ўғрилиқ қилишга мажбур этаётган бўлсин. Фақат хатдаги охириги сўзлар хушёр торттиради кишини.

«Кечирасизлар, аниқ адресимни айтолмайман. Бизда жохил фанатиклар кўп. Тўйларсиз, яъни қўй гўштисиз, паловсиз ёки қимматбаҳо совғаларсиз яшай олмайдиган оқсоқолларнинг, чолларнинг ғазабига учрашдан кўрқаман. Улар мени тошбўрон қилиши, уйимдан ҳайдаб юбориши ёки тўғридан-тўғри ўлдириши мумкин».

Оббо! П. Эргешов тушмагур (мабодо, шундай одам ростдан ҳам бор бўлса), ҳаяжонланиб кетиб, жиндай ошириб юбормадимикин? Қачондан бошлаб, саводсиз, фанатик чоллар нуқул бировнинг, тўй ва азасида қорин тўйдириш ғамида бўлиб юрибди? Очарчилик замони эмас-ку, ҳозир! Ниҳоят, қачон, қаерда ва кимни катта тўй қилмагани ҳақида бундай нияти йўқлигини

айтгани учун, очкўз ва таъмагир чоллар тошбўрон қилиб ўлдирибди?

Ана шундай «дардли» хатдан сўнг, мақола бошланади ва даҳшатли далил келтирилади.

«1987 йили Ўзбекистонда шариатнинг турмушдаги мавжуд қонунларига исён тарзида 270 аёл ўзига ўзи ўт қўйди»!

Ҳа, чиндан ҳам даҳшатли гап! Шу қадар даҳшатлики, Ўзбекистонда рўй берган бундай хунук ходиса ҳақида ёзмаган одам, босмаган матбуот қолмади, ҳисоб. Бировлар уни диний ақидаларга, бировлар феодал муносабатларга боғлади, яна бировлар ўзбек хотинлари азбарои боласи кўпайиб кетганидан ўзини-ўзи ўлдирипти, деди. Албатта, ўша 270 ходисанинг ҳар бирини алоҳида диққат билан ўрганиш керак. Эскилик сарқитлари, қизларни мажбуран, хоҳламаган одамига узатишлар, эркакнинг аёлга паст назар билан қараши, қайнона-келин можаролари — аёлларнинг ўз жонига қасд қилишига олиб келадиган сабаблар орасида булар ҳам, шубҳасиз, бор! Аммо улар жуда мураккаб сабабларнинг бир қисми, холос!

Мавжуд ижтимоий сабаблар ҳақида қуйроқда тўхталамиз. Ҳозир масаланинг фақат бир жиҳати устида фикр билдирмоқчимиз.

Мақолада, келинлар, ҳақиқатнинг юзига тик қараб гаплашайлик, деб бир неча марта таъкидланган. Келинлар, биз ҳам ҳақиқатнинг юзига тик қараб гаплашайдик. Худи ўша 1987 йили Совет Иттифоқида 54 минг 105 киши ўзини ўлдирган. Шундан 13 минг 924 нафари аёллар бўлган. (Ўзбекистондаги 270 аёл ҳам шу ҳисобга киради, бу — мамлакат миқёсида ўзини ўлдирган аёллар сонининг, тахминан, 2 фоизини ташкил этади). Шунингдек, Москва шаҳрининг ўзида худди ўша йили 1275 киши жонига қасд қилган (шулардан камида 270 нафар, эҳтимол ундан ҳам кўпроғи аёллар бўлса, ажаб эмас).

Албатта, улар ўзига ўт қўймаган. Бири ўзини осган, бири маст бўлиб юқори қаватдан ерга сакраган, бири сирка ёки уйқудори ичган, ўзини поезд тагига ташлаган, томирини кесган, газни очиб қўйиб, захарланган... Нима бўлганда ҳам, оқибати бир — гўр эмасми?

«Огонёк» журнаliga раҳмат. Одамларнинг ўз жонига қасд қилиш сабаблари мураккаб эканлигини, бу фактларни фақат бир нарсага боғлаш тўғри эмаслигини ёзди. (Огонёк», 1989 йил, 3-сон).

«Турмушдаги ислом» мақоласи муаллифлари эса Ўзбекистон аёллари азбаройи шариат қонунларига чидолмай, ўзига-ўзи ўт қўйяпти, дейдилар. Шубҳасиз, биз коммунистлар диннинг (исломми, христиан ёки буддами) жамият тараққиётига монелик қиладиган ҳар қандай кўринишларига қарши курашмоғимиз керак. Лекин, айтишлик, Москвада ўзини ўлдирган 1271 киши (шулар жумласида аёллар ҳам) азбаройи христиан дини ақидаларига исён тарзида шундай қилган, деб кескин хулоса чиқарилса, қандай бўларкин?

Мақолада иқтисод ва дин ўртасидаги алоқа таҳлил қилинади. «Ўрта Осиё худудида иқтисод аниқ-равшан икки қисмга бўлинади. Биринчиси — биз шартли равишда «давлатники» деб айтийдиган қисм; социалистик саноат, қишлоқ хўжалигида эса давлат ёки кооператив (колхоз) экономикаси. Иккинчи қисм — уни шартли равишда «оилавий» деб атаймиз; асосан, қишлоқларда мавжуд бўлган ва кўп ҳолларда қишлоқ аҳлининг шахсий хўжалиги, деб аталувчи экономика. Агар биз экономиканинг биринчи қисми ҳақида деярли ҳамма нарсани билсак ва бу соҳа турли мутахассисларнинг кўпсонли армияси томонидан анализ қилиб борилса, иккинчи қисм ҳақида — «оилавий» экономика тўғрисида ўқувчилар кенг оммаси амалда ҳеч нимани билмайдилар.

Бу масалада кўплаб «нима учун» деган саволлар туғилади. Масалан, нима учун саноат корхоналарида маҳаллий миллат вакилларида малакали ишчилар фожиали даражада кам ва бу корхоналар четдан ишчиларни олиб келиш ҳисобига яшайди! Нима учун ер ва сувдан жинояткорона фойдаланилади? Нима учун давлат секторида ҳосилдорлик паст, оилавий экономикада эса юқори? Объектив ва субъектив сабабларни таҳлил қилиб, «нима учун» деган бундай саволларнинг кўпига жавоб топиш мумкин. Лекин биз уларга янада аниқлик киритамиз.

Мачитга даромад қаердан келаётганининг аҳамияти йўқ: Оғир меҳнат қилиб, қўли қадоқ бўлган деҳқон ёки ишчи беряптими ёки порахўрлар ва ўзга. жинойтчилар олиб келиб топширишянтими... Бу ўринда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини асосан бошқа жумҳуриятларга олиб бориб, юқори баҳоларда пуллаш катта аҳамият касб этади. Яъни, хусусий савдогарчилик исломнинг яшовчанлиги учун хизмат қиладиган қудратли механизмлардан бирига айланади. Негаки, давлат-савдосидан мачит манфаат кўрмайди».

Шундан сўнг, Ўрта Осиёда кўплаб одамлар шахсий томорқаси ҳисобига бойлик орттираётгани, колхоз далаларида эса асосан аёллар ва ўқувчилар меҳнат қиладигани ҳақида мулоҳазалар айтилади.

Мақола муаллифлари «нима учун» деб берган саволларда жон бор. Биз уларга қўлдан келганча жавоб беришга уриниб кўрамиз ва ўз навбатида, биз ҳам «нима учун» деб сўрашга мажбурмиз.

Биринчи савол. Нима учун саноат корхоналарида маҳаллий миллат вакиллари фожиали даражада кам ишлайди? Ўринли сўроқ. Унга шундай жавоб бериш мумкин. Ўзбекистон мисолида, саноат корхоналарида маҳаллий миллат вакиллари камлигига бош сабаб, азбаройи ўзбекларнинг заводда ишлашга ўқувсизлиги, уни хоҳламаслиги, турли диний одатлару халқ удумлари шу нарсага тўсқинлик қилишида эмас. Бу аянчли ҳодисанинг илдизи олисга бориб тақалади. 30-йиллар бошида маҳаллий миллат вакиллари саноат корхоналарига кўплаб жалб қилинган. Улар завод ва фабрикаларда бошқалардан ёмон ишламаган. Лекин ўша паллада бошланган мамлакат пахта мустақиллиги учун кураш кампанияси ер илмини яхши биладиган маҳаллий миллат вакиллари ёппасига далага жалб қилишга олиб келди. Сталинизм зуғуми эса бу нарсани янада чуқурлаштирган. Маҳаллий аҳоли асосан пахта экиш, ер очиш, канал қазиш билан машғул бўлган.

Барибир, мақола муаллифларининг гапида жон бор. Нима учун, ҳатто ҳозир ҳам, саноат корхоналарига мутахассислар асосан четдан олиб келиниши керак. Ҳурматли муаллифлар бу муаммони очикчасига қўйгани учун миннатдорчилик билдириш лозим. Негаки, яқин-яқинларгача бу ҳақда биз гапирсак: «Нима, қардошларимиз бизнинг юртимизга келиб ишласа ёмонми, миллатчилик қилиш ярамайди», деган таъна эшитишимиз мумкин эди. Ҳолбуки, бу муаммо аллақачон пишиб етилган. Ўрта Осиёда ва айниқса Ўзбекистонда тураржой, иш ва озиқ-овқат танқислиги сезилиб турибди. Аҳоли зич яшайдиган Фарғона водийсида ортикча ишчи кучини қаёққа қўйишни билмай ҳалак бўлишяпти. Шундай экан, улардан малакали ишчилар тайёрлаш масаласига жиддий киришиш керак. Бу муаммо мақолада ниҳоятда тўғри кўтарилган.

Ер ва сувдан жинойткорона фойдаланиш масаласида эса муаллифлар билан баҳслашишга тўғри келади. Мақолада, кўпинча одамлар бўш ётган ерларни тўғридан-тўғри эгаллаб олаверади, шариат ақидасига биноан эса ким ариқ қазиб сув чиқарса, ер ўшанинг шахсий мулкига айланиб қолаверади, деган фикр айтилган. Чамаси, бу ўринда кимдир муаллифларни чалғитган ёки улар маҳаллий шароитни яхши билмайди. Ўзбекистонда (айниқса, Фарғона водийсида) ҳар қарич ер, ҳар томчи сув ҳисобли. Колхоз раиси ёки совхоз директори шариат-париатни икки пулга олмайди. Унга пахта керак!..

Ер ва сувдан жинойткорона фойдаланиш Ўрта Осиё ва жумладан, Ўзбекистон деҳқонларининг очкўзлигига боғлиқ, деб ҳисоблаш асло мумкин эмас. Бунинг жуда теран сабаблари бор. Ўзбекистон ССЖ Фанлар академиясининг академиги М. Муҳаммаджонов маълумоти: Кейинги икки беш йиллик мобайнида Ўзбекистонда суғориладиган майдонлар 900 минг гектарга, кўпайди. Ҳозирги пайтда жумҳуриятда деҳқончилик қилинадиган 3,4 миллион гектар майдоннинг 1 миллион гектарга яқини камҳосил ерлардир. 600—700 минг гектари эса тошлоқлар, тик адирлар, калин гипс қатлами билан қопланган жойлар, ботқоқликлар, шўрхок ва қумлоқ майдонлар. Турғунлик йилларида пахтанинг ялпи ҳосилини кўтариш ва тезроқ шон-

шуҳрат қозониш учун бундай ерларга ҳам пахта экилди.

Кўриниб турибдики, ер ва сувдан жинояткорона фойдаланиш азбаройи эскилик сарқитлари ва миллий урф-одатларга эмас, турғунлик йилларида авж олган волонтаристик сиёсатта боғлиқ.

Мақолада шундай дейилади:

«Томорқа дегани оддий тушунча эмас. У — ердан фойдаланишнинг бир неча категорияларидан иборат. Биринчиси — шахсий томорқа. Ўрта Осиёнинг кўп туманларида томорқанинг максимал миқдори 0,15 гектар деб белгиланган. Бу майдон турли йўллар билан кенгайтириб борилаверади. Биринчиси — фарзандларни жуда ёшлиқдан ва ўз қариндошларига уйлантириб қўйиш, уйланиб отасининг қарамоғида яшаб қолган ўғил хусусий участка олиш ҳуқуқига эга бўлади ва томорқасига четга олиб чиқиб сотса катта фойда келтирилган харидоргир экинларни экаверади.

«Сотиб олиш», яъни бирон амалдорга пора бериш усули билап ҳам хусусий томорқани кенгайтириш мумкин. 0,15 гектар томорқа баҳоси талай ҳолларда 30 минг сўмгача боради. Одатда, бу харажат нари борса, икки йил ичида ўзини тўла қоплайди.

Иккинчи категория колхоз ва совхоздан ер участкасини арендага олиш. Бизнинг кунларда бу нарса «оилавий пудрат», деб аталади. Арендага олинган ерни оилавий усулда ишлаш билан бир қаторда, четдан одам ёллаб, асосан, дайдилар меҳнатидан фойдаланиш имкониятлари ҳам кенгаймоқда. Ҳатто қишлоқ хўжалигидан узоқ бўлган киши ҳам, оиласида беш нафар меҳнатга лаёқатли одам бор хонадон беш гектар ерга сепилган пиёзни эплаши мумкин эмаслигини тушунади. Бундай пайтда «оилавий участкада» баъзан «чидаса бўладиган» нархда ёлланма ишчилар тер тўқади. Бу эса ўзгалар меҳнатини эксплуатация қилиш демак». Аввал ўзгалар меҳнатини эксплуатация қилиш масаласига тўхталайлик. Масалан, Ўзбекистоннинг туб аҳолиси беш гектар ерга пиёз экиб, «дайдилар»ни ишлатгани ва бировлар меҳнатини эксплуатация қилаётгани ҳақида маълумот бизда йўқ. Бировлар меҳнатини эксплуатация қилишни бу қадар умумлаштириб, бир гуруҳни «капиталистга», бошқа гуруҳни «жафокашга» ажратиш «қулоқ қилиш» замонларини эслатмасмикин? Майли, бировларни «эксплуатация қилаётгаяларни» «замонавий қулоқлар», деб атай қолайлик. Аммо Ўзбекистон деҳқонлари бировларни ишлатиш у ёқда турсин, ўзи меҳнат қилиши учун ҳам майдон топиши мушкул.

Томорқаларда «беқиёс» бойлик орттириш муаммосига тўхталайлик. Муаллифлар, Ўрта Осиёда томорқанинг максимал миқдори 0,15 гектар (15 сотих) белгиланган, дейишганида ҳақли. Ростини айтганда, тоғ ва чул зоналарида ҳамон 20 сотих ва ҳатто ундан ҳам кўйроқ томорқалар бор. Аммо булар жуда камчиликни ташкил қилади. Устига устак, мақола муаллифлари пахтакор ноҳияларида (кўпроқ Ўзбекистон ва Тожикистонда) томорқа майдони 6 сотихга, ҳатто 4 сотихга тушиб қолган жойлар ҳам борлигини билишмаса керак. Расмий маълумотларга, қараганда, бугунги кунга келиб, Фарғона водийсидаги жамоат секторлари, яъни пахта майдонлари ҳам оилавий пудрат тарафдорлари ўртасида талаш бўлиб кетяпти. Андижон вилоятида жамоат секторида меҳнат қилишга лаёқатли ҳар бир қишлоқ хўжалик ходимига 0,54 гектар, Наманган вилоятида 0,55 гектар, Фарғона вилоятида 0,56 гектар пахта майдони тўғри келади. Табиийки, оилавий пудрат иштирокчилари бу майдонда бола-чақаси билан қўшилиб меҳнат қилади. Савол туғилади. Оилавий пудрат усулида ишлаш учун ўзига майдон тополмаётган деҳқон қандай қилиб ўзгаларни «эксплуатация» қилсин? Шахсий томорқаларда харидоргир маҳсулотлар етиштириш, уларни бошқа жумҳуриятларга олиб бориб, қиммат баҳода сотиш ва ниҳоят бола кўпайтириб, янгидан-янги томорқа майдонларига эга чиқиш масаласига ўтайлик.

Тўғри, жамоат секторига нисбатан томорқада ҳосил кўпроқ бўлади. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, колхоз ва совхозларда асосан пахта экилади. Пахтадан йилига фақат бир марта ҳосил олинади. Иккинчидан, деҳқон пахтазорда амалда сув текинга ишлайди. Шу боисдан хоҳласа-хоҳламаса, томорқага умид боғлайди. (Яшаши керак-ку, ахир). Лекин ҳар сотих томорқадан 1000 сўм келади, дегани ҳавойи гап!

Иқтисод фанлари кандидати Р. Абдумажидов маълумоти: Биз Фарғона водийси қишлоқларида социологик тадқиқот ўтказдик. Ҳар бир вилоятдан ўртача 200 хонадон яшайдиган иккитадан қишлоқ — бири энг «бадавлат», бири энг «камбағал» қишлоқларни танлаб олдик. Шу нарса маълум бўлдики, бу уч вилоятда 20 йил илгари оиланинг ўртача томорқа майдони, 0,18 гектарга (яъни, 18 сотих) тенг бўлган, 1988 йили ушбу майдон ўртача 0,08 гектарга (яъни, 8 сотихга) тушиб қолган. Аҳолиси зич жойларда деҳқон 4 сотих томорқа билан чекланадиган оилалар ҳам кўп. Томорқадан олинадиган ҳосил ва ундан кўриладиган фойда масаласига келсак. Дейлик, колхозчининг ёки совхоз ишчисининг ўртача саккиз сотих майдони бор. Бундан икки сотихи уй-жой, молхона, ошхона каби биноларга чиқиб кетади. Ўртача 6 сотихдан қолади. Мабодо, шунча майдонга шафтоли экилса, бир йилда 500—550 килограмм ҳосил олиш мумкин. Шафтолининг давлат харид нархи 50 тийин. Демак, ўз томорқасидан пахтакор шафтоли сотиш билан 250—275 сўм даромад олиши мумкин... Дейлик, колхозчи томорқасга помидор экиши мумкин. Олти сотих майдонга 2500 туп помидор экди. Эртанги помидорнинг давлат харид баҳоси 55 тийин, ўртангиси 35 тийин, кечки помидор 25 тийин туради. Ҳосилнинг 25 фоизи йўқолади. Сабзавот базасига олиб борганда, помидорни топширолмай ўтказган вақтнинг ўзида аллақанчаси чириб кетади. Бинобарин, колхозчи томорқасига помидор экиб ҳам бойиб кетолмайди. Шундай экан, мақола муаллифларининг Ўрта Осиёлик деҳқон ҳар сотих томорқадан йилига ўртача минг сўмдан фойда кўради, деган фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Боласини ёшлиқдан уйлантириб ерни эгаллаб олиш масаласидаги гап ҳам ўзини оқламайди.

Шу ўринда муаллифлар ҳақли эътироз билдириши мумкин: Биз Ўрта Осиёда текинхўр чайқовчилар кўпайиб кетаётганини ва бунинг устига ислом ақидалари, дабдабали тўйлар ва маъракалар сабабчи бўлаётганини айтмоқчимиз. Бунга жавобан, биз ҳам ўз навбатида, сўрашга мажбурмиз: Гап Ўрта Осиё деҳқонларининг ерни эгаллаб олаётгани ва чайқовчилик қилиб, бойиб кетаётгани ҳақида боряпти. Агар деҳқон ҳар сотих томорқадан йилига минг сўмдан фойда олаётган бўлса, талай колхозчилар, айниқса, пахтакорлар нима учун бунчалик камбағал турмуш кечиради? Ўзга регионлардан келиб пахтазорда меҳнат қилиш ва томорқа олиб ҳар сотихидан минг сўмдан тўплашни хоҳлайдиганлар нега бунчалик оз!? Деҳқон билан чайқовчини, мачит билан халқ удумларини аралаштириб юборсак, тўғри бўлармикан?

«Турмушдаги ислом» мақоласида Ўрта Осиё қишлоқ аҳли яйловлардан «амалда текин фойдаланиб» бойлик орттираётгани; туғилиш кўплиги сабабли, «бекорчи текинхўр, чайқовчилар армияси» ортиб бораётгани, лекин улар ўзга регионларга боришни хоҳламаслиги, Қуръонда ичкилик қораланган бўлса-да, наркотиклар ҳақида лом-мим дейилмагани, мамлакатда нашавандликнинг авж олишига ислом пешволари ва «иссиқ республикалар» кўп жиҳатдан айбдор экани, ушбу юртдаги тўйларда ярим килодан бир килогача қорадори тортилмаса (муллалар фатвоси билан), меҳмонлар аразлаб кетиши, бунча қорадори эса 50 мингдан 100 минг сўмгача баҳоланиши, одамлар шунча пул тополмагани учун чайқовчилик қилишга мажбур бўлиши, оммавий тартибсизликларда наша чекиб, эс-хушини йўқотган ёшлар кўчага чиқиб, «ғазовот!» деб чинқираётгани XXI аср бўсағасида «дин йўлида одам боласини (аёлларни) қурбон қилишнинг варварлик удумлари» бутун Ўрта Осиё учун умумлаштирилиб баён қилинадиги, бу даъволар туб замирида яна мусулмон руҳига кишан солиш муддаоси ётганлиги ўзбек ўқувчисига аёндирил..

ТИЛ ЭРКИ - ЭЛ ЭРКИ

Бир маҳаллар Владимир Ильич Ленин «Рус тилини тозалаш тўғрисида» деган мақоласида бундай деб ёзган эди: «Недосчѣтый» ёки «недостатки» ёки «пробели», деб айтиш мумкин бўлгани ҳолда, «дефекты» дейишнинг нима ҳожати бор?.. Чет эл сўзларининг ўринсиз яшлатилишига қарши кураш эълон қилиш вақти келмадимикан?»

Таажжубки, дохийнинг ёнишларига қарамай, бу сўз рус луғатида мустаҳкам ўрнашиб олди. Таажжубки, бу сўз рус тили орқали бошқа тилларга ўрмалаб кирди ва... ўзбек луғатида ҳам пайдо бўлди! Яна ажабланарлиси шундаки, Ильич «дефект»нинг учта русча муқобилини келтирган бўлса, биз бунинг ўзбекча олтита нусхасини келтирамиз: Айби, нуқсон, иллати, қусури, камчилиги, етишмовчилиги. Матн талабига кўра, фаросатли инсон истаганини ишлатавериши мумкин. Бироқ «Русча-ўзбекча луғат»да (1983 йил, 1-жилд) «дефект» деган сўз қаршисига яна «дефект», деб ёзилади. Кейин ёнига (ўзбекнинг ўзи ҳам тушунсин дебми!..) камчилик, нуқсон, иллат, деб тиркалади. Хўш, шу ўринда ҳалиги олтита муқобил сўз ёзиб қўйилса, кифоя қилмасмиди?!

Ўзбек халқи, умуман, Ўрта Осиё халқлари қадимдан зуллисонан, яъни, икки тиллидир. Ҳатто, тарихимизнинг муайян босқичларини эслаб, уч тилли бўлган десак янглишмаймиз. Мен, турк тили — ҳарбий тил, форс тили — шеърий тил, араб тили — илмий тил бўлиб «қонунлашган» даврларни назарда тутяпман. Асли туркий бўла туриб форс тилида ғоят латиф ва мукамал мерос қолдирган шоирларни ёд этинг; араб тилида ўлмас ёдгор қолдирган Ал Хоразмий, ал Фаробий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний каби Ўрта Осиёнинг улуғ алломаларини эсланг. Ажабки, шу икки тиллик ҳодисаси туфайли, бугун баъзи олимларимиз иккиюзламалик қиладилар, муқаддас бирлигимизга раҳна солгувчи майда зиддиятларга борадилар. «Фалончи бизники, фалончи сизники», деб беҳуда қизишадилар. Аввало, муайян миллий тилда мерос қолдирган улуғлар барча миллатлар учун ардоқлидир. Қолаверса, миллатлар тарихида из қолдирган буюк шахс хазинасини қайси халқ кўпроқ кадрласа, ўқиб-ўрганса, у – ўшаникидир.

Бизнинг она тилимизга қадим-қадимдан, турли тажовуз ва тазйиқлар бўлгани зиёли элга маълум. Шарҳлашнинг ҳожати йўқ, халқ тарихи – тил тарихи ҳамдир. Бизнинг тилимиз аҳмонийлар сулоласи даврини бошдан кечирди, юнон босқинидан омон қолди, турли таъсирлардан фориг қололмаса-да, араб босқинига дош берди. Бугун мустаҳкам шўролар қалъасида ҳам она тилимизнинг шуқуҳини, эрк ва парвозини кўрмоқ хар бир маърифатли қалбнинг орзуидир.

Табаккур эгалари бугунги кунда кўп тилликни ёқламоқдалар, она тилимизни тоза сақлаш зарурлигини уқтирган ҳолда, рус тилини ҳам мукамал ўрганиш лозимлигини айтмоқдалар. Бу - тарих тақозоси, давр ва тараққиёт талаби. Албатта, қанча кўп тилни билсак дунё билан шунча яқин мулоқотда буламиз. Шу билан бирга ақлан эътироф этмоқ керакки, рус тили мамлакатдаги дарддош ва ғоядош миллатлар билан жаҳоннинг кўпгина халқлари билан бизни боғлаб турган мустаҳкам робитадир.

Бир тилни оёқости қилиш эвазига иккинчи тилни улуғлаш, ёки бир тилни улуғлаш учун иккинчи тилни оёқости қилиш - сиёсий жоҳиллик, социалистик жамиятнинг туб асосларига ёт иш. Турғунлик даврларида баъзан шундай раҳбарлар ва «олимлар» етишдиларки, улар мартаба ва унвонга эришмоқ учун ўз она тилларини ерга урдилар, она тилларини ерга урган сари ўзлари кўкка кўтарилдилар. Ўтган йиллар мобайнида тилимизга тазйиқлар ҳам бўлдики, бу матбуотимиз тилидан, турли адабиётларимиз тилидан ва бу ҳужжатларнинг сўз бойлигини муқовалар орасига йиға олмаган луғатларимиз аҳволдан аён кўринади. Тил мустақиллиги,

эрки ва тозалигига дахл қилган бундай тирғалишларни дафъатан пайқаш ва пайқаганда, дафъатан айтиш қийин эди.

Сўз хазинасининг ошиб бориши, луғат таркибининг бойиб бориши аслида ижобий ходисадир. Бироқ у қандай сўзлар ҳисобига бойимокда? Чет сўзларнинг ҳаммасини ҳам луғатга тиқиштиравериш шартми? Тарихий жараённи қалқон қилиб ёхуд шу жараёндан усталик билан файдаланиб, баъзи кишилар она тилимиз тозалигига путур етказмаяптиларми?!.. Бу муаммо устида фикр юритишдан аввал, мен тил бузилишининг икки хил сабабнн таъкидлаб ўтмоқчиман. Биринчи сабаб: Чет сўзлар ўринли-ўринсиз ишлатилмоқда, баъзан беҳад кўпайиб, марказдан йироқдаги меҳнаткаш халқнинг оғзаки нутқини ҳам бузмоқда. Иккинчи сабаб: Ўзбек тилининг қадимий сарфу нахви, яъни грамматикаси қонун-қоидаларига ҳурматсизлик қилинмоқда, бу тилдаги сўзлар Оврупо тиллари сарфу нахви қолипига солиниб, кўпол равишда бузилиб, баён этилмоқда.

Мақола бошида ўз она тили тозалиги учун қайғурган В. И. Лениннинг биргина чет сўзга муносабатини, бу сўзнинг бугунги ғолибона «юриши»ни баён этдим. Энди «Ўзбек тилининг имло луғати» даги ушбу сўзларга эътибор беринг: ибер, иезут (лар), иезуитлик, иероглиф, изобаза, изобар-(лар), изобутилен, изогамия, изоглосс, изогонал, изограф, изография, изоклин, изоклинал, изолятор, изоляцион, изоляционизм, изоляционист, имажинизм, имитация, иммансен, иммерсия, иммигрант, иммунизация, императив, имперфект, импотенция, импульверизация, инвазия, инваликация, инвектива, инвентаризация, инверсия, инвестиция, ингалация, ингредиент, индетериминизм, индоссамент ва ҳоказо ва ҳоказо!

Хуллас, биргина «И» харфининг ўзи билан бошлангучи уч юз ўттиздан ортиқ (!) сўз «Ўзбек тилининг имло луғати»да отасининг чорбоғида юргандек яйраб юрибди! Хўп, имло луғатида айб кам дейлик. Чунки луғатчилар, биз аллақачон кириб қолган сўзларнинг қандай ёзилишини кўрсатдик, холос, дейишлари мумкин. Энди «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»га бир назар ташлайлик. Унда ўзбекча деб тақдим қилиниб, изоҳланган сўзлар мана мундай қаторлашиб келади: Планировка, плацкарта, плебисцит, плевра, плеврит, плеяда, плантус, плита, подвал, подполье, подручка, пневматика, пневмококк, пневмония, погром, подагра, подстанция, полигон, полисемантик, политеизм, полка, полоса, понтон, почин, право... ва ҳоказо ва ҳоказо! Бундай сўзларни жамлаб, «Четдан кирган сўзларнинг имло луғати» ёки «Четдан кирган сўзларнинг изоҳли луғати», деб чиқармоқ тўғрироқ бўлур эди. Шунча сўз ёнига суқилиб кирса ҳам, ўзбек сўзларнинг миқ этмай чидашига қаранг! Ҳа, дўстлар, сўз инсонсиз ўлик нарсадир. Сўзнинг орияти — инсонда! Ақл-идрокли, дунёнинг келар-кетарини теран англаган зотлар товуш чиқармоғи, сўз ҳуқуқини — ўз ҳуқуқини ҳимоя қилмоғи лозим!..

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»ни яратган муҳтарам зотлар ҳам: «Биз тилимизга кириб қолган сўзларни изоҳладик», деб елка қисишлари мумкин. Энди «Русча-ўзбекча луғат»га нигоҳ ташлаймиз. Унда «Двужильный» деган сўз икки проводли (?) деб ўгирилади, кейин икки симли, деб тушунтирилади. «Арфа» сўзи эски луғатда аввал ўзбекчада ҳам «арфа» деб берилиб, ёнига «чилтор» деб ёзиб қўйилган. Кейин бунинг қандай мусиқа асбоби эканлиги изоҳланган. Янги луғатда эса ўша «чилтор» ҳам йўқ! Абдулла Ориповнинг гўзал сатрини эсланг:

Чилтор симларидай таралар ёмғир...

Ана энди «чилтор»нинг ўрнига «арфа»ни қўйиб, ўкиб кўринг!.. Буткул бошқа миллат шоирининг мисрасига айланиб кетмадими?! Бу мисра бошқа тилга таржима қилинганда, марҳамат, «арфа» деб олаверсинлар, Мана, «Д» харфи билан бошланувчи (янги луғат) баъзи сўзларни кўринг:

Дактилология — дактилология; бармоқ тили...

Дальномер — дальномер; масофа ўлчагич...

Датчик — датчик (қабул қилувчи ва узатувчи қурилма)

Дача — дача (...боғховли)

Демарш — демарш; намойишкорона дипломатик ҳаракат, мурожаат...

Демилитаризация — демалитаризация; қуролсизлантириш, қуролли куч ва ҳарбий саноатдан муҳрум этиш.

Деншик — деншик; навкар...

Детерминант—детерминист, детерминизм тарафдори.

Детонатор — детонатор; портлагич модда...

Детрит — детрит (чечак эми)

Дефицит — 1. дефицит; зарар, зиён; 2. етишмаслик, танқислик, камчилик, камёблик. 3. етишмайдиган (камчил, камёб) нарса... — ва ҳоказо.

Кўриниб турибдики, русчада қандай бўлса, ўзбек луғатига ҳам шундайлигича кўчган кўпгина сўзларнинг ёнига гоҳ унинг изоҳи, гоҳо бизга зарур бўлган айнан таржимаси ёзиб қўйилган. Демак, бошқа сўзларнинг ҳам таржимасини топиш ва уни халққа бемалол тақдим этиш мумкин! Хўш, йўқса, луғат деб, нимага айтилади ўзи? Бунинг нимаси русча-ўзбекча луғат бўлди энди? Бу тарозининг икки палласига ҳам тош қўйгандай гап-ку? Ахир, бир палласига тош вазнига тенг маҳсулот қўйилмайдими?!

Шубҳасиз, тилимизга кирган минглаб чет сўзлари орасида фан-техника тараққиёти тақозосига кўра, оғринмай ишлатишимиз лозим бўлган сўзлар бор ва бунга ҳеч ким монелик ҳам қилмайди. Иккинчидан, бизга, ўзгартирилмай, айнан тақдим этилган кўплаб сўзлар, атамаларнинг муқобили она тилимизда мавжуд. Уларни меҳнат қилиб топиш, қидириш, керак бўлса, муқобил сўз яратиш тажрибасидан кўрқмай фойдаланиш лозим. Улуғ мамлакатимизда барча соҳаларда инқилобий жараён, қайта қуриш борар экан, биз толмас луғатчи алломаларимизнинг оғир, лекин шарафли меҳнатини қадрлаб, уларга қуллуқ қилиб, чин эҳтиромимизни изҳор этиб, қанчалик машаққатли, қанчалик қийин бўлмасин, барибир, бугунги талаб-эҳтиёж асосида барча луғатларимизни қайтадан яратиш зарур, деб ўйлайман. Бунингсиз маданий жабҳамизда чинакам қайта қуришга эришмоғимиз мушкул. Бу хайрли ишга тил илмини яхши биладиган фаросатли, ориятли ёзувчилар ҳам, тилшунос бўлмаган бошқа зиёли алломалар ҳам жалб этилмоғи керак. Акс ҳолда, биз хориждаги мафкуравий мухолифларимизнинг «мажбурий руслаштириш сиёсати» деган таъналарига имкон бериб қўяверамиз. Ҳолбуки, бу сўзларнинг кўпи аслида русча ҳам эмас, рус тили орқали ўтган чет эл сўзларидир, холос!

В. И. Лениннинг «Миллий масала тўғрисида танқидий мулоҳазалар» мақоласидаги ушбу сўзларни ёдга олинг: «Кимки миллатларнинг ва тилларнинг тенг ҳуқуқчилигини эътироф этмаса ва химоя қилмаса, ҳар қандай миллий зулмга ёки ҳуқуқсизликка қарши курашмаса, ундай киши марксист эмас, ундай киши ҳатто демократ ҳам эмас. Бу шубҳасиз». Тилни яшнатиб турувчи, унга кўрк ва шуқуҳ бахш этгувчи кишилар аввало халқнинг зиёли вакиллари дир. Булар кимлар? Булар — ёзувчилар, барча соҳа олимлари, таржимонлари, матбуот ходимлари, ноширлар, муҳаррирлар, ўқитувчилар, хуллас, олий маълумотли одамлар. Тилни тил қиладиган ҳам — шулар, қаро ер қиладиган ҳам шулар. Гарчанд Лениннинг бояги мақоласи инқилобдан бурунги ҳолатни ифода қилса-да, аммо миллатлар ва тилларнинг тенг ҳуқуқчилиги тўғрисидаги гап ҳамма замонларда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотмайдиган абадий ҳикматдир.

Тилимиз қонун-қоидаларининг тобора бузилиб бораётганига асосий сабабчилар — радио ва ойнаижаҳон, рўзномаю ойноталаримиз. Яна мудҳишроқ хизмат қиладигани — таржима матоҳлари. Химия, физика, геометрия, биология, алгебра, СССР тарихи каби деярли барча мактаб дарсликлари жуда ғализ таржима этилган. Уларда ўзбек тили қоидаларига оддий ҳурмат ҳам йўқ. Фикрлар эркин, равон, тоза тилда баён этилмаган. Чет сўзлар тазйиқи сезилиб туради. Бу қўлланмалардаги айрим матнларни мактаб ўқувчисигина эмас, зиёли одам ҳам зўрға тушунади.

Техника зўр шитоб билан тараққий этган сари, турли халқларнинг тилларини турфа

атамалар (яъни терминлар) таъқиб этаётир. Бу, бир жиҳатдан табиий жараён. Бироқ, ҳар ҳолда, ортиқ атамабозликка чек қўймоқ, ўша атамаларнинг иккинчи тилдаги муқобилини топишга интилоқ, матннинг халққа тушунарли бўлиш йўллари изламоқ лозим. Бундай сўз босқинини оқлаб бўлмайд. Буни сўз босқинчилиги дебгина баҳолаш мумкин. Кейинги пайтларда кўпгина фанлар ва соҳаларнинг атамалар луғати кўпайиб бораётгани шу сўз босқинчилигининг далилидир. Афсуски, ўша луғатларнинг барчаси ҳам чинакам таржима луғатлари эмас, аксинча; сўзлар бир тилда қандай бўлса, иккинчи тилга ҳам шундайлигича кўчган, кейинидан мазмуни изсхланган холос. Атама деганини айнан олавериш керак, деган қонун йўқ ва бўлиши мумкин ҳам эмас. Асли лотинча бўлган «термин»нинг ҳам «атама» деган аниқ муқобили мавжуд.

1979 йили «Ўқитувчи» нашриётида «Ўрта асрлар тарихидан изоҳли луғат» чиқарилган. Бундай тарих луғатларини кўпайтирмоқ зарур, ниҳоятда зарур! Лекин биз айтган луғат, асосан, Оврупо тарихига боғланиб қолган. Қадимий Ўрта Осиё тарихининг мукамал изоҳли луғатини тузмоқ зарурлиги ватандош алломаларимизнинг эсига қачон келаркин?!

«Радио тили»нинг сунъийлашиб, ғариблашиб бораётгани тўғрисида устоз Абдулла Қаҳҳор бундан йигирма йиллар аввал бонг урган эдилар. Таассуфки, ўтган йигирма йиллар ичида «радио тили» ўзгармади ва агар ўзгарган бўлса, фақат ёмон томонга ўзгарди. Ҳозирги кунда меҳнаткаш аҳолининг кўзи ҳам, қулоғи ҳам — асосан ойнаи жаҳонда. Меҳнаткашларимизнинг тил ва фикр қашшоқлигини бошдан кечириётганлари ойнаи жаҳондаги нутқларидан маълум. Улар ҳамон мухбир, ходимлар ўргатган ёки ёзиб берган ғоят сийқа, сунъий, ғариб гапларни қийналиб, ўнғайсизланиб такрорлайдилар. Бу ҳол, айниқса, «Ахборот» кўрсатувларида яққол кўринади. Устоз Эркин Воҳидов ёзганидек, улар учун «темирга гапириш» қийин, албатта. Лекин ўшалар билан ҳам жуда табиий, самимий суҳбатлар қуриш мумкин. Раҳбарларнинг йўл-йўриқлари, нутқларининг руҳи ишимиз ва сўзимиз моҳиятида бўлмоғи лозим. «Ахборот»чилар эса меҳнаткашалардан нутқларига турли қайдлар, кўчирмалар билан зеб-зийнат беришни талаб этадилар. Гапирган ва гапиртирган киши (мухбир) уялмайди, бироқ эшитган ва кўрган киши уялиб, қийналиб кетади! Чунки, сунъийлик ҳаддан ошади.

1987 йилнинг бошларида ойнаижаҳон орқали, Тошкент вилоятидаги туманлардан бири тўғрисида кўрсатув берилди. Туман ижрокўмининг раиси ишбилармон, куюнчак, халқпарвар бир одам сифатида, кишида илиқ таассурот қолдиради. Лекин, водариғ, унинг деярли ҳар жумласида «даже», «почти», «вобщем», «настроение», «условие» сингари биттадан, баъзан иккитадан сўз учрайди. Бу икки тилга ҳам ҳурматсизлик эмасми? Ўз ишини билган раҳбар — яхши, лекин ўз она тилини билган ва ҳурмат қилган раҳбар — янада яхшироқдир.

Футбол шарҳловчимиз Ахбор Имомхўжаев баъзан русча шарҳни ўзича ўзлаштириб, «тўп йўқотилди», «тўп билан Фалончиев», «тўп Фалончиев томонидан дарвозага киритилди», каби кўриниши ўзбекча, лекин тузилиши русча бўлган гап ва ибораларни қўллайди. Аввало шуни айтиб ўтайинки, Ахбор ака яхши шарҳловчи сифатида, футбол ихлосмандлари орасида эҳтиром қозонган одам. У кишининг юртимиз спорти аҳолига куюниши қайғуриши кўпчиликка маълум. Демак, баъзи нуқсонларини айтмоқ жоиз. Қаранг, «тўп йўқотилди», «тўпни йўқотиб қўйди», дегани кулгили эмасми?

«Фалончи тўпни олдириб қўйди», деб оддийгина айтиш мумкин-ку. «Фалончи тўп билан» ёки «тўп билан Фалончиев» деб, жингалак қилиб ўтирмасдан, «тўп Фалончиевда», деб айтса бўлаверади. «Фалончи томонидан киритилди» ёки «тепилди» деб гапни бурашнинг нима зарурати бор? «Тўпни Фалончи уриб киритди» ёки «Фалончи тепиб беради» деса табиийроқ эмасми? Муҳтарам шарҳловчимиз уйларига қовун-тарвуз сотиб олиб бордилар, дейлик. Фарзандлари: «Булар дадам томонидан олиб келинди», демайдилар, шекилли. «Буларни дадам олиб келдилар», дейишади. Ортиқ қийналиб, «китобий» қилишга уриниб, гапни сунъийлаштиришнинг ҳожати йўқ. Бой ва гўзал тилимиз ҳар қандай ҳолатни эркин ва равон ифодалаш имконига эга.

Яна бир шарҳловчимиз бор (исми ёдимда йўқ). Унинг тили «жарима» деган сўзга ҳам айланмайди. «Штраф (?) тўпи» дейди у киши! Тешик қулоқдан кирган гап суяксиз тилга тушиб, айланаверади кейин! Неча минглаб футбол ишқибозларининг кўзи тўпда бўлгани билан, қулоғи гапда бўлади, ахир. Буларнинг нутқида гоҳо «Пахтакор билан Помир ўртасида матч» (?), «Ўйин старт олади» (?), учрашув арбитри (?) сингари тушуниксиз сўз, ғализ иборалар учрайди. Тилни бузиш ахлоқсизлик ёки жикоят эканлигини шарҳловчиларимиз ҳис этмайдилар. Улар ўз тилини — ўз элини қанчалик ҳурмат қилсалар, шунчалик иззат топадилар.

Кейинги пайтларда баъзи рўзнамаларимиз бирмунча жонланиб қолди. Бу жонланиш, афсуски, тил ва сўз шуқуҳидан эмас, янгича ўзгаришлар туфайли содир бўлмоқда. Рўзнамаларимиз тили эса ҳамон ўша-ўша. Турғунлик даврларида қандай олақуроқ, сийқа ва ғариб бўлса, ҳозир ҳам деярли ўшандай. Айниқса, таржима матоҳлари, баъзан расмий хабарлар ва дунё воқеалари ахбори, гоҳо раҳбарларнинг нутқи таржималари хануз соф, табиий ўзбекчалаштириб берилаётгани йўқ.

Ўзбек тилида «ел» билан «ёл», «ер» билан «ёр» сўзлари ўртасида от билан туяча фарқ бор; эски имлода ҳам, янги имлода ҳам «ё» билан «е» бошқа-бошқа ёзилади. Рус тилида эса «е» ёзилиб, «ё» ўқиладигани. Масалан, Грачев, марсельеза, шофер ва бошқалар. Бизнинг матбуотда эса Горбачёвнинг фамилиясини ҳам русчага таклидан Горбачев деб ёзишади. Ўзбек тилида бу жиддий имловий хато ҳисобланади. Бу нуқсонни тузатмоқ зарур!

Тилимизнинг ғаройиб бир қоришмага айланиб боришида «Ўзбекистон физкультурачиси» рўзнамаси жуда мудҳиш хизмат қилмоқда. Ҳалиги шарҳловчилар нутқида учраган «матч бўлади», «старт олади», «учрашув арбитри», «ўз активига ёзиб қўйди (?)» каби сўз ва ибораларни «хужжатлаштириб» эл орасига тарқатаётган, икки тилга ҳам бирдай беписандлик қилаётган ана шу рўзнамадир. Унинг ходимлари ва таржимонлари нима деб алжираётганларини баъзан ўзлари ҳам билмасалар керак. Ҳолбуки, «матч бўлади» деган биргина иборанинг тилимизда «мусобақалашади», «беллашади», «баслашади» ёки «бахслашади», «учрашади», «тўқнашади», «юзлашади», «тортишади», «куч синашади», «майдонга тушади» каби ўнлаб муқобиллари бор. Йўқ булар, спортнинг фавқулодда атамаларини биламиз, деб мақтанишлари шарт! Йўқса, ҳеч ким писанд қилмай қўяди.

1987 йилнинг 8 май, жума сонидаги «Сталинграддан Берлингача» деган мақоланинг жумлалари ғализ, сунъий, бураб-чирмаб тузилган. Шу сондаги «Юбиляр старт берди» деган мақола эса ундан баттарроқ. Сарлавҳага эътибор қилинг. Фақат, «берди»си ўзбекча. Умуман, «Юбиляр старт берди» (?) нима дегани ўзи? Балки, тўй берди, элга ош берди, деганидир? Бу атамаларни тушунадиган бир ҳовуч ўзбек спортчиси ва бир нечта мухбирдан бўлак, мазкур рўзнамани ўқийдиган халқ ҳам бор-ку, ахир! «Турнир қатнашчиларининг квалификация (?) состави» (?), «хотира турнирининг ўртача рейтинги (?) 2449 га тонг», «кескин тактик дуэл (?) бўлди» — бундай ибора ва жумлалар рус тилида бир маъно англатар, лекин икки тилга нисбатан ҳам қўпол, одобсизларча муносабат далили бўлган бундай мақоладан ўзбек ўқувчиси нима баҳра топади?! «Тошкент оқшоми» рўзнамасининг баъзи хабар ва мақолалари ҳам тилга эътиборсизлик намунаси. 1987 йилнинг 27 сентябрида чиққан сонидаги «Идеология активи учун» деган хабар куруқ, тушунарсиз баён этилган. Ўрта Осиё халқлари «фаол» деган сўзни қадимдан ишлатиб келадилар. «Мафкура», «ғоя» деган мавҳумлар ҳам бизга ёт эмас. Бироқ мен хабардаги сузларгагина эътироз билдирмоқчи эмасман, балки олақуроқ сўзлар қурбони бўлган маъносига қайғураман. «Активи» деган сўз «фаоли» деган аниқ таржимасидан бўлак, «фаол аъзолари» деган таржимаси ҳам бор. Энди сарлавҳани қандай тушунаси? «Мафкурамининг фаол аъзолари учун» дебми ёки «Мафкурамиз муваффақияти учун» дебми? Тагин, муайян бир муддат мобайнидаги қирим-чиқимлар якуний нисбатининг ютуқлар ёки моддий бойликлар ёзилдиган қисми ҳам «актив» дейиладики, спорт шарҳловчилари қолган икки маъносини унутиб, шу учинчи маънода қўллайдилар. Кўриниб турибдики, ўзбек тилида тугал бир маъно

англатмоғи учун «актив»ни тўғри ва тўлиқ таржима қилиб олишга мажбурмиз. Юқорида айтилган мақолада ўз тилимизда мавжуд бўлган ва яшаб турган муқобилларини ишлатса, гўё обрўси тушиб қоладигандек, «пропагандистлар», «докладчилар», «пропаганда ва агитация бўлими», «секретарлари» деб ёзилади.

«Ўзбек тили ва адабиёти» ойномаси она тилининг собит муҳофизати, эркин ва гўзал тилимизнинг намунаси бўлмоғи лозим. Бироқ... ушбу сарлавҳани ўқинг: Метафорик (?) смемада (?) прагматик (?) сема (?).

Энди бой ва эркин тилимизнинг намунасини кўрмоқ ниятида, мақолани ўқий бошлаймиз: «Атрибутив бирикмага тенг сифат асосли компаратив конструкцияларнинг коммуникацияда асос, субъект ва формантлари эталонда имплицит ифодаланишга кўра метафора содир бўлар экан, шу имплицитлик юзага келган ҳосила семемада прагматика юзага келади. Лекин бундай конструкцияларнинг ҳар қандайда ҳам эталон актуализатор бўлиб, қолган компонентлар унда имплицит ифода топавермайди. Қолган компонентларнинг актуализатор эталонда имплицит ифода топиши учун маълум имконият бўлиши керак. Бу имконият субъект семантикаси ва унга қийосланган эталон семантикаси билан боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Қолган компонентларнинг эталонда имплицит ифодаланиши учун субъект ва эталон семантикаси қуйидагича бўлади...» (Ўзбек тили ва адабиёти) ойномаси, 1984 йил, 4-сон; муаллиф Зоир Тоҳиров).

«Ўзбек тили ва адабиёти» — мўътабар соҳанинг элчиси, идоранинг маърифатли вакили. Тасаввур қилинг, элчи бир юртдан иккинчи юртга борди ёки вакил бир ташкилотдан халқ ичига келди. Уларнинг гапини бошқалар ҳам сал-пал тушунишлари керакми, йўқми? Агар вазифаси шундоқ алжирашдан иборат бўлса, шубҳасиз, элчига ўлим бор, вакилнинг ўрни эса... нозик шифохонада!

Шахсга сиғиниш, турғунлик йилларида айрим ижтимоий адолатсизликлар қаторида, тил эркига ҳам путур етган пайтлар бўлди. Зиёлиларимиз тил ҳуқуқи учун кураша олмас эдилар, «миллатчи» деган мудҳиш айбномадан қўрқар эдилар. Ўша йилларнинг салбий таъсири ҳамон сақланиб қолаётир. Нашриётларда ўзбекча китоблар чиқаришнинг икки-уч ҳисса камайиб кетгани, шеърий китоблар нусхаларининг кескин қисқаргани оқлаб бўлмас ҳолдир. Илмий асарлар русча ёзилмаса, ўтмайди; илмий унвон олиш учун ёшгина олим ўз она тилини четлаб ўтишига ёки ёнидан пул тўлаб, ёзганини таржима қилдириб, илмий ишини ёқлашга мажбур! Киносценарийлар русча ёзилмаса, қабул қилинмайди. Баъзи ташкилотларда, норасмий тарзда бўлса-да, русча ариза ва илтимосномалар ёзиш талаб этилади. Расмийлаштириш — кадрлар бўлимида таржимаи ҳол ва бошқа маълумотлар фақат рус тилида ёзилади.

Кишилар кўнглида, айниқса, халқнинг фикрловчи, зиёли вакиллари кўнглида рус тилига нисбатан ғашлик ҳиссини қўзғашнинг нима кераги бор? Уларни руҳий азобга қўйишнинг нима хосияти бор? Ахир, у қадимги машъум истибдод замонлари эдики, форс тили — шеърий тил, араб тили — илмий тил бўлиб, қонунсиз қонунлашган эди. Яна Леинга мурожаат қиламиз. У ёзади:

«Тургенев, Толстой, Добролюбов, Чернишевский тили — улуғ ва қудратли тил эканини сизлардан кўра яхшироқ биламиз... Биз фақат биргина нарсани: Мажбурийлик элементи бўлишини хоҳламаймиз. Биз жаннатга калтаклаб киргизишни хоҳламаймиз. Чунки «маданият» ҳақида сиз ҳар қанча чиройли гаплар гапирсангиз ҳам, мажбурий давлат тили мажбур қилишга, уриб ўргатишга олиб боради. Биз, улуғ ва қудратли рус тилини ҳеч бир кишининг калтак остида ўрганиши учун ҳожат йўқ, деб ўйлаймиз». Бугунги кунда бизнинг миллий сиёсатимиз, тенглик, дўстлик, қардошлик тўғрисидаги гўзал ва жўшқин шиорларимиз амалда яшамоғи, жамият эркинлиги бугунги инқилобий даврда тўла тикланмоғи лозим.

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг «Тил ҳақида нутқ»и, орадан йиллар ўтиб, «Ёшлик» ойномасининг 1987 йилги 9-сонидан эълон қилинади. Мақоладаги ушбу ҳаққоний сўзларни эсга олайлик ва фикрлаб, она тилимизнинг бугунги қисмати тўғрисида оқилона хулоса чиқарайлик:

«Ўзбек тили барибир йўқолиб кетади, конституциядан ўзбек тили ва давлат тили деган гапни чиқариб ташлаш керак», деган товушлар совет кишиларининг товуши эмас, империализмнинг шалтақ пропагандасига озик берадиган ифвогарларнинг товушидир». Демак, конституциямиздан «давлат тили» деган нуқтанинг олиб ташланганлиги муҳолифларимизнигина қувонтирган, уларнинг карнай-сурнайларига куч берган бўлиши шубҳасиз. Бу адолат қайта тикланмоғи зарур! «Социалистик» Ўзбекистон тарихига назар ташлаб, кўрган кунимиздан қаноатланмаймиз. Компартия раҳбарияти баъзи бир хатоларни, И. В. Сталин шахси билан боғлиқ айрим ножўя қилмишларни танқид қилиб, кечириб бўлмас ҳол, деб баҳолади. XX асрнинг 29-йилига қадар асосан икки имло тарихини бошдан кечирганлиги: Аввал араб алифбосидан лотин алифбосига, кейин лотин алифбосидан янги рус алифбосига ўтганлиги, ўша йиллардаги ижтимоий адолатсизликнинг бир кўринишидир. Бу ҳол худди халқни ўз тарихидан, маданий меросидан узиб қўйиш учун атай қилингандек нохуш таассурот уйғотади. Биз рус имлоси орқали дунё маданияtidан хабардор бўлдик, замонни танидик. Аммо эски имлони билгувчилар, маданий меросни ўрганувчилар тобора камайиб кетаётгани айти адолатсизлик эмасми? Бу хатони фақат хайрли ишлар билангина тугатиш мумкин. Менимча, Тошкент, Самарқанд давлат дорилфунунлари ва жумҳуриятимиздаги барча педагогика институтларида «Эски ўзбек тили» («имлоси») факультетлари очмоқ, ҳеч бўлмаганда, тил-адабиёт факультетлари қошида шундай бўлимлар ташкил этмоқ зарур. Бундай тадбир Халқ таълими вазирлигининг ленинча миллий сиёсатга, ижтимоий адолатга эҳтироми ифодаси бўларди. Шунингдек, ғоявий жиҳатдан ғоят ишончли бўлган «Ойдин» рўзномасини фақат чет элда эмас, жумҳуриятимизда ҳам тарқатмоқ лозим. Бундан халқлар дўстлиги, байналмилалчилик ғояси, социалистик вақелик ҳеч қандай зарар кўрмайди. Олий ўқув юртларида «тахрир илми»ни қатъий жорий қилмоқ зарур. Ўзбекистон ноширлари, матбуот ходимлари ўртасида ҳақиқий жонкуяр муҳаррирлар жуда оз, афсус, жуда ҳам оз! Бир маҳаллар «Гулистон» ойномаси мактабидан чиққан — Ваҳоб Рўзиматов бошлиқ таҳрирчилар, Маҳмуд Саъдий, Абдулла Шер, Эркин Аъзам, Хайридин Султон, Сулаймон Раҳмон, Аҳмад Аъзам кабилар тажрибасидан фойдаланмоқ лозим.

Яна бир муаммо: Ҳануз ўзбекча ёзув машинкалари чиқарилмайди. Кишилар ёнидан 60—70 сўм тўлаб, ўзбекчалаштириб оладилар. Бошқалар 230 сўмга оладиган машинка ўзбек учун 300 сўмга тушади. Вилоятларда эса бундай уста ҳам йўқ. Кўплаб ноҳия рўзномаси идораларида матн русча машинкада кўчирилиб, кейин «ў»га қалпоқ, «ғ»га белбоғ, «қ» ва «х» га дум қўйиб чиқилади! Ўзбекистон Давлат нашр кўмитаси, Ёзувчилар ва журналистлар уюшмалари машинка чиқарадиган заводларга буюртма бериб, бу муаммони ҳал қилишлари мумкин. Савдо ташкилотлари ҳам бу хайрли ишдан ўзларини олиб қочмайдилар, деб ўйлаймиз.

Бундай тадбирлар кишиларнинг ватан, халқ, жамият келажагига бўлган умид ва ишончларини мустаҳкамлайди. Қайта қуриш ва ошкоралик меваларини кўрмоқ ҳар бир виждонли кишининг орзу-истагидир.

ЎЗЛИГИНГНИ УНУТМА, ЭЛИМ!

Энг қийини — ўзингни англай олишингдир.
ФАЛЕС

Болаларнинг маънавий дунёсида бирёқламалик устун. Ҳатто уларнинг ота-оналарининг фикрлари ҳам бирёқламароқ. Чунки улар ўз юрти, ўз миллатининг тарихини деярли билмайдилар, билсалар ҳам, юзаки биладилар. Бунга ким сабабчи? Ўзини тан олмай, ўзгани мактовчилар. Ўзини улуғлаб, ўзгани ерга урувчилар. Юз йилдан бери ўзбекнинг ўтмиши деярли қора рангларда кўрсатиб келинмоқда: «Ўтмишда ўзбек халқи саводсиз эди!» «Ўтмишда ўзбек халқи хор-зор эди!» «Ўтмишда ўзбек халқи кул эди!»...

Хуллас, ўтмишда, ўзбек бирон ёруғ кун кўрмаган. Ўтмишда ўзбекдан бирон улуғ зот чиқмаган. Ўзбекнинг осмони кўёшсиз, ойсиз, юлдузсиз бўлган...

Гапнинг қисқаси, ўзбек тарихи қора, деб алдаб келинган ва оқибатда ўзбек: «Ростдан ҳам ўтмишимиз қора», деган хулосага келиб қолган. Бу фикр эса: «Улуғ оға», деган тушунчани туғдирган. Чиндан ҳам, ҳар бир халқ қатори рус ҳам ўзига хос, улуғ. Бироқ бу улуғлик ўзга миллатларни ерга уриш ҳисобига бўлса, руснинг ўзига татийдими? Йўқ. Чунки, ўзга миллатни таҳқир этган миллат ўзини ҳам таҳқирлайди.

Бобом Аҳмадбек бир гапни кўп такрорлар экан: «Қайси эл ўзлиги, ўз феъл-атвори, урф-одати, куй-кўшиғи, тили, тарихи, табиатининг мустақиллигини сақлаб яшаса, бундай эл хазон бўлмайди, бундай эл тобора гуллаб-яшнаб боради».

Табиийки, ўзбек ўз ўтмишини билмаса, севмаса, эртанги кунини ҳам билмайди, севмайди. Бундай кетишда, ўзбек ўзлигини унутиб кўяди ва миллат сифатида йўқолиб кетади. Шундай экан, ўзбек даққионусдан қолган мактаб қўлланмаларини тубдан ўзгартирмоғи керак.. Мактаб, олий ўқув юртларида тарихимиз сузуклари (булоқлари) — Хун, Ҳазар, Кўктурк, Турон, Кушон, Темур, Бобур, Салжук, Ота Турк салтанатлари, Туман, Алп Эртўнга (Афросиёб), Тўмарис, Муқанна каби миллий қаҳрамонларнинг ҳаётлари теран ўргатилмоғи лозим. Алжабр (алгебра) ни яратган Хоразмий, ажун (очун — дунё) тортилиш қонунини Ньютондан беш юз йил илгари очган, Ер шари глобусини Овруподан (Мартен Беҳаймдан) беш юз йил олдин яратган Беруний, табобат фанининг даҳоси Ибн Сино, Коперник, Кеплер, Галилейдек осмончиларнинг устози, осмон илмининг отаси — Улуғбек, буюк итальян шоири Данте илоҳга сиғингандек сиғиниб тилга олган Фарғоний ижодларини ўқиб-ўрганмоқ ҳар бир ўғил-қиз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Болаларимиз исломгача бўлган тарихимизни билишадими? Йўқ. Исломгача биз — туркларнинг етти хил ёзувимиз (алфавитимиз) бўлган. Семизкентда (Самарқандда) мусулмончиликдан бир неча юз йил бурун қоғоз ишлаб чиқарилган, уйларга сув кувурлари ўтказилган; рассомлик, ҳайкалтарошлик; иморатсозлик, сув иншоотлари қуриш, деҳқончилик; тўқимачилик, ойнасозлик каби саноатларимиз гуллаган. Бизнинг турк аждодларимиз — Туркхон ажунда илк бор аравани, Тавикхон ажунда биринчи марта овқатга туз солишни кашф этган. Илк «ажун кўзгаси» (телевизор) Олтинтепада тасаввур қилинган!..

Бизнинг юз тубан кетишимизга, биринчи галда ўзимиз ва Ленин тили билан айтганда, қора гуруҳчи шовинистлар сабабчи бўлганлар. Кейин Сталин... Сталин «шоҳ»лик курсисини оқил, одил эгаллаб олишидан кўрқди; миллатларнинг уйғонишидан ваҳимага тушди ва миллатларни миллатларга бўлиб қон тўқди. «Халқлар отаси» буни «социализмни ёт унсурлардан қутқазиш» никоби остида қилди. Уни қонли йўлдан қайтармоқчи бўлганлар ўлдирилди. Оқибатда, бутун мамлакат, айниқса, Туркистон маънавий-маданий, иқтисодий қашшоқ бўлиб қолди. «Саховат никоби остида ёвузлик қилинмаганда эди, дунёда бу қадар ёвузлик бўлмасди», деган Австрия

адибаси Эбнер-Эшенбах. Шу фикрлардан келиб чиқиб қаралса, юз минглаб кишиларни қатл эттирган Сталиннинг башараси очилади. Ҳатто, Сталин шу даражага бориб етганки, тўнтариш дохийси — Лениннинг ҳам қадамини чеклаб қўйган...

Ўз вақтида рус файласуфи Чернишевский: «Миллатнинг муҳим бойлиги — халқнинг маънавий қиёфасидир», деб ёзган. Сталин сиёсати туфайли, Туркистоннинг муҳим бойлиги тилка-тилка қилинди: Сталин ўтмиши бой Туркистоннинг кучайиб кетишидан қўрқди; шунинг учун бир бутун Туркистонни майдалаб ташлади, бир бутун ТУРК миллатини эса туркман, ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ сингари миллатларга бўлиб юборди. Бу майдалаб бошқариш сиёсати эди, бу қонли сиёсат эди. Сталин шу тарзда туркийларнинг насл-насаби ТУРК эканини унуттиришни, кейин бир туғишган миллатни манкурт даражасига етказишни ва уларнинг ўрталарида доимий қонли низолар уйғотишни, элини пахта қулига айланттиришни, бойлигини талашни, табиатини ғорат этишни кўзда тутган эди.

Сталин бу қабих ишларни амалга ошириш учун бир туғишган элнинг ёзувини ўзгартирди. Оқибатда, Туркистон халқи ўз тарихини ўқиёлмай қолди. Мана, бизнинг бош фожиамиз! Энди биз ишни қайтадан, М. С. Горбачёв шарофати билан туғилган қайта қуришдан бошлаймиз, «халқлар отаси» топтаган ёзувимизни, бир туғишганлигимиз, табиатимиз ва ғуруримизни тиклаймиз. Бу қийин иш. Бироқ бунга эришишнинг бир калити бор, бу калит—Туркистон элининг бирлигидир. Энг оғир дамларда ҳам эл бир бўлса, уни ҳеч қандай куч енголмайди.

Ленин ҳам тарихий атамага қарши бормаган, у тилида ҳам, асарларида ҳам бу гўзал, бой юртни Туркистон, деб атаган. Туркистон ҳарбий округи ҳам шундан ном олган. 1921 йили бу юртда «давлат тили турк тили», деган фармон ҳам чиққан. Туркиядаги турклар бу юртдан асосан минг йилча бурун кетишган. Улар билан биз бир туғишганмиз, улар билан қонимиз ҳам, тилимиз ҳам, динимиз ҳам бир. Уйғур, сариқ уйғур, қозоқ, қирғиз, туркман, кўк ўғуз (гагауз), қорақалпоқ, қирим татарлари, озарбойжон, тотор, бошқирд, қорачой, қумиқ, шўр, эвенк, хокас, олтой, тува, ёқут, яғмо, чуваш, жапон (япон), мўғул, булғор (болгар) бизнинг қадим турк аждодларимиздандир, қадим турклардир. Сталин бу тарихни маккорлик билан яшириб, «миллати нима ёзилса ёзилсин, фақат турк ёзилмасин», деб ўйлаб, ҳали айтганимдек, бизни миллат ва юртларга бўлиб юборди. Туркистон деган қадим номни ўзгартирди. Сталиннинг фикрига қарши чиққанлар «пантуркист» — «туркпараст», деб айбланди, қамалди, отилди. Украин, белорус, рус... бир туғишган деса, славянпарастликка кирмай, турк, ўзбек, озарбойжон... бир туғишган деса, туркпарастликка кирар эканми? Халқлар дўстлиги — қон-қардошлик туйғуларини мустаҳкамлайди, бу ленинча сиёсатнинг негизидир.

Ўз тарихини билган киши ўзлигини, ўзгани билади. Шундай экан, минг-минг йиллик тарихимиз ҳалоллик билан матбуотда ёритилиб борилиши ва китобларимиз кўплаб нашр қилиниши керак. Болаларимиз фақат ўзбек-турк тарихини эмас, рус, форс-тожик, хитой, ҳинд, араб, инглиз каби халқлар тарихларини ҳам билсалар, ютадилар. Бунинг учун улар шу тилларни эгалласалар, ёмон бўлмайди. Ўзга тилларни билиш фақат яхшилик уруғларини ундиради.

Ўз вақти-соати билан ҳар бир мева пишиб етилганидек, энди Тил, Адабиёт ва Тарих марказини очиш вақти ҳам етди. Бунга Марказком ва шахсан президентимиз Ислон Қаримовнинг ўзи ҳам ёрдам бермоқда. Бу марказ ишга тушса, бутун дунё, бутун туркий олам ёзарлари ҳам олимлари билан узилмас алоқа боғланади. Бу ўз навбатида эллар ўртасида қон-қардошлик туйғуларини уйғотишда муқаддас кўприк бўлади. Марказ минг-минг йилларнинг қат-қатларида қолиб кетган олтин асарларимизни ёруғликка чиқаради. Шунда қиз-ўғлонлар ўзларининг қадим, бой, гўзал, бўронли тарихларини ўқиб, билиб оладилар. Шунда уларда ўзлигига, ўтмишига ҳурмат туйғулари уйғонади.

Бироқ ҳозирча биз ўғил-қизларимиз билан мақтанолмаймиз. Улар билимда, ўзлигини англаш ва ўзига ишонишда оқсайдилар. Лекин, ҳарқалай, болаларда илгарига силжиш бор. Мана, менга Андижонда мактаб ўқувчилари қандай саволлар бердилар:

«Нега ўзбеклардан Сиёсий Бюрога аъзолар йўқ?»

«Нега ўзбеклардан Иттифоқ миқёсида бирон бошқон (министр) йўқ?»;

«Нега ўзбеклардан осмончи (космонавт) чиқмаяпти?»..

Аввал мен бу саволлар қаршисида ожиз қолдим. Сўнгра: «Қайта қуриш замонида бу тенгсизликка чек қўйилади», дедим. Дедиму ўзим ҳам ўйлар қуршовида қолдим.

Бирон бир марта Совет Иттифоқи Компартияси Марказқўмининг Бош секретари ўзбек бўлганми? — деб қўнглимдан кечирдим, — мана энди демократик сайловлар йўлга қўйилиб, адолат тикланар... Ё СССР Олий Кенгаши ҳайъатининг раиси бўлганми? — дедим. — Йўқ. «Йўқ», дедим-у, қутилмаганда: — Нега кадрлар Овруподан келишаётир? — деб ўзим-ўзимга савол бердим. — Ё ўзбек қолақ, ишончсиз ҳам лаёқатсизми? Ахир, бу ўзбекнинг иззат-нафсига тегади. Бу ҳақда бутун ўзбек халқи, бутун Совет Бирлиги ва чет эллар ҳам гапирмоқдалар. Ленинча дўстлик шундай бўладими? Совет Бирлигидаги миллатлараро туғилган, туғилаётган ишончсизлик манбаининг бир тармоғи худди шундан бошланади. Ўзбекистондаги аксарият кадрлар бошқа миллат кишиларидан бўлса, ундан ўзбек юрти, ўзбек давлати, ўзбек миллати, деган номлар қаерда қолади? Ўзбекка нисбатан уйғотилаётган бундай ишончсизлик, бу ишончсизликни уйғотаётган миллатга ҳам шундай ишончсизлик уйғотади ва, шунингдек, унга қарши нафрат ҳам исён уйғотади. Бу— ҳаёт қонуни! Дейлик, рус давлатидаги кўп кадрлар рус тилини, феълени, урф-одатини; билмайдиган, ҳатто билишни истамайдиган ўзбеклардан бўлса, бу рус миллатининг иззат-нафсига тегадими, йўқми? Туркистонга нисбатан бундай сиёсат тагида «ерли эл қарам» деган «ғоя» ётадими, йўқми? Модомики, ётса, бу нафрат ҳам исён уйғотадими, йўқми?

Бу гапларни очик айтиш миллатчиликка қирадими? Йўқ! Бу тўғрида бутун халқ гапиряпти. Қасални яширсанг, иситмаси ошқор қилади. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Ким буни миллатчиликка йўйса демак, у марксизм-ленинизмни тушунмайди, у — сиёсий кўр. Биринчи, лавозимлар ерли миллат кишиларига моликлиги ҳақида Ленин айтган. Ё энди Ленинни ҳам тан олмай қўйишдими? Ленин миллий масалаларга ғоят эҳтиёт бўлиб ёндашган. Чунки, ажунда миллий масаладан нозик масала йўқ. Шунинг учун ҳам Ленин: «Миллатларини манфаатларига жуда катта эътибор берилгандагина зиддиятларга сабаб бўладиган замин йўқолади, ўзаро ишончсизлик йўқолади», деб ёзган.

Зўравонлик, авраш-алдаш миллатлар дўстигини емиради. Чунки, бунга қарши эзилган, алданган миллатларнинг бирлик кучи туғилади. Самимият Эрк, Адолат, Тенглик, Дўстлик ипларини боғлайди. Бу гапларнинг мағзини ҳар бир ўғил-қиз чақиб олиши керак. Зеро, мактабларда ҳам Самимият, Эрк, Адолат, Тенглик сабоқлари ўтилиши керак. Бу сабоқларда сталинизмнинг Туркистонга юборилган соялари — Бутурлин, Гайданов, Дидоренко, Огарок, Теплов, Иванов, Гдлян каби кимсаларнинг ниқоблари бутунлай йиртилади. Бу сабоқларда машъум сояларга «озуқа» бераётган кимсаларнинг олчоқ башаралари очилади. Давомли сояларнинг қадам, жағ, мушт, нафслари тийилади. Фарғона фожиасига ўхшаш фожиаларнинг олди олинади. Чунки, ўқувчи, талаба, эл-юрт оқ нимаю қора нималигини англаб боради. Қачонки, миллат ўзлигини тушуниб етса, бир бутун бўлади. Бир бутун бўлса, қудратли бўлади; бу қудрат олдида эса ҳар қандай куч, алдов, найранг ожиз қолади.

Фарғона фожиасини ўғил-қизларимизга бошқача қилиб тушунтирдилар. Ўзбекнинг бошкентидан (пойтахтидан) Фарғонага ёзувчилар юборилмади.

Нега?

Асл ҳақиқатнинг очилиб кетишидан қўрқишди...

Москвадан келган айрим репортёрлар, журналистлар эса ўзбекни бадном этиш учун асл ҳақиқатни яшириб, ёлғонни ямламай ютдилар.

Нега энди келиб-келиб ўзбек тили, дини, миллати бир — қон-қариндоши турк билан уришади? Қани бу ерда мантик? Дидоренко, Гайданов, Гдлян, Иванов, Бутурлин, Теплов,

Анишчев, Огарок кабилар Фарғона фожиасининг сабабчиларидан бўлдилар, деган гаплар юрибди... Бу қанчалар тўғри — келажакда маълум бўлар. Лекин бу каби ишлар оқибатида, бир туғишган халқ, эндиликда ўзини, ўзлигини, тарихини унутган халқ бир-бирини сўйдилар, деган гап ҳам юрибди... Турк билан ўзбекнинг ишсизликдан, очликдан, қувғиндан, тенгсизликдан бўғзига келган нафрати шундай сўндирилмадими? Балки, бундай разилликни ҳали тарих кўрмагандир?

Қадимий қора гуруҳчи шовинистлар шундай разил ишлар билан шуғулланиб келадилар. Бу ҳақда В. И. Ленин 1914 йилдаёқ қаҳр билан ёзган: «Миллатларни эзиш сиёсати — миллат ажратиш сиёсатидир. Бу сиёсат, шу билан бирга, халқ онгини доимий равишда заҳарлаш сиёсати ҳамдир. Қора гуруҳчилар, ҳамма мақсадлари турли миллатларнинг маанфатларини бир-бирига қарши қўйишга, жоҳил, ва нодон омманинг онгини заҳарлашга асослангандир».

Қора гуруҳчилар сахий ўзбек юртини булғаб, қонга қориб кетдилар, зимдан, пул билан ёвуз махфия — мафияларни (уюшган жинойтчиларни) ишга солдилар... Ёвуз махфиялар эса турк, ўзбек, рус, арманларнинг пулга ўч калтафаҳм кишиларини ишга солдилар. Бу калтафаҳмлар аввал даҳшатли миш-мишлар тарқатдилар, кейин қўлларини қонга ботирдилар. Шундай разил йўл билан икки оға-ини — турк билан ўзбекни жунбушга келтирдилар. Содда ўзбек билан содда турк қора гуруҳчиларнинг фитналарига йўлиққанларини билмадилар. Ўзбек: «Айб туркда», турк: «Айб ўзбекда», деб бир-бири билан қирпичоқ бўлдилар. Бу пайтда қора гуруҳчилар: «Ўзбеклар ваҳший, ўзбеклар экстремист», деб ўзбекларга бўҳтон тошларини ёғдирдилар...

Ёвуз «иш» хўжалари эса, тўрт мучаси соғ ҳолда, ўз юртларига кетдилар. Қани бу ерда ҳақиқат? Ўртада яна ўзбек ёмонотлиқ бўлиб қолди. Қора гуруҳчилар эса ўз юртларида яна мансабга миндилар.

Узоқ бир кезлари қора гуруҳчи ва сталинчилар Иттифоқ миқёсида сунъий равишда очарчилик уюштирган эдилар. Бу тўғрида Сергей Заваротний ва Петр Положевец шундай ёздилар:

«1933 йилнинг ёзида уюштирилган очарчилик ниҳоясига етди. Турли маълумотларга қараганда ўша очарчилик ўлатидан 4—10 миллион кишининг ёстиғи қуриган» («Комсомольская правда» газетаси, 3.02.90).

Хўш, очарчиликни уюштиришдан мақсад нима эди? Мақсад — халқни қўрқув ва асоратда сақлаш эди... «Сталин чиндан ҳам ёвуз эди, — изоҳлайди «Комсомольская правда», — унинг қўллари қонга ботган. У қўрқув ва даҳшат билан суғорилган жамият барпо этди. Бу жамиятнинг пойдевори зўравонликдан бунёд этилди».

Очарчилик. Фарғона фожиаси... Бир-бирига ўхшаш бу икки фожианинг сунъий равишда такрорланишига ўзлигимизни, тарихимизни билмаслигимиз ҳам сабабчи бўлган. Гўллик — ўзингга душмандир; гўллик — душманга қуролдир. Бу гўллик дарахтларини қора гуруҳчилар билан сталинчилар экишган. Очарчилик... Фарғона фожиаси... пахта қуллиги... қашшоқлик... ер, сув, ҳавонинг заҳарланиши... бола, аёл, Орол ва ўрмонлар ўлими... ўзлик, урф-одат, тил, тарихни унута бориш... манқуртга айлана бориш... — бу дарахтларнинг меваларидир.

Бу машъум офатларни ўғил-қизлар билишармикан? Билишмас. Бироқ энди қайта қуриш эшиги очилиб, баъзи нарсаларни фаҳмлай бошладилар. Мен буни Самарқанд улусига борганимда, болаларнинг гап-сўзларидан сездим:

— Нега пахтада фақат ўзбек ишляпти?

— Шаҳарда шароит қулай-да, — дейишди ўқувчиларнинг ўзлари, — етти-саккиз соат ишлайсан, шанба, бозор кунлари дам оласан, иссиқ, совуқ сув бор... маош ҳам яхши... Метро, автобус, трамвай, троллейбус, таксилар ғир-ғир қатнаб турибди... Бизда-чи? Бизда тиним йўқ, шароит йўқ, нон билан чойга қаноат қиламиз, ўн кунлаб гўшт емаймиз, ота-онамизнинг олган ойлиги ўттиз-қирқ сўмдан ошмайди, шундай яшаб бўладими?!

Мен бу чин гаплар қаршисида ожиз қолдим. Ростдан ҳам, ўзбек элининг аҳволи оғир.

Расмий маълумотга кўра, юртимизда 9 миллион киши қашшоқ яшаяпти. Ҳеч шубҳа йўқки, пахтада ишлаётган ялпи ўзбек камбағал. Чунки, пахтадан келадиган даромад кулнинг даромадидан ҳам оз. Чунки, пахта меҳнати кулнинг меҳнатидан ҳам оғир. Масалан, 100 килограмм буғдой (сабзаёт ё мева) етиштириш учун 8 соат меҳнат сарфланади. Шунча пахта учун 38 соат сарфланади. 1 гектар ердан олинган буғдойдан (сабзаёт ё мевадан) 12 минг сўм даромад қилинади. Шунча жойдан олинган пахта учун 1,5 минг сўм... Бу — миллий ҳақ-хуқуқни қора гуруҳча, сталинча оёқости қилиш эмасми? Бу вақти келиб, миллий низоларга сабаб бўлмайdimи?

Нега ўзбек халқи ўз меҳнатини ўзи баҳоламаяпти, Москва баҳолаяпти. «Хукумат таклиф этган тадбирлар ҳам регионларни баравар кўрмайди, — деди СССР Олий Кенгашининг II съездида собиқ Ўзбекистон Бошқонлар Кенгашининг раиси, СССР халқ депутати М. Мирқосимов, — Масалан, бизда пахта толасига давлат буюртмаси 100 фоизни ташкил этади. Яъни, пахта толасининг ҳаммасини Иттифоқ идоралари тақсимлайди. Бунда марказни кучайтириш истаги сезилиб турибди. Лекин жумҳуриятлар ожиз ва ҳуқуқсиз бўлса, марказ ҳеч қачон кучли бўла олмайди... Пахта толасига асосли нарх белгилаш биз учун ҳаётий аҳамиятга эгадир... Пахта толасини кейинчалик қайта ишлашдан олинган фойда хануз жумҳуриятдан ташқарида қолмоқда».

Марказий бошқарув системаси — ўзбек элини, ўзбек табиатини бутунлай ҳолдан тойдирди. Шунданми, Эркин Воҳидов: «Ўз ерига, ўз мулкига эга бўлган халқ мустақил халқ», — деб насиҳат қилади ва бу билан эзилган элни ўз юртига ўзи эгалик қилишга ундайди.

Қайта қуриш даврида бу гаплар амалга ошар, деб ўйлайман. Бу ўзимизга, бирлигимизга боғлиқ. Бироқ шунга қарамай, миллий тенгсизликлар тўлалигича барҳам топмаяпти. Масалан, Иттифоқда жон бошига 3900 сўм миллий даромад тўғри келади. Ўзбекистонда 1200 сўм... СССР бўйича ҳар бир деҳқон 167 сўмдан маош олади. Ўзбек деҳқонининг ойлиги — 40 сўмга ҳам етмайди. Бу рақамларнинг мағзини чақиб кўрайлик!

...Ўқувчилар менинг узоқ сукутга толганимни кўриб, жим қолдилар. Кейин яна саволга тутдилар:

— Пахтани биз етиштираётимиз. Бироқ нега тўқимачилик саноатлари олисда жойлашган? Ахир, бундан халқимиз ҳам, давлатимиз ҳам зарар кўряпти-ку? Ўзимиздаги завод, фабрикаларда ҳам асосан бошқа юртлардан келган кишилар ишляптилар. Ўзларининг қишлоқлари бўлса, ҳувиллаб қолмоқда. Буни биз рўзнома-ойномаларни ўқиб, телевизорда кўриб турибмиз...

Бу ҳақли саволлар мени яна ўйга толдирди. Юз йиллардан бери Тиркистон хомашё базаси бўлиб келмоқда. Бунинг учун Туркистонга ким раҳмат айтди?

Ўтмиш хатоларига чек қўймоқ керак. Миллий ишчилар синфимизни шакллантиришимиз зарур. Худди шуни Оқ подшо ҳукумати истамаган. Сталин ҳам...

Ўғил-қизларнинг гап-сўзларига синчиклаб қаралса, уларда оз бўлса-да, ҳар ҳолда миллий, ижтимоий, сиёсий онг етилаётгани маълум бўлади. Бироқ, барибир, билим ва фикрлашда, соғлиқ ва саломатликда, ҳуллас, кўп жиҳатдан улар литва, эстон, латиш, молдаван, украин, рус болаларидан орқада... бунинг сабаблари кўп.

Бироқ мен бири-иккита сабабини очаман. Энг ёмони — пахта ўқувчини эзиб қўйган. Даладан қора терга ботиб келган бола шубҳасиз ота-онасига кўмаклашади: Томорқага қарайди, мол-ҳолларга қарайди, оғилини тозалайди... Ҳуллас, оғир меҳнат, рўзгор ишлари уни ҳолдан тойдиради... Ўзбек ота-онаси рус ота-онасидай болани вақтида ювиб-таролмайди, вақтида едириб-ичиролмайди, вақтида ўқитиб, вақтида ухлатолмайди, бунга унинг имкони йўқ. Шундай оғир шароит ва оғир тангликда ўсаётган бола ўқишга вақт топадимми? У «ажун кўзгуси»га қарар-қарамас уйқуга кетади. Қолаверса, ҳамманинг уйида «ажун кўзгуси» бор, деб ким айта олади? Бунга кучи етганлар бор, етмаганлар бор... Оғир меҳнат, оғир танглик, оғир шароит болани ҳам

маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан сиқиб қўйган. Бундай тенгсизлик ўзбек боласининг юрагида қандай туйғулар уйғотади?!

Дейлик, икки жойга ниҳол эксак, бирини парвариш этсак, яъни унга вақтида ишлов берсак, вақтида сувд вақтида «озуқа» берсак. У соғлом кўрқам, бакуват бўлиб ўсади. Иккинчисига қарамасак, у бужмайиб қолади... Ўзбек боласига парвариш керак, шароит керак, моддий неъмат керак, шунда у соғлом, чиройли, эсли-хушли бўлиб етилади.

Чирчиқ шаҳрида ўн биринчи синфда (кечки) ўқиётганимда, шундай саволим учун бошим балога қолган:

— Муаллим, нега Ўзбекистон ССР Давлат гимни Ассалом, рус халқи, буюк оғамиз, . Ассалом доҳиймиз Ленин жонажон, — деб бошланади? Бундан рус кишиси ўзини ноқулай сезмайдами? Чин дўстлик шунга зорми?..

Йиллар ўтиб, менга Москвада: «Рус оғамиз», «рус улуғ», «рус кудратли» деган мақтовларга зор эмасмиз, — дейишди рус ёзарлари, — дўстлик тенглик, самимийлик асосларига қурилмоғи керак, акс ҳолда: «Сендан мен камми?», деган гап келиб чиқади ва ўртада миллий низолар туғилади».

СССР Конституциясида виждон эркинлиги қайд этилган. Бироқ бунга амал қилинаётирми? Виждон эркинлиги мавжуд экан, Иттифоқдаги ҳамма мактаблар бир тусда бўлмаслиги керак, балки ҳар бир миллатнинг мактаби ўз руҳи, ўз урф-одати ва ўз тарихига мос тарзда миллий бўлиши керак. Ҳар бир мактабда дунёвий илмлар билан бирга «Номус», «Иффат», «Ростлик», «Гўзаллик», «Жасурлик», «Элпарварлик», «Юртпарварлик» дарслари ҳам ўтилса, тоза инсонлар кўпаярди.

Виждон эркинлиги мавжуд экан, мактабларда христианларга христиан, буддавийларга будда, мусулмонларга ислом дини сабоқлари ўқитилиши тақозо этилади. Дин ҳам болани тўғри тарбиялашга хизмат қилади. Қуръонда: «Илмни эгалланг! — дейилади. — Илм саҳрода — дўст, ҳаёт йўлларида — таянч, ёлғизлик дамларида — йўлдош, бахтиёрлик дақиқаларида — бошлик, қайғули онларда — мадакдор, одамлар орасида — зебу зийнат, душманларга қарши курашда — қуролдир».

Ота-оналар, ўқитувчилар, жамоат вакиллари — катта ёшли кишилар бир бутун бўлиб, бола тарбиясига эътибор беришлари керак. Қийиқ ўсаётган ниҳолни тўғрилаш мумкин. Дарахтни-чи?.. Улуғ файласуф Жон Локнинг куйидаги фикри ибратлидир: «Халқнинг бахт-саодати — болаларни тўғри тарбиялашга боғлиқ».

Милоддан беш юз йил олдин яшаб ўтган юнон файласуфи, математиги Пифагор: «Ҳар қандай халқнинг урф-одатини билай десанг, аввало унинг тилини ўрган», деб айтган. Араб, рус, инглиз, немис, форс ва бошқа тилларни ўрганиш ўзбек фарзандининг маънавий дунёсини бойитади. Бироқ биринчи галда ўз тилингни чуқур билишинг шарт. Турк — ўзбек тили ажундаги энг қадимги, энг бой энг гўзал, энг бурро, энг доно, энг жасур тиллардан биридир. Бу ажойиб, бу ғаройиб тилни севмаган ўзбек ўз ота-онасини ҳам, ўз миллатини ҳам, ўз юртини ҳам чинакамига севолмайди. Навоий бобомизнинг: «Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз», деган сўзларини биз бўйнимизга тумор қилиб тақиб юришимиз керак! Тилимиз — миллатимизнинг жони, имони, виждони, ҳаётидир. Зотан, тилидан айрилган миллат — миллат сифатида ўлади.

Бироқ Ўзбекистоннинг 20 миллион халқларидан қарийб 17 миллиони ўзбек тилида гапиришига ва ўзбек тили давлат тили бўлишига қарамай, партия, совет, ҳукумат идораларида ҳамон она тилимизда иш олиб борилмаётир. Бу кечирилмас ҳолдир!

Туркий — ўзбек тилимизни бойитиш, қадрини ошириш йўлида Алишер Навоий умр бўйи курашди. Бунинг учун улуғ бобомизни қанча бошимизга кўтарсак оз. Бироқ Алишер Навойдан бир неча юз йил олдин ўтган Аҳмад Яссавийни нега унутиб қўймоқдамиз? Улуғ бобомизнинг тили — араб, форс сўзларидан холи тил, худ-и бугунги тил, тоза турк — ўзбек тилидир. Буни одил баҳолаш вақти етди.

Улуғ бобомиз Аҳмад Югнакий ҳақида ҳам худди шундай фикрдаман.

Биз Бобур ўзбекники, Махтумқули туркманники, Обой қозоқники, Тўқтағул қирғизники, Бердақ қорақалпоқники, Билол уйғурники десак янглишамиз. Ахир, бизлар — туркман, қирғиз, уйғур, қозоқ, қорақалпоқ, ўзбек... қадимдан то тўнтаришгача бир тилда сўзлаб, бир тилда ўқиб, бир ёзувда ёзиб келганмиз. Бизлар эски ёзувимизга қайтишимиз керак. Шунда аслимизга қайтамиз. Ахир, бизлар — қозоқ, қорақалпоқ, ўзбек, қирғиз, уйғур, туркманлар билан туғишганмиз, бир миллатмиз — туркмиз. Демак, ҳақли равишда, бизлар бир бутун бўлиб яшашимиз керак, — ўзимизни турк деб, юртимизни Туркистон, деб аташимиз керак. Шунда тарихий адолат тикланади!

Туркий элларни маънавий-ижтимоий, сиёсий жиҳатдан боғлайдиган ойнома ва рўзнома чиқаришимиз албатта керак. Токи, биз доим бир-биримизнинг ҳаётимиздан хабардор бўлиб турайлик, бу қон-қардошлик туйғуларини мустаҳкамлайди ва қора гуруҳча, сталинча қарашларни парчалашда восита бўлади...

Ўзбекистонда юздан ортиқ миллат вакили яшайпти, дедик. Буларнинг асосий қисми туркий халқлардир. Дейлик, улар билан тилимиз бир. Қолганлари рус, украин, корейс, немис каби дўстлардир. Булар Ўзбекистонда яшар эканлар, ўзбек халқига ҳурмат юзасидан ҳам, ўзбек тилини ўрганишлари керак. Қадимдан: «Пичоқни ўзингга ур, оғримаса ўзгага», деган мақол бор. Масалан, биз ўзбеклардан бир қисмимиз Россияга бориб, яшаб, ишлаб: «Россияда давлат тили ўзбек тили бўлсин ёхуд иккитиллилик бўлсин», деб даъво қилсак, бу бизнинг рус миллатига, рус юртига, рус нон-тузига ҳурматсизлигимиз, менсимаслигимиз, адолатсизлигимиз, тазйиқимиз бўлади. Чунки, бу ерда рус миллати яшайпти. Шунинг учун ҳам бу ерни Россия, деб атайди, яшаган жойга ҳурматсизлик қилиш — нонқўрликдир, нонтепкиликдир. Шу мантиқдан келиб чиқиб айтаманки, ким юртимизни, халқимизни, тилимизни, ҳурмат қилмас экан, демак, биз уни зўрлаб тутиб турмаймиз...

Болаларимиз — гўзал эртаимиздир. Эртага улар бизнинг ўрнимизни эгаллайдилар. Болаларимиз қадим тарих, қадим маданиятга эга бўлган халқимизнинг муносиб авлодлари бўлиб етишишлари керак. Зеро, миллат шунчаки сонига қараб эмас, етук фарзандларининг кўнглигига қараб қадрланади. Ўз миллатини, ўз юртини севган ҳар бир ўғил-қиз бу йўлда бутун куч-ғайрати билан курашмоғи зарур. Миллат қанча маънавий бой бўлса, у шунча тоза, шунча улуғ, шунча қудратли бўлади.

ИНСОННИ МАЪРИФАТ ТАРБИЯЛАЙДИ

Кейинги йилларда моддий ва маънавий ҳаётдаги янгиликларда, демократия ва ошкоралик борасида дадил қадамлар қўйилмоқда. Бу ҳол партия қарорларида, давлат арбобларининг фан ва маданият намояндлари билан мулоқотларида, хусусан, ўтмишда рўй берган салбий ҳодисаларни бартараф этиш учун кўрилатилган чора-тадбирларда, тарихга, динга, миллий маданият ва миллий тилларга муносабатда, кишиларимиз қалбида ишонч ва ташаббускорлик руҳининг тобора теран илдиз ютаётганида кўринмоқда. Кўпмиллатли мамлакатимиз халқлари ўз маданияти ва тарихига, айниқса, шахсга сиғиниш ва турғунлик йилларида бир қадар бузиб талқин қилинган тарихларга янгича кўз билан қарамоқдалар. Худди шу маънода, мен ҳам баъзи мулоҳазаларимни билдирмоқчиман.

Тарих ва маданиятимизнинг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Биз яшаб турган бу юрт инқилобгача Туркистон дейилган, араблар истилоси давридан бошлаб Мовароуннаҳр аталган. Бундан уч минг йиллар аввалроқ эса, Олтой ва Олтин тоғ, Тангри тоғ (ҳозирги Тиёншон) ерларида, Ғоби саҳросидан Қипчоқ даштларини Хоразм ва Турон чегараларигача ястанган улкан тупроқда энг қадимий аجدодларимиз яшаган. Ўша замонларда уларнинг Оқ хунлар, Кўк турклар, Хунлар давлатлари барпо бўлган, аجدодларимизнинг динлари ва илк маданиятлари шаклланиб, бу ҳақда бутун дунё тарихи саҳифаларида, хусусан, энг қадимий Чин манбаларида ёзилган. Адабиётимиз тарихи ҳам, назаримда, бутун туркий халқлар адабиёти тарихи каби, эски Ўғуз дostonлари, Мате қахрамонликлари тўғрисидаги афсоналаргача бориб етадики, бу—икки-икки ярим минг йилликларнинг нари-берисидаги тарихдир, буни биз ҳали тадқиқ қилганимизча йўқ.

Умуман, халқимиз ва маданиятимиз тарихи суст ўрганилмоқда. Бундай сусткашлик бизни орқага тортмоқда, бугунги табиатдаги, иқтисоддаги, маънавий ва маданиятдаги йўқотишлар шу иллат оқибатидир. Унинг туб илдизи эса миллатлар ҳуқуқи поймол қилинган сталинизм даврида озикланиб, ҳамон кишиларимиз руҳига заққум дарахти каби кўлка ташлаб турибди.

Неча йиллар мобайнида ўзбек тарихчисининг, зиёлисининг овозсизлиги, репрессиялар замида ортган кўркувнинг мудом ингроғи ва ваҳмлари боис тилсиз бўлиб қийналгани, ҳақиқий тарихий асарлар ўзбек тилида деярли босилмагани, наҳрга тайёрланганлари эътиборсиз ётгани, баъзи босилганлари ҳам тарқатилмагани, баъзан тарқатилганлари йиғиб олингани, қолаверса, инқилобга хизмат қилган Сўфизода, Ибрат, Иброҳим Даврон, Бехбудий, Фитрат, Чўлпонларнинг асарлари ҳамон тўлиқ босилмай ётгани, мактабларимизда, олий ўқув юрларида тарихий фанларни ўқитиш ниҳоятда қониқарсиз экани, туркий халқлар тарихига ҳамон европацентристик назар билан қараш, ҳамон «пантуркизм» тамғаси кўзи билан боқиш ва тарихни сохталаштириш, ҳақоратлаш давом этаётгани одамни афсуслантиради.

Бугунги кунда матбуотнинг, зиёлининг вазифасини, халқнинг ташаббускорлигини ошириш, уни турмушдаги мавжуд маиший ва маънавий ғовларни босиб ўтишга, бор қудратини намоён қилишга чорлашдан, инқилобий қайта қуриш муваффақиятини таъминлашдан иборат. Шу маънода В. И. Лениннинг «Фалсафа дафтарлари»даги куйидаги гаплар ибратлидир: «Ҳар бир жангда шундай пайт бўладики, энг ботир солдатлар ғоят зўр берганларидан кейин қочиш истагини ҳис қиладилар, бу ваҳима ўз мардлигига ишонч йўқлигидан келиб чиқади; уларга бу ишончни қайтармоқ (таъкид бизники—Т. Қ.) учун арзимаган бир воқеа, қандайдир бир баҳона кифоядир; уларни вужудга келтириб туриш юксак санъатдир».

Биз бугунда сталинпарастлик ва турғунлик йилларининг иллатлари, хусусан, тарихни бузиб талқин этиш ҳоллари ҳақида рўй-рост сўзлаяпмиз, тарих китобларини янгидан ёзиш зарурлигини таъкидлаяпмиз. Аммо халқимиз тарихига, инқилобдан аввалги тарихга, муайян

шахсларга, сулолалар тарихига, ўтмиш ҳақидаги китобларга, тарих дарсликларига оид кўп муаммолар борки, улар тўғрисида матбуотда, минбарларда фикр юритиб, амалий бирор натижага эришиб бўлмас. Бу муаммоларга бағишланган умумзиёлилар съезди чақириб ва барча масалалар хусусида келишиб олиш зарур. Шундай муаммолардан бири — «инқилобгача ўзбек халқи саводсиз эди, аҳолининг атиги 2 фоизи ўқиш-ёзишни биларди», деган гапдир. Бу ёлғон неча ўн йиллардан бери такрорланди, авлодлар онгига сингдирилди. Бу гапда ҳақиқат йўқлигини, инқилобдан аввалги ҳисоб-китобларга — яъни, мустамлака Туркистонда аҳолининг ўшанча қисмигина рус имлосида ўқиш-ёзишни билиши хусусидаги далилга суяниб шундай дейилаётганини тарихчилар билмасмиди?

Аждодларимизнинг эрамиз аввалида ҳам, араблар босқини даврида ҳам ўз ёзуви, китоблари бўлгани, араб истилосидан сўнг халқимиз араб имлосини қабул қилгани ва минг йиллар давомида туркий, араб, форс тилларида ёзиб, китоблар яратиб, дунёга машхур олиму шоирлар инъом этиб келаётганини тарихчилар билмасмиди?

Халқимизнинг инқилобдан аввалги саводи, маданияти даражасини куйидаги далиллардан билиб оломоқ мумкиндир: Бундан икки юз йил аввал Самарқандда 150 минг аҳоли яшагани, 250 масжид, 40 мадраса (рус тилидаги манбада мадрасани «университет» дейилган) бўлгани, Бухорода эса 200 минг одам яшагани, 400 масжид, 30 мадраса бўлгани Петербургда чиққан «Отечественные записки» журналининг 1821 йилги нашрида айtilган («История Узбекистана в источниках», Тошкент, 1988, 215-бет).

«Қомус ул-аълум» тўртинчи жилдининг 2984-саҳифасида ёзилишича, бундан юз йил аввал Тошкентда юз минг аҳоли яшаган. Шаҳар кўм-кўм бўлган, «узокдан бир ўрмон каби кўринган», унда, руслар таъсис этган янги қисмдан ташқари, яъни Шайховандтохур, Сабзавор, Беш оғоч, Кўкча даҳаларидан иборат асосий Эски шаҳар ерларида 300 масжиди жоме, 18 мадраса, 60 мактаб, 30 карвонсарой, 6 ҳаммом, 1200 дўкон, 322 майдон, 13 минг хонадон бўлган.

«Ўзбекистон халқлари тарихи»да (рус тилида, Тошкент, 1974) таъкидланишича, асримиз бошларида Туркистонда мактаб ва мадрасалар сони ўсган: «Агар 1894 йили мактаб ва мадрасалар 6 минг 445 та бўлган бўлса, 1913 йилга келиб 7 минг 665 тага етди» (328-бет). Шу китобда яна бир маълумот бор: «1911 йили Ўзбекистонда (у пайтда «Ўзбекистон» деган ибора бўлмаган, бу китоб ёзганларнинг жузъий хатосидир — Т. Қ.) 105 рус-тузем мактаби бор эди...». «1887 йили рус-тузем мактабларида Туркистондаги ерли миллатларнинг 245 фарзандигина таълим оларди» (319-бет). Назаримда, халқимизнинг ана шу рус-тузем мактабларида ўқиган иаслинигина саводли деб, етти ярим мингдан ортиқ мадраса — «университет»ларда таълим олган асосий қисмини «саводсиз» деб ҳисобланган эски «тарих»ларда!

Тошкентда 1912 йили А. И. Добросмысловнинг «Ташкент в прошлом и в настоящем» китоби чиққан. Унда ҳам халқимизнинг ўтмиш ҳаёти тарихи, маданиятига оид бир мунча ҳақиқатлар бор. Жумладан, китобхонлик ўтмишда ҳам халқимизнинг фазилати бўлганини шу асардаги куйидаги сўзлар исботлайди: Асримиз бошида Тошкентнинг руслар яшайдиган қисмида асосан учта катта китоб магзини бўлгани ва йиллик даромад юз минг сўмни ташкил этгани, Эски шаҳарда эса, ўттиз бешта китоб дўкони, китоб расталари борлиги, шарқ тилларида китоблар сотилгани, йиллик даромад уч юз минг сўмни ташкил қилгани қайд этилган (284-бет). Бас, шундай экан, бу халқни «саводсиз эди» дейиш ўринлими?

Бу каби саволлар етмиш йилдан бери ҳар бир виждонли инсоннинг дилида, гоҳо эса, икки-уч дилдош, маслакдош дўстлар тилида такрорланарди, холос; аммо ҳеч ким матбуотда ёки минбарларда бу саволга жавоб бермасди. Сохта тарихлардан таълим олган ночор тарих муаллимлари эса авлодларга ёлғонлар дарсини ўргатардилар. Оқибатда, юртимизда халқимиз тарихини бузиб талқин қилиш расм бўлди, насллар онгида «биз маданиятсиз, қоқоқ бир аждодларнинг авлодимиз», деган нотўғри бир тасаввур туғилди.

Қаранг, Владимир Ильичнинг «Социалистик революция ва ўз тақдирини ўзи белгилаш

хукуқи» деган асариди шундай ҳақиқат бор: «Россияда — аҳолининг 57 проценти; яъни 100 миллиондан ортиқроғи эзилган миллатга мансуб бўлган, бу миллатлар кўпроқ чекка ўлкаларда яшаган, бу миллатларнинг бир қисми великоруслардан кўра маданийроқ бўлган, сиёсий тузуми, айниқса, варварлик ва ўрта асрчилик характериға эға бўлган Россияда... — чоризм томонидан эзилган миллатларнинг Россиядан эркинлик билан ажралиб чиқиш хукуқини таниш социал-демократлар учун... зарурдир» («В. И. Ленин Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида». Тошкент, 1965, 232-бет).

Афсуски, бугунда ҳам тарихни эскича талқин қилувчилар истаганча топилади. Чунки қайта қуришға биз энди киришмоқчимиз (тарих ва маданият бобида), шу боис ҳам узоқ ва яқин тарих хусусидаги баҳсли гаплар тез-тез кўзға чалинмоқда.

Битта мисол: Ўтган йили тарихчи олим Г. Ҳидоятонинг «Улуғ мураббий» («Великий воспитатель». «Правда Востока» газетаси, 1988 йил, 11 ноябрь) мақоласи босилди, унда муаллиф тарихнинг аҳамияти хусусида тўғри фикрлар билдиргани холда, баъзи асоссиз гапларни ҳам айтганки, бу зиёлилар орасида ҳақли эътирозлар туғдирди. Биз профессорнинг тарихий шахслар ҳақида хусусий фикрини билдиришға ҳақи йўқ, деган фикрдан йироқмиз. Биз ҳар қандай фикрнинг асосли бўлиши тарафдоримиз, холос.

«Тарихдан на Темурни, на Бобурни, на Хўжа Ахрорни, на Жалолиддинни ўчириб ташлаш мумкин, — деб ёзади Г. Ҳидоятон. — Бу ерда муҳими шуки, улар фаолиятларини баҳолашдаги аниқ мезонларни шакллантириш ва уларнинг тарихдаги ўрни масаласиға маънавий муносабатларимизни аниқлаштириш лозим», деган сўзлардан сўнг мақола муаллифи газетхонларни бир сохта «хавф»дан огоҳ этаркан, «тамерланомания», «бабуромания» ва ҳоказоларға қарши мурасасиз, оғишмай курашмоғимиз керак, дея таъкидлайди. Ва бу «мания»лар билан «хасталанган» икки зиёлининг асарларини шу йўналишда бузиб талқин қилади. «Бугунги кундаги энг катта хавф, афтидан, дилетантизмда, бир қанча кишиларнинг тарихий масалалар борасида ёзган юзаки асарларида кўринмоқда, — деб ёзади Г. Ҳидоятон. — Улар тажрибасиз, ғўр ўқувчиларни фақат чалғитадиган мақолаларини эълон қилишға журъат этмоқдалар. Бунга «Гулистон» журналининг 1987 йилги 10, 12-сонларида босилган Бобур ҳақидаги мақола мисол бўла олади. Унда бобурийларнинг барча аждоду авлоди тўғрисида муфассал маълумот берилади, унинг хотинлари, болалари, набиралари, опа-сингиллари, ака-укалари, маълуму номаълум барча насллари санаб ўтиладики, буларнинг бари «Бобурнома»дан олингандир. Аммо Бобурнинг ҳаёти ва фаолиятиға синфий нуқтаи назардан баҳо берилмайди, шунинг учун мақола энгил-елпи ва юзаки бўлиб қолган».

Назаримда, Бобур ва бобурийлар шажарасини муфассал баён қилган мақола — фақат маърифий аҳамиятға молик, унда ҳеч бир «хавф» ҳам, «мания» ҳам йўқ. Мақола муаллифи асарда «Бобурнома»ға суянганини Г. Ҳидоятонинг ўзи ҳам таъкидлапти, қолаверса, «бабуромания»да айбланаётган муаллиф Н. А. Муҳиддинов бутун умри ва фаолияти билан халқимизға, партиямизға сидқидилдан хизмат қилган асл, дили пок инсонки, у кишининг тўғри сўзига эгри қараш мақбул иш эмас. Зотан, тарихий шахсларнинг ҳақиқий шажарасини билмаслик илмда ҳам, кундалик муносабатларда ҳам кўп ташвишлар туғдиради.

Г. Ҳидоятон Амир Темур ва шоир Кантемирнинг шажараси ҳақида ҳаққоний маълумотға эға бўлганида, балки бу икки шахс тарихини кориштириб юбормаган, чалкаш гапларни айтмаган бўлар эди. «Азим Суюннинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган «Антиох Дмитриевич Кантемир билан танишув» шеърида ҳам дилетантизм устунлиги баралла кўриниб турибди. Мана унинг бир шеъри:

*Тарих қатларида бобонгиз исми
Кантемир битилган... демак, Хон Темур,
«Ажнабий» атади Сизни рус насли,*

Тўғри! Аждодингиз Темурланг эрур!

Бундай даъвода заррача ҳақиқат йўқ, — деб давом этади Ҳидоятлов. — Бу тарих борасидаги мутлақо юзаки тасаввурлар натижасидир. Биринчидан, шуни ойдинлаштириш лозим: Темурнинг ўзбекларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган...»

Мақола муаллифининг даъволарини вақтинча шу ўринда тўхтатиб, ҳар бирига алоҳида жавоб бермоқчиман. Демак, Азим Суюнов шеърисидаги «тамерланомания», профессор айтмоқчи, Кантемирнинг Темурга алоқаси йўқлиги хусусида.

Мана, қўлимда ўтган аср охирида нашр этилган китоб: «Сочинения В. Г. Белинского. В четырех томах. Том четвертый. 1844—1849. С, Петербург, 1896». Бу китобнинг 172-бетида улуғ адабиётшунос олим В. Г. Белинскийнинг «Князь Антиох Дмитриевич Кантемир» сарлавҳали мақоласи бор. Ундан айрим парчалар келтираман: «Рус адабиётини Ломоносовдан бошлайдилар — бу айни ҳақиқат. ...рус адабиёти тарихини эса Кантемирдан бошланади, дейишадики, бу ҳам ҳақиқатдир» (172-бет). Белинский давом этади: «рус тилида эски бир китоб борки, уни 1783 йили Новиков нашр этган, номи — «Молдавиялик жаноб князь Константин Кантемирнинг ҳаёти ва аъмоллари тарихи Санкт-Петербург Фанлар академиясининг марҳум профессори Беер тарафидан ёзилмиш, русия тилига таржима, князь Кантемирлар хонадони шажараси ҳақидаги изоҳлар билан» деб аталади».

В. Г. Белинский мақоласида: «Кантемирлар ўз насл-насабларини қрим татарлари билан боғлайдилар», дейди ва бунинг ҳеч қанақа таҳқирилик жихати йўқлигини, татарларнинг шон-шавкатлари шубҳасизлигини таъкидлайди (173-бет). Сўнгра қуйидаги далилларни келтиради: «Кантемирларнинг келиб чиқиши тўппа-тўғри Темурлангга боғланади... Аммо ҳажвчи Кантемирнинг шажараси Темурлангга боғланганими, Одам Отагами — рус-адабиёти учун барибир. Унинг молдавиялик жаноб Дмитрий Кантемирнинг ўғли эканини, бу жаноб буюк Пётрнинг замонидан, хусусан, Прутда сулҳ билан тугалланган рус-турк уруши тарихидан маълуми машҳур эканини билиш рус адабиёти учун кифоядир. Князь Дмитрий аллома одам эди: У тарих илми билан астойдил шуғулланган; «фалсафа ва риёзиётда ҳам пешқадам бўлган; меъмория илмларини яхши билган», Берлин академиясининг аъзоси бўлган; турк, форс, юнон, лотин, италян, рус, молдаван тилларида эркин сўзлашарди, француз тилини расо эгаллаган эди. Ундан лотин, юнон, молдаван ва рус тилларида бир неча мерос асарлар қолган. У ёзган «Муҳаммад қонунлари» китоби Буюк Пётрнинг буйруғига биноан 1722 йили чоп этилган. Филҳақиқат, бундаин отанинг болалари ҳам билимдон ва олим инсонлар бўлиб етишган.

Антиох князь Дмитрийнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1708 йилнинг 10 сентябрида Константинополда (яъни Туркиянинг Истанбул шаҳрида — Т. Қ.) туғилган» (174-бет).

Азим Суюннинг профессор Г. Ҳидоятлов «тамерланомания»да айблаётган шеъри ана шу ҳақиқатларга — рус тилида босилган китобга, аниқ тарихий далилга суяниб ёзилган.

Энди мухтарам профессорнинг «Темурнинг ўзбекларга ҳеч қанақа алоқаси бўлмаган. Унинг қавми — барлослар қавми — ҳар доим Забайкальда яшаган ва улар мўғуллардан келиб чиққан. Барлослар Чингизхоннинг Ўрта Осиёга юриши даврида, унинг қўшинига қўшилиб-келган ва Қашқадарёда ўрнашиб, аста-секин туркийлашганлар...» деган сўзларига келсак; биринчидан, бу гаплар илмий асосизлигидан ташқари, ниҳоятда ғалати иборалар билан ёзилгандир; олим фикр юритаётган тарихда, Темур ва Чингизхон даврларида «Ўрта Осиё», «Забайкалье», «Қашқадарё» каби жўғрофий атамалар бўлмаган. Шаклан норасо бу гаплар мазмунан ҳам ҳақиқатга зиддир. Г. Ҳидоятловнинг бу гапи аслида, ўтган йили Марказий телевидениенинг «Позиция» кўрсатувидаги Г. Боровик ва А. Михайловнинг суҳбатида дилетантларча тилга олинган «Самарқанд ва Бухородаги осори атиқаларнинг ўзбек халқига ҳеч дахли йўқ», деган «кашфиёти»га ҳамоҳанг. Шу ўринда бир қиёс жоиз: фараз қилинганки, қай бир калтабин ёзувчи ёки тарихчи матбуотда «Пётрнинг ва у асос солган Петербургнинг русларга ҳеч қандай алоқаси

йўқ», деган асоссиз фикрни айтса, шубҳасиз, бутун рус халқига, тарихга тош отган ҳисобланарди. Самарқанду Бухородаги маданиятнинг, Темурнинг ўзбек халқига алоқаси йўқ деган гап ҳам халқ дилида шундай эътироз туғдирди.

«Барлос — ўзбек қабилаларидан бири. Амир Темур шу уруғга мансуб», дейилади «Ўзбек совет энциклопедияси»да (2-жилд, 76-бет). «Темур йирик феодал давлат арбоби, саркарда. Отаси Тарағой барлос қабиласи зодагонларидан» (11-жилд, 39-бет) дейилади яна шу қомусда. Наҳотки, ўзбек тарихчиси Г. Ҳидоятнинг кўзи «Ўзбек совет энциклопедияси»даги шу сўзларга тушмаган бўлса? Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чиғатойи ва турки усмоний» қомусида «барлос» сўзига шундай шарҳ берилган: «ўзбек қавмларидан бирининг исмидир; жанговар, сипоҳдор, солор» (1-жилд, 74-бет; ҳижрий 1298. Истанбул нашри).

1893 йили Тошкентда, Фулом Ҳасан Орифжон ўғли матбаасида босилган «Шажари барлосия» (асар форсча ёзилган, муаллифи Хўжандий) китобида барлослардан бўлмиш Темур ва унинг аждоду авлоди ҳақида ишончли маълумот келтирилади, жумладан, сўнги темурийзодадан бошлаб, Темурнинг ота-боболари хусусида шу сўзлар битилган: «Аврангзеб оламгир шоҳ ибн Шаҳобиддин Шаҳжаҳон ибн Нуриддин Жаҳонгир шоҳ ибн Акбар подшоҳ ибн Умаршайх Мирзо ибн Султон Абусаид Мирзо ибн Амироншоҳ Кўрагон ибн соҳибқирон ва қутбиддин вад-дунё Амир Темур Кўрагон ибн Амир Тарағоний ибн Амир Туркал Барлос ибн Энгиз Баҳодир ибн Абчал Нўён ибн Амир Қорачар Барлос...» (281-бет). Шу китобда яна Темурнинг отаси Амир Тарағайни Боёнқулихон жуда кўп лашкар билан Хитой мулкига юборгани, Темурни бу вақтда Амир Чокуй Барлос тарбия қилгани ҳақида, Темурнинг буваси (онасининг отаси) ҳам фозил киши бўлгани, машҳур «Шарҳи виқоя» китобининг муаллифи экани ҳам қайд этилган.

«Темурнома» (1920 йили Тошкентда босилган, эски ўзбек имлосида) китобида таъкидланишича, Амир Темурнинг отаси Тарағай Баҳодир Амир Қорачар насландир. Амир Қорачар Чиғатойхоннинг вазири бўлган, Чиғатой Кошғарни пойтахт қилгач, Амир Қорачарга Мовароуннаҳр ҳокимлигини берган. Айни шу Амир Қорачарни «Чингизхоннинг амакиваччаси» дейилган форсийдаги тарихлардан европа тилларига ўгирилган хабарлар, назаримда, баъзи кишиларни чалғитиб келган. «Темурнинг насл-насаби мўғулларга тақалади» деган дабдабали тушунчани туғдирган.

Атоқли тарихчи Аҳмад Рафиқнинг олти жилдли «Буюк тарихи умумий» асарининг 4-жилдида (Истанбулда ҳижрийнинг 1327 санасида босилган) «Темурланг императорлиги» деган қисм бор. Унда, жумладан, шундай ёзилган: 1260—1360 йиллар мобайнида, яъни юз йил ичида Сибириё ва Туркистон ерларида таркиб топган Чиғатой ҳукуматида 25 ҳукмдор ўтди, аммо бирорта тарихий сиймо етишиб чиқмади: Бу даврда арлот, барлос, жалойир ва ойбарди каби тўрт қавмнинг нуфузи кучайди. Сўнгра китобда Темурнинг Шаҳрисабзда туғилгани, отаси Амир Тарағай барлослар хонадонига мансублиги, «Тарағай» сўзи эскича туркча тарла куши номи билан боғлиқлиги, шунингдек, жалойир қавми асли мўғулларга тақалаши, барлослар асл туркий уруғ экани таъкидланади (324—325-бетлар).

Олти жилдли «Қомус ул-аълум»нинг Амир Темур ва темурийлар даврига оид саҳифаларидан ҳам биз профессор Г. Ҳидоят сўзларини тасдиқловчи бирор сўз учратмадик (масалан, 3-жилднинг 1727-бетидаги «Темурланг» мақоласига ёки 4-жилднинг 2848-саҳифасидаги мақолага қаранг — Т. Қ.).

Туркий қавмлар тарихига бағишланган яна бир машҳур асар — Абдулғози Баҳодирхоннинг «Тарихи шажараи турк» (1891 йилги Қозон нашри, Абдуаълум Файзхон тайёрлаган) китобини варақларканмиз, ундаги «Мўғул ва бошқа турк уруғларининг зикри» (23—40-бетлар) ёки Чингизхон тарихи ва унинг шажараси тарихига бағишланган саҳифаларида (41—96-бетлар) ҳам, Г. Ҳидоят айтганидек, «Темурнинг мўғул бўлгани, барлосларнинг мўғуллардан келиб чиққани» хусусидаги бирор далилга дуч келмадик.

Кўриниб турибдики, жамоатчиликнинг эътирози ҳақлидир: Тарихчи олимимиз Г. Ҳидоятнинг «тамерланомания», «бабуромания»да ўз замондошларини айблаши асоссиз, унинг Н. А. Муҳиддинов мақоласи, шоир А. Суюн шеърлари хусусидаги фикрлари, Темур ва унинг даври, ўзбек халқининг ўтмиш маданияти ва тарихи ҳақидаги тасаввурлари мутлақо нотўғри. Назаримда, бу ўқувчига аён бўлди.

«Ўрта Осиёда азалдан шоирларни қадрлайдилар, — яеб ёзади яна Г. Ҳидоят, — чунки улар илғор ғоялар тарғиботчиси, инсонпарвар ва донишманд бўлганлар, юксак ахлоқни, халқлар дўстлигини тараннум этганлар. Шунинг учун ҳам, биз бугун ёзувчи ва шоирларимиз ижодига алоҳида масъулият билан ёндашишга ҳақлимиз. Аммо ўз тарихини билмаган шоир... нени ҳам ўргатиши мумкин?.. Дарвоқе, бу кўпгина ёзувчи ва шоирларимизнинг айбигина эмас, балки, кулфати ҳамдир».

Тарихчи ёзувчи ва шоирларни шундайин айблаганидан, айникса, асоссиз айблаганидан нима наф кўрамиз? Наҳотки, шу билан тарихда бирор ўзгариш содир бўлса?.. Бу мақоладаги нотўғри гаплар республикамизда яшаётган рус тилида газета ўқийдиган миллионлаб қардош халқларда ўзбек зиёлилари, шоирлари ва ёзувчилари ҳақида нотўғри фикр туғдирмайдими, улар «тамерланомания», «бобуромания» каби «муҳим хавфлар»дан чўчиб, ўзбек халқи тўғрисида нотўғри тасаввурларга бормайдиларми? Шулар борасида ўйларканман, муҳтарам профессоримиз тарих ҳақида яхши гаплар айтаман дея азбаройи баъзи нотўғри тушунчалари боис газетхонларда нақадар ачинарли бир кайфият туғдирганига амин бўлдим. Албатта, биз Темур ёхуд Бобурни кўр-кўрона байроқ қилмоқчи эмасмиз. Бунинг ҳеч кимга кераги йўқ. Фақат фактларни бузмаслик, улардан кўз юммаслик керак.

1988 йилнинг бошида Москвада СССР ФА, СССР Ёзувчилар союзи, КПСС МК қошидаги Ижтимоий фанлар академияси биргаликда тарих фанлари ва адабиётнинг муҳим масалаларига бағишланган конференция ўтказди. Унда бир нотик: «Инсонни кимё, кибернетика билан тарбиялаб бўлмайди, уни тарих, адабиёт, она тили тарбиялайди», деди.

Ўзбекистон ССР ФА, Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи, барча ижодий уюшмалар биргаликда айна шундай — тарихимиз, адабиётимиз, она тилимизнинг муҳим масалаларига бағишланган кенгаш чақирсалар, балки Қайта қуришдаги амалий ишлар жўнашиб кетар. Биз нашр этилишини орзу қилган асарлар, балки, ўша кенгашда келишиб олинар, комиссиялар тузилар, нашриётларга топширилар, назорат ўрнатилар. Акс ҳолда, бундан кейин ҳам таклифбоз бўлиб қолаверамиз турғунлик йилларида шаклланган одатимиздан қутулолмай, лоқайдларча кун ўтқарамиз — аммо бу мумкин эмас!

ХАЗИНАНИНГ ЭГАСИ КИМ?

СССР халқлари тарихини биз Кавказортидаги Урарту давлати тарихидан ва Ўрта Осиё худудида эрамиздан аввалги VI—V асрларда рўй берган воқеалар талқинидан бошлаймиз», дейилган «Қадимги муаллифлар Ўрта Осиё ҳақида» (Тошкент, 1940. Рус тилида) китобида. Дарҳақиқат, юртимиз қадимий юрт. Ўрта Осиё қадим-қадимдан Яқин Шарқ ва Ғарб давлатлари, яъни Урарту, Миср, Юнонистон, Бобил, Рим каби давлатлари билан иқтисодий савдо алоқалари қилган бой ўлка. Шунинг учун ҳам у доимо чет эл истилочиларининг диққат марказида бўлган. Бунинг устига, бой-феодалларнинг ўзаро ички зиддиятлари туфайли, Ўрта Осиёда уруш, тўс-тўполонлар тез-тез бўлиб турган. Бинобарин, маданий ёдгорликлар бойлик манбаи бўлиб, ҳукмрон доиралар қўлида шахсий мулк сифатида тўпланган. Оврупо ва Россия давлатининг марказида эса тарих, санъат ва маданият ёдгорликларини тўплаш бутунлай бошқача йўсинда бўлган. Масалан, Петербургда 1719 йили Петр Биринчининг қимматли ва ноёб санъат, маданият, тарих, археология ва бошқа ёдгорликлардан иборат коллекцияси асосида Кунсткамера, яъни Россияда биринчи музей очилади. Қишки саройдаги (Эрмитаж) алоҳида заллар ҳам Оврупо ва дунё маданиятининг ноёб дурдоналаридан йиғилган коллекциялар кўргазмасидан иборат эди.

Эрмитаж Россия подшоси Екатерина II даврида айниқса бойиган ва кенгайтирилган. У ўз вакиллари Европада давлатларига жўнатиб, жуда катта маблағ сарфлаб, дунёдаги машҳур мусаввирлар асарларини, нодир гобеленлар — суратли гиламларни тўплаган. Натижада, Қишки сарой торлик қилиб қолганидан сўнг, қўшимча бино қурилиб Эрмитаж заллари 2—3 баробарига кенгайтирилади. Фақат Эрмитаж эмас, ёзги сарой — Петергоф, Царское село, Елизавета саройи ҳам бойитиб борилади. Россияда графлар, князлар қаср ва саройлар қуриб, тасвирий санъат, нодир буюмлар кўргазмаларига айланганлар. Москвадаги Шереметьев ва Юсупов саройлари шулар жумласидандир.

Булардан ташқари, Петербургда подшо кутубхонаси ташкил этилиб, 300—400 йиллар давомида узлуксиз бебаҳо нодир маънавий ёдгорликлар билан бойитилиб келинган. Кейинчалик шох кутубхона ва саройлари чор ҳукумати томонидан босиб олинган ўлкалардан ташиб келтирилган ноёб маънавий ва маданий ёдгорликлар билан янада бойитиб борилган.

Ўрта Осиёда эса ҳаёт тарзи ва тарихи тақозоси бутунлай бошқача бўлган.

Археологларнинг изланишлари натижаси ўлароқ, биз бугун Ўрта Осиё заминининг нақадар бой ва муфтункор санъат диёри бўлганини кўрамиз. Афросиёб, Варахша, Болаликтепа, Айритом, Фаёзтепа саройларининг ҳашаматли девор безаклари ва уларнинг улуғворлиги қадим усталарнинг бетакрор нозик диди, чуқур илмларидан дарак беради. Шу билан бирга, Турон ҳукмдорларининг ҳаёт тарзи жуда дабдабали бўлиб, улар беҳисоб бойликка эга зканликларини кўрсатади.

Аммо Ўрта Осиё қисмати жуда оғир кечди: Босқинчилик урушлари, доимий қирғинлар туфайли, бетакрор хон саройлари ва гўзал шаҳарлар вайронага айланиб, йиғилган бебаҳо бойликлар ғолиблар ўлжаси бўлди.

Муаррих Муҳаммад Наршахийнинг гувоҳлик беришича, араблар Бухоро ва Пайканд жангларида хисобсиз тилло-кумуш буюмлар, курол-аслаҳалар, қимматбаҳо кийим-кечаклардан иборат катта ўлжа билан қайтганлар.

Араб истилоси даврида хазина тўплаш, маданий бойлик жамғариш ишларида дурустроқ силжиш юз бермади.

Ўрта Осиёда мустақил сомонийлар давлатининг (IX—X асрлар) барпо бўлиши бу борада тубдан ўзга-риш ясади. Бу даврда сарой бойликларидан ташқари, катта кутубхоналар, архивлар

барпо этилиб, «хазина» сўзи энди маънавий бойликлар тўпланган архив ва кутубхоналарга нисбатан ҳам қўлланиладиган бўлди. Тарих гувоҳлигича, X асрдаги Бухоро ва Шероз шоҳ-амир кутубхоналарида инсоният яратган ҳамма китоблар бўлган экан.

Айниқса, Бухородаги кутубхона машҳур бўлиб, халқимизнинг буюк фарзанди, қомусчи олим Абу Али ибн Сино ҳам шу ерда мутолаа қилган.

Шероз кутубхонаси ҳам ўз хазинаси билан Бухороникидан қолишмас эди.

Ғазнавийлар сулоласининг асосчиси Маҳмуд Ғазнавий ҳам жуда кўп қўлёзма ва китоблар тўплаган. Арман тарихчиларининг таърифича, унинг кутубхонаси ердан шифтгача қадимги ва янги китоблар билан тирбанд бўлган.

Гўзал саройлар, қасрлар, макбаралар қуришда, нодир бейликлар тўплашда Хоразм шоҳи Муҳаммад катта ишлар қилди. Аммо минг афсуски, бу яратилган гўзалликлар, бетакрор ёдгорликлар, мўғул босқинчилари истилоси туфайли, кули кўкка соғурилди. Бутун шаҳарлар ер юзидан йўқотилди. Кутубхоналар, маданий марказлар, гўзал қасрлар, шафқатсиз, ваҳшийларча ёндирилди. Мўғуллар ерли халққа беҳисоб кулфат, мусибат, бахтсизликлар келтирдилар.

Мўғуллар босқини 100 йиллар давомида маданий тараққиётни орқага сурди. Орадан 150 йил ўтгандан сўнг, Ўрта Осиёда фан ва маданият куртаклари пайдо бўла бошлади. Айниқса, Амир Темур томонидан ягона марказлашган давлат тузилиши ва Самарқанднинг пойтахт қилиниши катта бойликларнинг тўпланишига сабаб бўлди. Меъморий ёдгорликлар, саройлар қурилди. Самарқандда катта кутубхона барпо этилди. Шу даврда Амир Темур Хожа Аҳмад Яссавий сағанаси устига макбара ва олдига катта улугвор мачит қурдирди. Мачит олдинги хонасининг ўртасида 2 тонналик мис қозон ўрнатилди. Бу қозон мисдан яратилган шоҳ асар бўлибгина қолмай, ўша даврнинг юксак техника ютуғи ҳам ҳисобланган. Бу ноёб қозон яқин-яқинларгача Эрмитаж залларини беэаб келди. (У Қозоғистон ҳукуматининг СССР Маданият вазирлиги олдига қўйган талабига биноан, 1989 йили Қозоғистонга қайтарилди ва Аҳмад Яссавий макбарасидан ўз жойини эгаллади.)

XIX асрнинг биринчи ярмида европалик олимлар маҳаллий халқлар тарихи, турмуши, диний эътиқоди, этнографиясига қизиқиб, Шарқ халқларининг ёзма ёдгорликларига, айниқса, тарихий манбаларга муурожаат этдилар.

Шарқшунос Х. Д. Френ 1834 йили Ўрта Осиёдан излаб топиш мумкин бўлган Шарқ муаллифларига мансуб «Юз асар»нинг хронологик рўйхатини тузиб чиқди. Россия молия вазирлиги Оренбургдаги божхонага рўйхатда кўрсатилган қўлёзмаларни Ўрта Осиё шаҳарларидан савдогарлар орқали сотиб олиш ва уларни кутубхоналарга топширишга эътиборини қаратиш ҳақида фармойиш берди. Натижада, Шарқ халқлари тарихи ва географиясига доир анча-мунча қўлёзмалар тўпланади. Қўлёзмалар тўплаш ўзбек хонликларини забт этиш даврида, айниқса, тезлашди.

1853 йили рус қўшинлари Оқмачит қалъасини босиб олганидан то туркман ерлари босиб олингунгача (1882) бўлган барча юришлар давомида, рус олимлари архив, кутубхона ва бошқа маданий ёдгорликларни қўлга киритишни уюшқоқлик билан олиб бордилар.

1868 йил Самарқанддан Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К. Б. Кауфман (1862—1882) томонидан машҳур Усмон Қуръони Петербург кутубхонаси учун жўнатилган эди. 1870 йили Бухоро амири фуқаролари кўзғолонини бостиришда қатнашган ҳарбий экспедиция Шаҳрисабз ва Китоб бекликларига қарашли жойлардан кўпгина қадимий қўлёзмалар (97 жилдга яқин) олиб қайтди.

1873 йили Хивага қилган катта ҳарбий юришга тайёргарлик пайтида, Россия жуғрофия жамияти хонликка қарашли ерларда ва унга туташ территорияда географик, этнографик ҳамда маданий-тарихий жиҳатдан тадқиқот ўтказиш, шунингдек, маданий қимматга эга бўлган турли бойликлар тўплашнинг кенг программасини ишлаб чиқди. Хпва юришига бошчилик қилган Кауфман шарқшунос А. Л. Кун (1840—1888) зиммасига Петербург кутубхона ва музейлари

учун ҳамма нодир бойликларни жўнатиб туриш вазифасини юклади. Яна рус армияси солдат ва офицерларига қўлёзма, архив, танга ва бошқа қимматли буюмларни тўплаш йўллари ҳам кўрсатилган эди.

А. Л. Кун ўз зиммасига юклатилган вазифани тўла бажаришга интилди. Хон саройидан кўпгина қимматли қўлёзмаларни қўлга киритди. Хон кутубхонасидан 300 тача китоб қўлёзмаси мусодара қилинди ва ўша йилиёқ Петербургдаги (1873) Император халқ кутубхонасига жўнатилди (Б. В. Лунинг). Бундан ташқари, Кун ва унинг ёрдамчилари Хива хонлари танга зарб этиш учун ишлатган 200 нусха қолип, бир даста муҳр, машҳур Хива усталари ишлаган Хива хонининг тахти, 172 нусха жўжилар тангаси ва қўнғирот сулоласи хонларига оид тангалардан 3 нусхадан, шунингдек, бир қанча нодир-этнографик буюмлар олиб кетдилар (Б. В. Лунинг). Улар орасида кандакорлик санъатининг юксак намунаси бўлмиш нодир хон тахти алоҳида эътиборга молик. 1874 йили бу тахтни, сақлаш учун, қурол-аслаҳа палатасига топширилган (Г. Н. Чабров). Хивадан олиб кетилган аёллар ва болалар кийимлари, олтин ва кумушдан ишланган кўпдан-кўп турли безаклар ҳам кейинчалик Царское село кўриқхонасига, Москва политехника музейига ва Петербургдаги бадий рағбатлантириш жамияти музейига топширилган. Кейинроқ Хива қимматбаҳо буюмларининг катта қисми Давлат Эрмитажига, этнографик буюмларнинг бир қисми эса Москвадаги Лешков этнографик музейига келиб тушди.

Кўкон кўзғолонини бостириш ва хонликни тугатиш пайтида (1875—1876) тарих, табобат, фикҳ ва диний илмларга оид асарлардан иборат жами 130 чамаси қўлёзма қўлга киритилди ва Император Халқ кутубхонасига жўнатилди (Г. Н. Чабров).

Бу даврда яна бир ҳаракат бошланди, яъни рус офицер ва генералларининг коллекциячилик ҳаваслари ошиб кетиб, Ўрта Осиё халқлари маданий ёдгорликларини арзон-гаров сотиб олишиб, хусусий бойлик орттира бошладилар.

Зарафшон округининг бошлиғи генерал А. Абрамов, Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори генерал Н. Головачев, Амударё бўлими бошлиғи А. Галкин ва бошқалар тўплаган танга коллекциялари, қимматбаҳо буюмлар бунга ёркин мисолдир.

Рус олимлари эса Петербург, Москва музей ва кутубхоналарини Туркистон буюмлари ҳамда қўлёзмалари билан тўлдириб борардилар. Улар ўлкани ўрганиш мобайнида маҳаллий аҳолининг турли вакиллари билан яқин алоқада бўлдилар ва Туркистонда олиб борган илмий ишларида маҳаллий кишиларга таяндилар.

Самарқандлик Мирза Қосимов шаҳардаги ёдгорликлар архитектураси қопламаларининг лавҳаларини тўпловчи киши сифатида машҳур эди. Жиззах дарасидаги ёзувлар лавҳаси ҳам шу ажойиб хаттот-рассом томенидан қоғозга туширилган. У тайёрлаган Улуғбек мадрасининг қўлёзма чизмаси сақланиб қолган.

Илмий аҳамиятга молик ёдгорлик тўпловчилар ичида энг фаолларидан бири тошкентлик савдогар Акрам Асқаров бўлган. У ноёб археологик обидаларнинг Туркистондаги атоқли тўпловчиси ва Париждаги Илмий археологик жамиятнинг аъзоси эди. Асқаров қадимги танга ва ёдгорликларни тўплашда шундай малака ҳосил қилганки, натижада тангаларнинг зарб этилиши вақтини деярли аниқ белгилай олган.

Акрам Асқаров ўз васиятномасида коллекцияларини ҳукуматга топширишларини илтимос қилган. Бироқ Асқаровнинг ўлимидан кейин, у йиққан нарсалар бўлак-бўлак ҳолда сотилиб, турли одамлар қўлига ўтиб кетди. Унинг коллекциясининг катта қисми— 14 минг танга ва 280 нодир буюм, Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский фармойиши билан, Петербургда жўнатилди («Туркестанские ведомости», 1892, 31-сон).

Маҳаллий ёдгорлик мухлислари ва тўпловчилари орасида катта қобилиятли, рус шаҳарлари бўйлаб бир неча бор саёҳат қилган, фаол ва йирик коллекционер, самарқандлик Мирза Абдулла Бухорий ҳам бор эди. У ипак фабрикасининг эгаси, замонасининг илғор фикрли кишиси бўлган. Мирза Бухорий ўз ихтиёри билан 1888 йилнинг 21-октябрида Петербургда 6 яшиқ қадимги

танга ва бошқа буюмларини текинга юборди (ҳаммаси — 6300 нарса).

Мирза Абдулла Бухорийнинг қимматли ёдгорликлари Эрмитаж ихтиёрига ўтказилган. У мақсадини шундай баён этади: «Ҳар қалай, умумий манфаат ва Россия илм-фанини кўзлаб ҳамда улусимиздан... бошқалар ҳам бу қадимги нарсалар хусусида алоҳида тушунчага эга бўлишлари учун, Туркистон ўлкасида бу иш билан ҳаммадан кўпроқ мен шуғулланганимни унутмасликлари учун ёдгорлик қолдиришга ҳаракат қиламан» (Б. В. Лунин).

Бошқа бир ўлкашунос, қадимги буюмлар мухлиси, ҳақиқий этнограф Шохимардон Иброҳимов эса юксак маърифатли ва маданиятли киши сифатида ажралиб туради. Ўрта Осиё халқлари этнографиясига оид кўпгина асарлар унинг қаламига мансубдир.

Шайбонийхон мадрасасида мударрислик қилган Абу Саид Махсум ҳам маҳаллий ўлкашунос, қадимги буюмлар ишқибози ва тўпловчиси бўлган. Моҳир хаттот, араб ёзувини мукамал билган Абу Саид Самарқанднинг тарихий ёдгорликлари, жумладан, Гўри Амир, Шоҳи Зинда мақбаралари ва бошқа иншоотларда сақланиб қолган, ўқиш анча мушкул бўлган ёзувларда муваффақиятли равишда нусха кўчирган. У билан шахсан таниш бўлган В. В. Бартольд Абу Саиддан Осиё музейи учун Султон Шохруҳ давридан то шайбонийхонлар сулоласининг сўнгги давригача мансуб турли ёрлик ва ҳужжатларни сотиб олган. Унинг номи машҳур Улуғбек расадхонаси қолдиқларини аниқлаш билан боғлиқ бўлиб, у археолог В. Л. Вяткин билан 1908—1909 йилларда Обираҳмат ариғи яқинидаги Пойирасад тепалигида қазув ишларини олиб борган. Натижада, ўзбек халқининг жаҳон аҳамиятига молик ажойиб маданий ёдгорликларидан бири — Улуғбек расадхонаси кашф этилди.

Еттисув вилоятида археология ва этнография билан Турди Мирғиёсов шуғулланиб, қимматли ёдгорликларни 16 йил тўплаган.

Шу тариқа, рус олимлари ва маҳаллий ўлкашунослар Петербург, Москва музей ва кутубхоналарини Ўрта Осиё моддий-манавий ёдгорликлари билан тўлдириб бордилар.

Чор ҳукумати Туркистон ўлкаси халқ оммасига миллий жиҳатдан ўзини англаш учун имкон бермас, чунки улар орасида тарихий билимларни кенг ташвиқот қилиш ва улар эътиборини қадимги ёдгорликларга жалб этиш чоризмнинг мустамлака сиёсатиға футур етказди, деб ҳисобладилар. Лекин Ўрта Осиёни ўз мустамлака мулки деб билган чор ҳукумати бу ўлканинг бекиёс бойликларини ўзлаштириш ва ўзининг Шарқдаги истеҳкомига айлантириш учун Туркистонни илмий асосда ўрганиш зарурлигини яхши тушунарди. Бунинг учун қулай муассаса музей эди. А. П. Федченко, И. В. Мушкетов, В. Ф. Ошанин, В. В. Бартольд ва бошқалар Туркистонда музейлар қурилишининг ташаббускорлари бўлдилар.

1376 йили биринчи бўлиб Тошкент музейи, 1896 йили Самарқанд, 1898 йили Еттисув, 1899 йили Фарғона ва Каспийорти (Асхабад) ўлка музейи барпо этилди.

Октябрь тўнтаришидан кейин эса мамлакатда музей ишлари икки йўналиш бўйича ривожлана бошлади. Бу — биринчидан, мусодара қилинган қадимги ёдгорликлар ва санъат асарларини давлат муассасаларида жамлаш, уларни музей хазиналарига топшириш ва музейлар тармоғини кенгайтириш йўли билан бўлса; иккинчидан, музейларни янги бинолар билан таъминлаш, мавжудларини юридик жиҳатдан мустаҳкамлаш тадбирлари кўрилди.

Бу жараён Туркистонда қандай ўтди? Агар Совет Россияда 1918 йилдан 1923 йилгача бўлган даврда 150 дан ортиқ янги музей юзага келган бўлса, Туркистонда плу давр ичида атиги 4 музей очилди, холос.

Мавжуд музейлар фондини тўлдириш борасида ҳам ана шундай кескин тафовутни кўриш мумкин эди. Масалан, шу йиллар мобайнида, Эрмитаж ва Рус музейи фондига 100 мингдан ортиқ қадимги санъат ва маданият ёдгорликлари, Румянцев музейига рус ва Фарбий Европа санъати намуналаридан 2500, Третьяков галереясига 2000 таси топширилди. Бунинг сабаби шундан ибратки, рангтасвир асарлари, чинни идишлар, нодир буюмлар коллекциялари жуда кўп бўлган подшо саройлари, дворянлар қасрлари, шаҳар ва данғиллама дала уйлари, яъни

Эрмитаж, Петергоф, Царское село, Екатерина саройи, Шереметьев, Юсупов қасрлари ва бошқа юзлаб ҳашаматли иморатлар марказий районларда тўпланган эди. Мусодаранинг амалга ошиши ва кўп саройлар эгаларининг ҳамма нарсаларини ташлаб қочиш кетишлари музейлар учун экспонатлар сонини тезда кўпайтириш, мавжуд фонларни эса мисли кўрилмаган даражада кенгайтириш имконини берди.

Чор Россиясининг собиқ мустамлакаси бўлган Туркистон, аксинча, бундай шароитга эга эмасди. Маҳаллий бой ва феодаллардан жуда оз қисми суратлар ва санъатнинг бошқа ёдгорликларини тўплаш билан шуғулланганлар. Чор амалдорлари орасида эса коллекционерлар озчиликни ташкил этарди, лекин уларнинг бор колекциялари ҳам унчалик аҳамиятли эмас эди. Бухоро ва Хива хонликларининг хазиналари Туркистон музейлари фондига жамғарилмади, давлат ихтиёрига олиниб, бўлакларга бўлиниб кетди.

Марказий районлардан фарқли ўлароқ Туркесубликада янги музейлар барпо этиш учун яроқли бинолар, саройлар, данғиллама уйлар ҳовлилар ва ҳоказолар йўқ эди. Тарихий қимматга эга бўлган меъморлик ёдгорликлари ярим вайрона ҳолатида эди. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати ўлканинг фақат иқтисодий эмас балки, маданий ривожига ҳам ўз изини қолдирган эди. Янги музейлар ёпилган кўрғазмаларнинг экспонатлари, илмий жамиятларнинг коллекциялари, шахсий инъомлар, шунингдек, Москва ва Ленинград музейларининг иккинчи даражали ашёлари ҳисобига ташкил этиларди.

Совет давлатининг 1917—1918 йилларда ўтмишда халққа тегишли бўлган бадиий ва илмий бойликларни ўзига қайтариш тўғрисидаги қарорлари чуқур мазмунга эга эди. Шу қарорларга биноан. В. И. Ленин имзоси билан, чоризм даврида миллий ўлкалардан зўрлаб олиб кетилган анча нодир ёдгорликлар қайтарилди. Жумладан, украин халқига унинг тарихий ёдгорликлари — байроқлар, туғлар, ёрлик ва бошқа қимматли нарсалар, Туркистон аҳолисига чоризм томонидан 1865 йили Петербургга олиб кетилган мусулмонларнинг муқаддас, табаррук китоби Усмон Қуръони (VIII аср ёзма ёдгорлиги) қайтариб берилди.

Афсуски, Ленин томонидан бошлаб берилган бу адолатли иш кейинчалик бутунлай тўхтаб қолди.

Совет ҳукуматининг дастлабки йилларидаги қадимги ёдгорликларни ва санъат асарларини муҳофаза этиш ҳамда таъмирлаш, янги музейлар очиш, табиатни муҳофаза этиш, археологик қазилмалар олиб бориш, илмий меросни тўплаш ишларига жуда катта аҳамият берилар эди. Шу ишларни бошқариш учун махсус комитет — Туркомстарис барпо этилди (кейинчалик Средазкомстарис бўлди). Бу комитетлар Туркистондаги катта илмий-тадқиқот ишларини бошқарувчи марказга айланди.

Туркомстарис катта ваколатга эга эди. Унинг руҳсатисиз биронта илмий коллекция республика ташқарисига чиқарилмас ёки экспедиция уюштирилмас эди.

Илмий тадқиқот, илмий экспедиция ва сафарлар ташкил қилиниб, музей фондлари археология, этнография ва табиат бойликларини кўрсатувчи нодир коллекциялар билан тўлдирилди. Бу ишларга В. В. Бартольд, А. А. Семёнов, А. А. Диваев, М. Е. Массон, Л. В. Ошанин, А. М. Миронов, М. О. Андреев, Турди Мирғиёсов каби олимлар бош-қош бўлдилар. Музей тармоқлари кенгайди, тарихий, археологик, архитектура ёдгорликларни аниқланиб, таъмирлаш ишлари йўлга қўйилди.

Илғор рус олимлари фан учун бетакрор ёдгорликларни сақлаб қолиш ва келажак авлодларга етказиш борасида катта жонбозлик кўрсатдилар. Шу ўринда Туркомстарис раиси Д. И. Нечкиннинг 1922 йили Маориф Халқ комиссари А. В. Луначарскийга йўллаган бир хатини келтирмоқчиман: «Адабиёт, музыка ва санъатнинг бошқа турларига оид ёдгорликларнинг ниҳоятда қашшоқлиги, — деб ёзган эди у, — Туркистон республикаси халқларининг энг мўътабар, энг қимматли бойликлари тақдирига фавқулудда хушёрлик ва ҳамдардлик билан муносабатда бўлишга мажбур этади. Уларнинг нобуд бўлиши халқнинг чинакам

бахтсизлигидир ва бизнинг зиммамиздаги катта масъулият — бунга йўл қўймасликдан иборат. Октябрь революцияси бошланган кунданок биз, яъни Совет ҳокимиятининг вакиллари ва ишончли кишилари бу ёдгорликларни асраб қолишдек масъулиятни зиммамизга олган эканмиз, яқинлашиб келаётган ҳалокатни кўра туриб, маблағ йўқ деганча қўл қовуштириб четда тура олмаймиз. Маблағ топилиши керак. Бу бошқа масалалардан ташқари, Совет ҳокимиятининг орномусидир». (Бу ўринда гап Самарқанднинг жаҳонга машҳур ёдгорликлари ҳақида боради).

Худди шундай хат РКП (б) Марказий Комитетининг секретари В. В. Куйбишевга ҳам юборилган ва унда Туркистон халқлари қадимий ёдгорликларининг тақдирига қайғуриш, ундан хавотирланиш туйғулари билдирилган эди. Мамлакат 1920-йилларда иқтисодий-ижтимоий қийин аҳволда бўлишига қарамасан, тарихий ва маданий меросга аҳамият кучли эди.

Туркистон республикасининг 1923 йили чиқарилган қарорига биноан, Туркомстарис чет эллардан илмий нашрларни божсиз олиш ва айирбошлаш учун бошқа чет давлатлар илмий муассасалари билан бевосита мулоқотда бўлиш ҳуқуқидан фойдаланадиган ташкилотлар қаторига киритилди.

Ана шу даврда Туркистонда музей қурилиши ва фондларга қимматли коллекциялар тўплаш бирмунча самарали бўлди. Минг афсуски, кейинги йилларда тарих, архитектура, археологик ва маданий ёдгорликларга эътибор сусая борди. Дунёга машҳур меъморий ёдгорликлар омборхоналарга жойланди, бебаҳо нақшлар емирила бошлади. Кўп ёдгорликлар вайрон бўлди, музейлар тармоғи қисқариб, этнографик, археологик экспедициялар доираси торайиб борди. Маданиятимиз тараққиёти анча орқага кетди.

Музей коллекцияларини тўплаш — илмий изланиш самарасидир. Юзлаб, минглаб, юз минглаб тўпланган буюмлар — фақат машаққатли изланишларгина эмас, айти пайтда ҳар бир предметни аниқлаш, ўрганиш, илмий қайд этиш билан боғлиқ бўлган минглаб тарих ҳам демакдир.

Ҳозирги кунда фақат жумҳурият давлат музейларида сақланаётган ана шундай дурдоналарнинг сони миллионга яқинлашди. Умуман, ҳозирги кунда республикада 50 дан ортиқ давлат, 100 дан ортиқ халқ ва жамоат музейлари ишлаб турибди. Бу музейлар фондларидаги манбалар асосида илмий ишлар олиб борилиб, монографиялар ёзилмоқда, каталог, альбомлар чиқарилмоқда.

Давр бугунги кунда музей жамоатчилиги олдига бирмунча муаммоларни қўймоқдаки, уларни биз жумҳурият илмий жамоатчилигининг ташаббуси ва Ўзбекистон ҳукуматининг қўллаб-қувватлаши билангина амалга оширишимиз мумкин.

Булар қуйидагилардир:

1. Чоризм даврида Туркистон диёридан марказга олиб кетилган ноёб тарих ва санъат дурдоналари ўз жойига қайтарилиши зарур! Масалан, Хива хонининг тахти. Бу тахт Хоразм усталарининг буюк асари бўлиб, Кремлдаги «Қурол-аслаҳа палатаси» музейида сақланмоқда. Яна Эрмитажда Ўрта Осиёда зарб этилган, хон саройларидан олиб кетилган тилла ва кумуш тангалар, хазиналар, муҳрлар ва бадий аҳамиятга эга бўлган нодир санъат ёдгорликлари сақланмоқда; Британия музейида сақланаётган Амударё хазинаси дурдоналаридан (милоддан илгариги V—VIII асрлар) нусхалар ва бошқа буюмлар ҳам шу музейда. Булар ҳаммаси халқимизга қайтарилиши лозим.

2. Бухородаги амирнинг ёзги қароргоҳи бўлган Ситораи Моҳи Хоссани Петергофга ўхшатиб сарой музейи сифатида тиклаш зарур.

3. Музейларнинг халқаро алоқалари ҳозирча фақат Москва, Ленинград марказий музейларининг монополияси бўлиб қолмоқда. Ҳозирги кунда СССР дунёдаги 150 чет мамлакат билан маданий алоқа олиб боради.

Бизнингча, Ўзбекистон музейларининг ҳам чет эл музейлари билан мустақил алоқа боғлаш даври келди: Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива музей фонди дурдоналаридан тузилган

кўрғазмалар айрибошлаш, музей ходимларини малака ошириш учун чет элларга юбориш, чет эл музейларида Ўрта Осиё маданияти ва санъатига тааллуқли нодир ёдгорликлар нусхаларини тўплаш ишларини бошлаш лозим.

4. Ўзбекистон музейларида сақланаётган нодир ёдгорликларнинг ягона йиғма каталогини тузиш лозим.

5. Музейларнинг моддий-техника базасини кучайтириш керак.

6. Ўлкамиздаги Туркистон генерал-губернаторига ва рус олимларининг ташаббуси билан 1876 йили барпо этилган 115 йил давомида дунё миқёсидаги археолог ва ўлкашунос олимлар — В. В. Бартольд, М. С. Андреев, А. А. Семёнов, В. Л. Вяткин, И. И. Умняков, А. Э. Шмидт, Я. Ғуломов, Т. Мирғиёсов ва бошқа йирик олимларнинг илмий маҳсулларини мужассамлаштирган Ўзбекистон халқлари тарихи музейи бир неча йиллардан бери, биноти вайрона ҳолида бўлгани учун, беркитилган ва ўз экспозициясини халқимизга кўрсатишдан маҳрум қилинган. Наҳотки, шундай республикада ўзбек халқининг қадимий ва ҳозирги тарихини, маданияти, турмуш тарзини кўрсатишга лойиқ бир бино топилмаса ёки янгиси қурилмаса! Ўлкамиз маданий меросининг 200.000 дан ортиқ нодир ёдгорликлари кулф остида занжирбанд ҳолда ётса!

Бухоро, Хива музейлари ҳам бундай аҳволдан холи эмас. Биз республика жамоатчилиги, зиёлилар, олимлар ва мутасадди раҳбарлар кўтарилган масалаларни ҳал этишда ёрдам берадилар, деб умид қиламиз.

ТОПТАЛГАН МЕРОС

Ҳар бир халқнинг тарихи унинг ўтмиши ҳақидаги муқаддас хотирадир. Шу боисдан маданиятнинг юксак поғонасига кўтарилган халқлар ўз тарихига, ёдгорликлар ва қўлёзмаларига меҳр-муҳаббат билан қарайдилар, авайлаб асрайдилар, доимо синчиклаб ўрганадилар. Негаким, уларнинг қадр-қимматини ҳар бир нарса билан ўлчаб бўлмайди.

Археолог сифатида, халқимизнинг ўтмишини сўзловчи тирик гувоҳлар — осор-атикаларнинг бугунги аҳволи мени қизиқтириб келади. Борларини ҳар ҳолда асраб-авайлаб келяпмиз. Лекин бир вақтлар олиб кетилганлар ҳозир қаерда? Уларга кимлар эгалик қиляпти? Уларни ўз юртига қайтариш мумкинми-йўқми? Масалан, Москва, Ленинград ва кўпгина чет элларга борган ватандошларимиз у томонлардаги музейларда сақланаётган энг сара, ноёб осор-атикаларимизни кўриб хайрон қоладилар. Хўш, бу ёдгорликлар қандай қилиб ватандан айри тушди? Уларни бу ерлардан олиб кетишда кимларнинг ҳиссаси бор? Бу ишларни асосан кимлар амалга оширганлар?

Мен ана шу саволларга жавоб излаб, қуйидаги мулоҳазаларни ўртага ташламоқчиман. Келинг, гапни кўҳна Самарқанд осор-атикаларидан бошлайлик. Маълумки, 1868 йилнинг 2 майида генерал-адъютант Фон Кауфман бошчилигидаги чор қўшинлари Самарқандни босиб олгач, чоризмнинг маъмурий тартиб-қоидаларини жорий этдилар. Бу ерга келган ҳарбийлар ва амалдорлар ўртасидаги қадимги буюмлар билан савдогарчилик қилиш авж олди. Харобалар, мақбара ва мадрасалардан хазина ахтарувчиларнинг бозори чаккон бўлди. Ўша пайтларда «Сын Отечества» журналининг князь Трубецкий ҳақида ёзган хабарига кулоқ тутинг: «Афросиёбни айланиб юрган полковник кечкурун ишдан қайтаётган мардикорларни учратди. Улар бир сўм эвазига, «омад учун» харобани қазишга рози бўлишди. Ярим соатдан сўнг мардикорлар ёнбошлаб, ўнг қўлига шернинг шаклини ушлаб турган аёл ҳайкалчасини топишди...» Бунақа «омад учун» хазина ахтарувчиларнинг сони кундан-кунга ошиб борарди.

Афросиёбдаги тарихий буюмлар билан Петербургдаги амалдорлар ҳам қизиқиб қолишди. Шу сабабдан, Зарафшон округининг бошлиғи А. Абрамов, 1874 йилда майор Борзеновга, Афросиёбдан осор-атикаларни топиб Эрмитажга жўнатишни буйруқ берди.

В. Шишкиннинг ёзишча, 1883 йилда генерал-губернатор М. Черняевнинг буйруғи билан, подполковник В. Крестовский Афросиёбда қазиш ишларини бошлади. У топилмаларнинг бир қисмини Тошкентда қолдириб, энг ноёб, қимматбаҳоларини Петербургдаги Археологик комиссияга жўнатди.

Афросиёбга хужум навбати, кейинроқ, Н. Веселовскийга келди. Уни илмий натижалардан кўра, кўпроқ қимматбаҳо буюмлар қизиқтирарди. Шунинг учун у, зўр бериб, қимматбаҳо топилдиқларни ахтарди. У тўплаган асл ёдгорликлар ҳозирда Самарқандда эмас, афсуски, Ленинградда сақланмоқда. 1894-95 йилларда Франциядан Самарқандга Шаффинжон деган кимса келиб Петербург Археологик комиссиясининг рухсати билан, Афросиёбда қазиш ишларини бошлайди. Афсуски, у ҳам олдинги «тадқиқотчилар»дан фарқ қилмади. Фақат ялтироқ, қимматбаҳо буюмларни зўр бериб ахтарган Шаффинжон, топилмаларнинг бир қисмини Археологик комиссияга жўнатиб, қолганларини Париждаги Осие этнографияси музейга олиб кетди.

Шу ўринда Петербургдаги Археологик комиссиянинг ғаламислик фаолияти тўғрисида ҳам айтиб ўтиш лозим.

Бу ерга чор Россиянинг қарам ўлкаларидан катта миқдорда тарихий буюмлар келиб тушарди. Комиссиядагилар ўзларининг дидларига мос келмайдиган, фахм-фаросатлари етмайдиган турли хил ноёб тарихий ва қимматбаҳо буюмларни эритиб, подшо хазинасига

бизнинг ҳам қатор осор-атиқаларимиз эритиб йўқ қилиб юборилган.

Қадимий меросимиз шу тариқа топталиб, йўқотилиб, борлари эса мусофир буюмларга айланди. Уларнинг айримлари катта пуллар эвазига сотилган бўлса, айримларини олимларнинг ўзлари ташиб кетдилар. Масалан, 1895 йилда Н. Веселовский бошчилигидаги экспедиция аъзолари маҳаллий тўралар билан келишиб, Амир Темур мақбарасининг нафис безакли нақшинкор эшигини Петербургга олиб жўнадилар. Мақбаранинг ғарб томонидаги эшиги табақаси ҳам ўғирлаб сотилди. Ҳозирда у Лондондаги Виктория ва Альберт музейида сақланыпти.

Самарқанднинг археологик ва меъморий ёдгорликларидан қимматбаҳо буюмларни ваҳшийларча қазиб олиб ёки кўпориб четга пуллаш асримиз бошларида ҳам кенг авж олди.

М. Массоннинг ёзишича, қуролли ўғрилар 1901 йили Улуғбек мадрасасидан қимматбаҳо тошни ўғирлаб четга пуллаганлар. 1903 йили, император Александр III нинг музейи учун, Амир Темур мақбараси ойнасидан бир қисмини жўнатиш сўралди. Маҳаллий тўралар бу илтимосни аъло даражада бажаришди; ойна кўпорилиб, Петербургга жўнатилди. 1905 йилда Амир Темур мақбарасига яна катта зиён етказилди. Пештоқдаги нафис ёзувли лавҳа ўғирланди ва 1906 йилда Қонстантинополда сотилди. Уни Берлиндаги Фридрих-Музеумнинг директори Т. Боде ўн минг франкка харид қилди. Элчилик ёзишмаларидан сўнг, лавҳа Россияга қайтарилди. Ҳозирда у Эрмитажда сақланмоқда. Лавҳада: «Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоннинг қабри, худо уни раҳмат қилсин ва абадий жаннатда бўлсин», деган ёзув битилган.

Октябрь инқилобидан сўнг ҳам ўлкамиз осор-атиқаларини марказга ташиб кетишга чек қўйилмади, аксинча кўпайтирилди. Шу мақсадда бир неча экспедициялар ташкил этилди. 30-йилларда археолог Г. Григорьев Дарғом каналининг қирғоғидаги Қофирқалъа қолдиқларини ўрганди. Араблар истилосидан олдин барпо этилган бу ёдгорликдан қадимги санъат ва маданиятимизга оид буюмлар топилди. Лекин топилган осор-атиқаларнинг барчаси рухсатсиз Ленинградга ташиб кетилди. Самарқанднинг жанубида Талли Барзу ёдгорлиги бор. Тадқиқотларнинг кўрсаткичча, ушбу шаҳар Сўғдиё а тарихида муҳим ўрин эгаллаган. Ушбу ёдгорлик Маймўрғ ҳокимлигининг пойтахти ва айни вақтда Самарқанд подшоларининг мустаҳкам қароргоҳи бўлганлиги маълумдир.

Ёдгорликда Г. Григорьев қазилган ишларини 1936—40 йилларда олиб борди. Топилган сопол кўзалар, товоқлар, ҳайкалчалар, ёзувлар битилган тахтачалар ҳамда диний ва дунёвий аҳамиятга молик осор-атиқаларнинг энг саралари Эрмитажга олиб кетилди. Эҳ-ҳе, яна қанчадан-қанча ёдгорликлар Эрмитажга сабабсиз олиб кетилмади, дейсиз? Масалан, Темурнинг буйруғи билан, 1391 йили Тўхтамиш устидан қозонилган ғалаба шарафига бағишлаб, икки тилда ёзув битилган тош, Ишратхона, Бибихоним мачити, Улуғбек мадрасасининг деворларидан кўчириб олинган нақшинкор парчинлар, лавҳалар, кошинлар... Буларнинг барчасини санаб ўтишнинг ўзи мушкул.

Шу ўринда Самарқанддаги аҳвол-ку маълум, лекин бошқа вилоятлардаги аҳвол қандай, деган савол туғилади. Қелинг, яхшиси, Хоразмдаги қадимий маданий ёдгорликлар тақдири билан қизиқайлик-чи? Шарқ маданияти дурдоналаридан бири бўлган Хоразм ёдгорликларининг шуҳратини оламга ёйишда марҳум археолог С. Толстов бошлиқ экспедициянинг хизматлари бекиёсдир.

Экспедиция аъзоларининг яхши хизматлари билан бирга, кишини ранжитадиган ишлари ҳам борлигини, яъни улар топган ноёб осор-атиқаларини Москвага олиб кетганликларини айтишимиз керак. Экспедиция аъзолари 1951—57 йиллар давомида, эрамиздан олдинги IV асрларда бунёд этилган Қўйқирилганқалъа номли ёдгорликни қазиганлар. Бу ерда мақбара, қаср ва доира шаклидаги икки қаватли ибодатхона очилган. Шунингдек, сополдан ясалган тобутлар (остадонлар), ҳар хил суратлар, ҳамда сополларга битилган қадимги Хоразм ёзувларидан лавҳалар топилган. Бу қимматли осор-атиқалар ҳозирда Москвада Этнография институтида

сақланмоқда. Худди шундай ачинарли ҳол Тупроққалъада ҳам содир бўлди. Эрамизнинг II—III асрларида бунёд этилган ушбу обида Хоразмнинг энг машҳур ёдгорлигидир. Бу ерда хоразмшоҳларнинг «Муқаддас саройи», ибодатхона ва маъмурий бинолар очилган. Археологлар Тупроққалъадан 150 дан ортиқ хоналарни ва деворларига мусиқачилар, санамлар, раққосалар, маликалар ва подшоларнинг суратлари чизилган ҳамда ҳайкаллар ўрнатилган залларни очганлар. Бу ердан Туроннинг антик даврига оид тарихи, санъати, маданияти ва динини ойдинлаштирувчи осор-атиқалар, ёзувлар, хужжатлар топилган. Ҳозирда деворий суратлар, ҳайкаллар ва бошқа қимматли топилмалар Москвадаги Бутуниттифоқ таъмирлаш илмий-текшириш институти (БТИТИ) да сақланмоқда.

Булардан ташқари, Буюк Хоразмнинг антик ва ўрта асрларга оид тарихини ўз бағрида авайлаб сақлаб келган бозорқалъа, Бургутқалъа, Аёзқалъа, Девқалъа, Ёнбошқалъа, Гулдурсун, Қизилқалъа, Қалъалиқир, Тешиққала, Қирққизқалъа, Шоҳсанам, Қўрғонқалъа, Яккапорсон ва бошқа ёдгорликлардан топилган бебаҳо осор-атиқалар ҳам Москвага олиб кетилди. Шу ёдгорликлардан топилган аجدодларимизнинг диний олами ҳақида қимматли маълумотлар берадиган, мохирлик билан яратилган бир неча тош тобутлар (остадонлар) Шарқ халқлари санъати музейида сақланмоқда...

Энди Сурхондарёдаги ёдгорликлар аҳволига бир назар солайлик. Маълумки, бу ўлкада тош даврида яшаган неандертал қизнинг жасади топилган Тешиқтош ғоридан тортиб, илк шаҳар маданиятини ўзида мужассамлаштирган Сополлитепа ёдгорлигигача ҳамда Бактрия подшолари, кушонлар, термизшоҳлар томонидан бунёд қилинган ёдгорликларгача бор.

Амударё соҳилидаги Кўҳна Термиз харобаларида жойлашган, II—IV асрларга оид Қоратепа номли будда ибодатхонасини дастлаб Шарқ халқлари маданияти музейи ходимлари текширганлар. 1961 йилдан бошлаб эса Б. Ставиский раҳбарлигидаги Бутуниттифоқ таъмирлаш институтининг экспедицияси ишламоқда. Ўз меъморий ечимлари ва жиҳозлари билан ғоят ноёб бу ёдгорликда, юксак иқтидор билан яратилган сопол идишлар, тангалар, тошдан йўнилган лавҳалар, сопол тахтачаларга ва деворларга битилган ҳиндча, Кушон-Бактрия, форс-пахлавий битиклари топилган. Аждодларимизнинг ҳаёт тарзи, мафқураси ҳақида қимматли маълумотлар берадиган бундай бебаҳо осор-атиқалар Москвага олиб кетилди. Қоратепадан топилган бағоят нафис ва бежирим қилиб ишланган Будда ҳайкалининг яна бири ҳозир Британия музейида сақланмоқда. Сурхондарёдан марказга «йўл олган» ноёб осор-атиқалардан бири, Айритом харобасидан 1932 йилда топилган пирамон (фриз)дир. Пирамон қачонлардир бу ерда савлат тўкиб тургац будда ибодатхонаси безакларининг бир бўлаги бўлиб, унда ёнма-ён турган ва мусиқа асбобларини чалаётган мусиқачиларнинг қиёфалари гавдалантирилган. Бу топилма қадимги Турон ҳайкалтарошлик санъатининг ноёб бир қисми сифатида ғоят қадрлидир. Надоматлар бўлсинки, бу буюк санъат асарини Ўзбекистон ҳукумати 30-йилларда Эрмитажга ҳадя этган. Сурхондарёдаги Зартепа шаҳарчасини қазиган ленинградлик археологлар ҳам топилган осор-атиқаларни олиб кетдилар. Геракл, Бодисатва ва Будданинг ҳайкалчалари, Кушон подшоҳи Хувишканинг тасвири туширилган медальон, кўчқорнинг бошига ўхшатиб ишланган қадах, қадимги бактрия ёзуви битилган сопол идиш ва бошқа топилмалар ҳозирда Археология институтининг Ленинград бўлимида сақланмоқда.

Бундай фактларни яна истаганча келтиришимиз мумкин. Масалан, Бухородаги машҳур Варахша ва Пайкент ёдгорликларидан топилган буюмларнинг тақдири ҳам юқоридагилардан фарқ қилмайди. Варахша Наршахийнинг ёзишча, бухорхудотларнинг ёзги қароргоҳидир. Мазкур ёдгорликда 1937 йилда В. Шишкин раҳбарлигида қазилган ишлари бошланди. Бу ердан деворий суратлар, ҳайкалчалар, тангалар, идиш-товоқлар ҳамда кўплаб санъат асарлари топилди. Буларнинг барчаси ҳозир Москвадаги Шарқ халқлари санъати музейида ва Эрмижада сақланмоқда.

Пайкент шаҳрини 1939 йилда А. Якубовский ва 1940 йилда Р. Кесати қазиб, топилган

кушонлар, сосонийлар, сўғдийларнинг тангаларини ҳамда бошқа қимматли нарсаларни Эрмитажга олиб кетдилар. 1980 йилда Давлат Эрмитажи билан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Археология институти олимлари ҳамкорликда Пайкентни қазиб ҳақида шартнома тузиб, ишларни бошладилар. Ленинградлик археологлар топилган осор-атиқаларни ҳаттоки ёнма-ён ишлаётган ҳамкасбларига ҳам кўрсатмай, ўзлари билан олиб жўнадилар. Ленинградликларнинг Пайкентда қўлга киритган топилмалари ҳақида ўзбекистонлик ҳамкасблари 2-3 йилдан сўнгина матбуот орқали хабар топдилар.

Агарда Б. Латинин, Н. Горбунова, Ю. Заднепровскийнинг Фарғона водийсидаги ёдгорликлардан, Гайдукевичнинг Сирдарё вилоятидаги Мунчоктепа шаҳарчасидан Ленинградга олиб кетган кўплаб ноёб топилмаларни ҳам тилга олсак, бу борадаги аҳвол янада ойдинлашади!..

Биз юқорида асосан археологик қазилмалар натижасида қўлга киритилиб, сўнгра четга олиб кетилган осор-атиқалар ҳақида гапирдик. Лекин бундан бошқа йўллар билан тарқаб кетган ёдгорликларимиз ҳам талайгина. Қуйида шулар ҳақида ҳам қисқача тўхталмоқчимиз.

Маълумки, 1870 йиллардан бошлаб, халқимиз орасидан Мирза Абдулла Бухорий, Мирза Барот, Мулла Абдурахмон, Ҳофиз, Акрампалов Асқаров каби осор-атиқаларни кадрловчилар ва тўпловчилар етишиб чиқдилар. Улар Туркистон тарихига оид қадимги тангаларни, санъат асарларини ва бошқа қимматли буюмларни йиққанлар. Бу кишилар тўплаган қимматбаҳо тарихий буюмларнинг кўпчилиги ҳозирда Эрмитажда сақланмоқда, айримлари эса қўлма-қўл бўлиб йўқолиб кетган. Булардан ташқари, Эрмитажда Октябрь инқилобидан олдин олиб кетилган осор-атиқалардан чор аскарларининг 1873 йилдаги Хева юришида қўлга киритилган олтин ва кумуш буюмларни, Бухоро амири томонидан 1910—11 йиллар Петербургга юборилган қимматбаҳо ёдгорликларни ҳам айтиб ўтишимиз лозим...

Туркистоннинг қадимги тарихига оид осор-атиқалар Иттифоқимиздан ташқари — Римдаги Ватикан Апостоллик, Англиядаги Британия ва АҚШнинг Нью-Йорк шаҳридаги Метрополитен музейларида ва кўплаб шахсий жамғармаларда сақланмоқда. Бу рўйхатни яна истаганча давом эттириш мумкин эди-ю, лекин энди масаланинг бошқа муҳим томонлари тўғрисида гапирмоқчимиз..

Хўш, бугунги кунда аҳвол қандай? Ташиб кетишларга чек қўйилдими ёки йўқми? Тўғриси, аҳвол яхшиланмади. Москвадаги таъмирлаш институтининг Б. Ставиский раҳбарлигидаги экспедицияси Сурхондарёдаги Қоратепа будда ибодатхонасидан ҳамон топилмаларни олиб кетмоқда. Яқинда бу ердан топилган Будданинг ажойиб ҳайкали ҳам марказга олиб кетилди. Аслини олганда, Таъмирлаш институти раҳбарлари ноёб осор-атиқаларини таъмирлаб, сўнгра ўз ватанларига қайтаришлари лозим. Лекин улар қимматли ёдгорликларни таъмирлаб бўлгач, жойига қайтариш ўрнига, Москвадаги музейларга пуллаб юбормоқдалар. Институт раҳбарлари бунга қачон чек қўядилар?

СССР Фанлар академияси Этнография институтининг Хоразм экспедицияси олимлари ҳамон Буюк Хоразмнинг осор-атиқаларини Москвага ташиб кетмоқдалар. Москваликлар шунчалик кўп топилмаларни олиб кетганларки, уларни сақлашга ҳаттоки жойлари ҳам етмай қолган. Натижада, осор-атиқалар Этнография институтининг ерости хоналарида ва Москванинг бурчакларидаги омборларда айқаш-уйқаш бўлиб ётибди.

Булар устига, Москвадаги Шарқ халқлари санъати музейининг Г. Шишкина раҳбарлигидаги янги экспедицияси ҳар йили Самарқанд ва Бухоро вилоятларидаги энг қимматли ёдгорликларни қазиб, топилганларини Москвага рухсатсиз олиб кетмоқдалар. Улар Самарқанднинг ғарбидаги Дўрмонттепадан топилган тангалар, сфинкс ҳайкалчаси, ёзув битилган тахтачалар, Варахшадан топилган қадимги санъатимизнинг ноёб дурдоналарини Москвага ташиб кетдилар. Бу ачинарли ҳол шу кеча-кундузда ҳам давом этапти.

Менинг бу борода фикрим битта: Ўзбекистондан ташиб кетилган барча осор-атиқаларни ўз

ватанига қайтариш, бундан буён бирорта ёдгорликни олиб кетилишига йўл қўймаслик керак! Амир Темур макбарасидан кўчириб олинган нафис ёзувли лавҳанинг ва жимжимадор эшикларнинг ўрни фақатгина макбарададир. Авваламбор, ҳар бир халқ ўз меросига ўзи эгалик қилиши, — уни бировга намоёйиш қилишдан олдин ўзи кўриши, англаши лозим. Меросидан ўзи баҳраманд бўлмай, уни бировларга бериб қўйиш хосиятли эмаслигини, кейинги йилларда халқимиз бошига тушган кулфатлар ҳам исботлаб турибди. Айнан бизнинг бой тарихий меросимизнинг энг ноёб дурдоналарини музейларида сақлаб, томоша қилиб, уларнинг орқасидан фойда кўриб юрганлар, ўзбек халқини «порахўр», «саводсиз», «ўғри», «боқиманда» дейишдан тилини тия олмадилар.

Қолаверса, Арманистон, Гуржистон ва Болтиқбўйи халқларининг тарихий мерослари марказдаги машҳур музейларда сақланмайди. Лекин бундай улар ҳеч нарса ютқизмайдилар ҳам. Аксинча, улар орийат бобида ҳам, маданият бобида ҳам биздан анча устун турадилар. Балки бу халқлар тарихий меросларини ўз ватанларида асраб, ўзлари ҳис қилганликлари учун ҳам ҳар қандай дуч келган нобакорга ўз кадр-қимматларини топташга йўл бермаётгандирлар. Буни биз ҳам ўйлаб кўрсак ёмон бўлмасди. Ахир, ҳамманинг ҳам Москва, Ленинградга бориб ўз тарихий меросини зиёрат қилиб келишга қурби етавермайди-ку!..

Келгуси йили Москвада қадимги санъат ва маданиятимизнинг кўрғазмасини ўтказиш мўлжалланмоқда. Шу боис бир қанча археологлар кўрғазмага қўйиладиган топилмаларнинг каталогини (мажмуасини) тузишга киришдилар. Кўрғазмани ўтказиш ҳақида махсус ҳукумат қарори бўлса-да, лекин улар жуда қаттиқ қийинчиликларга учрадилар. Чунки, у ёқлардаги музейларнинг раҳбарлари топилмаларни бермадилар. Айниқса, Эрмитаж Ўзбекистондан олиб кетилган ва ҳозирда ўзида сақланаётган ноёб осор-атиқаларнинг бирортасини ҳам кўрғазмага бермаслигини маълум қилди. Оқибатда, каталог чала ҳолда чоп этилмоқда. Ваҳоланки, қадимий меросимизнинг энг катта, ноёб, бой қисми Эрмитажда сақланмоқда. Каталог инглиз тилида ҳам чоп этилиб, четга тарқатилади. Кўрғазма очилганда, унга бир неча минглаб кишилар ташриф буюрадилар. Лекин улара кўрғазмада ўзбек халқининг бой меросидан фақат ярмигина бу ерга келганлигини, қолганлари эса Ленинградда ётганлигини билмайдилар-ку!

Ташиб кетилган осор-атиқаларни қайтаришни тақозо қиладиган омиллардан бири, ҳозирги Иттифоқда янги иқтисодий сиёсатга ўтилаётганлигидир. Ҳозир музейлар ўзларида сақланаётган иоёб ёдгорликларни суратга олиш ва таҳлил этиш учун катта миқдорда пул талаб қилмоқда. Ўзбекистонлик мутахассислар марказга бориб, музейлардаги меросимизни кўришни, ўрганишни истаса, уларга маблағни ким беради? Талаб қилинган пулни тўламаса, унга ҳеч ким бирорта синиқ сополни ҳам кўрсатмаслиги аён-ку! Мисол учун, кўрғазма ташкилотчиларидан бири К. Абдуллаевнинг айтишича, Москвадаги Тарих музейи ходимлари, ўзимиздан олиб кетилган 10 та топилмани суратга олиш учун 600 сўм талаб қилишган.

Агар Ўзбекистондан олиб кетилган топилмаларни қайтаришнинг иложи бўлмаса, унда, Иттифоқ ҳукумати аралашуви воситасида, музейлар раҳбарлари билан; шартнома тузиш лозим. Шартнома, авваламбор, бу топилмалар Ўзбекистоннинг маънавий бойлиги эканлиги, бу топилмалар ҳеч бир монеликсиз, бепул берилиши таъкидланиши керак.

Агарда Иттифоқ раҳбарлари аралашмаса, бу борада бирор ижобий ўзгаришлар бўлиши мушкул. Яна бир ўринли таклифни ўртага ташламоқчиман. Тошкентда махсус археологик марказни очиш вақти аллақачон етилди. Очилиши керак бўлган бу марказ жумҳуриятимиздан ташиб кетилган ва қатор музейларда сақланаётган ноёб осор-атиқаларни жамлаш, тарғиб қилиш, ҳамда чет элларда кўрғазмалар уюштириши керак. Шунингдек, марказда замонавий жиҳозларга эга бўлган юзлаб сақлаш хоналари бўлиши шарт. Ўзбекистоннинг энг чекка бир қишлоғидан топилган тарихий буюм ҳам марказнинг диққатида бўлиши керак. Марказ ўз нашрига эга бўлиб, у ўзбек тилида, бу ердаги топилмалар ҳақида оммага хабар бериб бориши лозим.

Археология маркази шунинг учун ҳам керакки, бу ерга Ўзбекистон майдонидан топилган сўғд, бактрия, кушон, хоразм, уйғур ва туркий ёзувлар битилган сопол, ёғоч, металл лавҳаларни, Афросиёб, Тупроққалъа, Варахша, Болаликтепа, Қоратеса каби ёдгорликлардан: топилган деворий суратларни, ҳайкалларни, заргарлар, кулоллар ва бошқа ҳунармандлар ясаган ноёб осор-атиқларни жамлаб, халққа намоиш этилса. Чунки, ўз заминидан чиқаётган табиий бойликларидан маҳрум бўлган ўзбек халқини маънавий меросидан ҳам жудо қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Ўрни келганда шунини айтишимиз керакки, чет элларда ишлаётган Совет археологлари барча топилмаларни ўша давлат ихтиёрига қолдириб келади. Ҳаттоки, қўшни Тожикистон ССРнинг Панжакент шаҳрида ишлётган ленинградлик археологлар ҳам топилмаларни Тожикистонда қолдириб кетадилар.

Нега бизда аҳвол ўзгача? Бу борада қонун-қоида борми? Бор бўлса, қонун нима дейди? Эскирган ва давр талабларига жавоб бермайдиган қонунни Ўзбекистон Олий Кенгаши ва унинг янги сайланган виждонли халқ депутатлари, ҳозирги куннинг талаби билан, инсоф ва адолат элагидан ўтказиб, қайта кўриб чиқишлари лозим. Шундагина меросимизни тиклаш ва авлодларга қайтариш мумкин.

ВАМБЕРИ ОЛИММИ, ЖОСУС?

РАШИД АФАНДИ

Венгриялик Армин Вамберининг дарвиш қиёфасида Рашид афанди, Рашид ҳожи номлари билан бизни юртимиз бўйлаб қилган сафарига 125 йил тўлди.

Мана, ўтган 125 йилдан бери можаристонлик бу сайёҳнинг номи жаҳон халқлари энциклопедия, қомусларидан тушмайди, унинг ёзиб қолдирган китоблари хануз европаликлар томонидан қизиқиб ўқилади, ўрганилади. Унинг ўзи ҳақида ўнлаб китоблар ёзилган, фильмлар қўйилган. Бунинг боиси нимада? Армин Вамбери ким бўлган?

Армин Вамбери 1832 йилнинг 19 март куни Дуная оролларида бирига жойлашган кичик венгер шаҳри Дуна Шердахелида яҳудий оиласида туғилган. 12 ёшгача қишлоқ мактабида ўқийди, сўнг Авлиё Георгий гимназиясига киради. 16 ёшида у можор, латин тилларидан ташқари, француз, немис, инглиз ҳамда скандинавия тилларини яхши билган, рус ва бошқа славян тилларидан хабари бўлган. Ота-онаси эрта вафот этганлиги сабабли, у ёшлигидан меҳнатдан қочмади.

Тил ўрганишга қизиқиш Вамберида эрта бошланган, Ғарб ва Шарқ тилларини ўрганиш унинг учун бир орзу бўлган. Вамберининг иккинчи яна бир орзуси бор эди — у венгер тилининг келиб чиқиши, унинг Шарқ тиллари билан алоқасини аниқламоқчи эди.

Ўша вақтлари ва ундан кейин ҳам, бир қанча олимлар венгер (можор) уруғи Ўрта Осиёдан ёки Бошқирд текислигидан кўчиб келган деган тахминни олға суришган. А. Вамбери ёшлигидан бу жумбоққа жавоб ахтариб, Ўрта Осиёни кўриб қайтганидан сўнг, унга жавоб топгандек бўлади. У ёзади: Биз Осиёда турғун бўлиб қолиб кетган уруғларимизни қидиряпмиз, деган фикр хатодир... Биз ўз тилимизнинг этимологик тузилишини аниқлашга ҳаракат қиламиз, аниқ маълумот олиш учун қардош шеваларга мурожаат этамиз (*Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат*, СПб., 1865, 1-бет).

Маълумки, венгер тили олтой тиллари оиласига киради. А. Вамберининг орзуи венгер тилини олтой тиллари оиласининг фин-угор гуруҳларигами ёки туркий тиллар гуруҳига киришини аниқлаш эди. Шу мақсадда, маълумотли бўлганидан сўнг, у 1852 йили Осиё мамлакатларидан энг яқини Туркияга йўл олади. У ўша йиллари Константинополь деб номланган Истанбулга кўчиб ўтиб, ўзига тўқ турк оилаларида ғарб тиллари, асосан француз тилидан дарс бера бошлайди. Аввал Поша Хусайн Доим хонадониди, сўнгра дўсти ва маслаҳатчиси Мулла Аҳмад афанди таъсирида деярли усмонли турк қиёфасига киради ҳамда Фуод поша идорасига ишга ўтади. «Бир неча йил турк хонадонларида бўлишим, ислом мактабларига ва китоб дўконларига қатнаб юришим», деб эслайди А. Вамбери, «мени тезда туркка, ҳатто афандига айлантириб қўйди». Истанбулда А. Вамбери турк тили, эски ўзбек тилидан ташқари, араб, форс тилларини қунт билан ўрганади, ислом дини қонун-қоидалари билан мукамал танишади ва натижада, ислом динидан олган билими бир мулланинг билимидан ортиқ бўлади. Буларнинг устига 1858 йили Немисча-туркча луғат (тахминан 14 минг сўз), 1860 йили эса Чиғатойча (эски ўзбекча) — немисча луғат (тахминан 40 минг сўз) тузиб, Истанбулдаги нашриётларда чоп эттиради.

А. Вамберининг бу ишлари Ўрта Осиёга режалаштираётган саёҳатининг бошланғич босқичи эди.

Тилларни ўрганишдаги менинг муваффақиятларим, деб хотирлайди у, Шарқ бўйлаб саёҳатни давом эттиришим учун мени руҳлантирди. Мен Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат қилишга бел боғлар эканман, афанди қиёфасини сақлаб қолишни ва Шарққа шу мамлакатларнинг табиий

фуқароси сифатида кириб боришни тўғри деб ҳисобладим.

Ўз режасини амалга ошириш мақсадида А. Вамбери 1863 йилнинг бошида Техронга келади. Эрон пойтахтидаги Туркия элчихонаси бошлиғи уни яхши қабул қилади ва Ўрта Осиёга дарвиш қиёфасида амалга оширилади саёхат режаларини ишлаб чиқа бошлайдилар. Бу режа бўйича, А. Вамбери Маккадан келаётган ҳожилар карвони билан Ўрта Осиёга кириб бориши лозим эди. Армин Вамберининг исм-шарифи ўзгартирилади, энди у Рашид афанди номи билан яшашга мажбур эди. Кейинчалик карвондагилар уни Рашид ҳожи деб ҳам атайдилар.

27 март куни Туркиянинг Техрондаги элчиси Рашид афандининг Ўрта Осиё бўйлаб сафари олдидан катта зиёфат беради...

1863 йилнинг 28 март куни Маккадан қайтаётганлар билан бирга кечқурун Рашид афанди дарвиш қиёфасида ҳали бизга номаълум минг хил хаёллар, минг хил режалар билан юртимиз томон кела бошлайди.

ВАМБЕРИ ЎЗБЕКЛАР ЮРТИДА

1863 йил 29 май куни А. Вамбери кўшилиб олган карвон Хева хонлиги тупроғига қадам қўяди. 30 май куни Хева яқинидаги қишлоқда дам олишади. А. Вамбери: 30 май куни биз ўзбек қишлоғига кириб келдик. Бу қишлоқ аҳолиси мен кўрган биринчи ўзбеклар эди; «улар жуда ҳам ажойиб инсон эканлар», — деб ёзади дафтарида (63-бет).

Хевани кўрган Вамбери ҳайратда қолади. «Мен аввал Хеванинг шунчалик чиройлилигини сахро билан қиёсдан бўлса керак, деб ўйлар эдим. Йўқ, йўқ! Хеванинг атрофидаги баланд тераклар, соя ташлаб турган кичик ҳовлилар (асл нусхада ҳам хавли сўзини ишлатади — Х. И.), кўм-кўк яйловлар ва тўкин-сочин далалар ҳозир ҳам, — Европанинг ғоят гўзал ерларини кўрганимдан кейин ҳам, — мен учун энг чиройли бўлиб туюляпти» (64-бет).

Амударёнинг суви ҳақида биз кўп ривоят ва ҳақиқатларни эшитганмиз. А. Вамберининг ёзганлари ҳақиқий далилларга кўшилган бир далилдир: «Дунёда бунга ўхшаш бошқа дарё йўқ, муборак Нил дарёси ҳам бундай эмас дейишарди. Мен бўлсам, бу дарё сувининг тотлилиги сувсиз чўлдан чиқиб, унинг қирғоқларида ором олиш натижасида бўрттириб айтилган гап бўлса керак, деб ўйлардим. Бироқ кейинчалик бунинг хатолигига ишондим. Аминманки, мен билган дарёлар ичида суви энг ширини, бу — Амударё сувидир» (78-бет), деб гувоҳлик беради можор сайёҳи.

А. Вамберининг ёзишича, «Хеванинг тупроғи бой, у буғдой, шоли, ипак, пахта қоғози, сифатли қизил бўёқ олинадиган рўён номли илдизи билан шухрат қозонган. Хеванинг мевалари шундай яхшики, унга тенг келадиган меваларни Эрон ва Туркиядангина эмас, балки Европанинг ўзидан ҳам топиб бўлмайди. Айниқса, Ҳазорасп олмалари, Хеванинг нок ва анорлари тенги йўқ, ажабтовур қовунлари жуда ҳам яхши. Унинг қовунлари Пекингача маълум. Айтишларича, Осмон салтанатининг султони вақти-вақти билан Урганч қовунларини хушлаб қолар экан. Бу қовунлар Россияда ҳам юқори баҳода сотилади. Бир арава қишки қовунга бир арава шакар тўлашади» (170-бет).

Яна бошқа бир китоб — Ўрта Осиё очеркларида А. Вамбери Хева қовунлари хусусида тўхталиб, уларни юқори баҳолайди: «Хева қовунларига ўхшаш қовунларни сиз Осиёдагина эмас, балки бутун ер юзида тополмайсиз. Уларнинг ширинлиги тўғрисида европалик ҳатто тасаввур ҳам қилолмайди. Улар шу даражада ширин ва хушбўйки, оғизда эрийди; агар улар нон билан ейилса, бизга табиат инъом этган энг яхши таом шу бўлади» (226-бет). А. Вамбери 10 та тезпишар, 5 та қишки қовуннинг навларини санаб, уларни таърифлайди.

А. Вамбери ўзбек пахтасига алоҳида эътибор берган. Вамберининг 125 йил аввал чиқарган хулосасига кўра, Ўрта Осиё пахтасининг келажаги катта. «Туркистон пахтаси ҳинд, эрон ва миср пахтасидан яхши, кўпларининг фикрича, у машҳур америка пахтасидан қолишмайди» (229-

бет). А. Вамберини ташвишга солган масала — Ўрта Осиё пахтасини фақат биргина Россия йилдан-йилга кўпроқ харид қилиши. Вамбери бу масалада ҳам ўта синчковлик билан иш тутган. У 1840—1860 йиллар давомида Бухоро амирлиги ва Хева хонлигидан Россия сотиб олган пахтанинг миқдори ва нархи билан қизиққан ва бунинг жадвалини тузган. А. Вамбери жадвалидан кўринадики, ўзбек пахтасининг Россияга чиқиши 1840—1850 йилларга нисбатан 1853—1860 йиллари икки марта ошган. Биргина Бухоро амирлигадан Россия 1840—1850 йиллари 2.065.679 фунт стерлинглик пахта сотиб олган бўлса, 1853—1860 йиллари 4.237.772 фунт стерлинглик пахта олган (231-бет).

Туркистон ўлкасининг қазилма бойликлари тўғрисида ҳам А. Вамбери анча кенг ва ҳақиқатга яқин маълумотлар келтирган. «Мен шундай хулосага келдимки», деб ёзади у, «Туркистон бойлиги кам ўлкалардан эмас. Уни (Туркистонни — Х. И.) кум гардишли олмос, деб бежиз айтишмайди. Келажакда Ўрта Осиё ҳақиқатан ҳам муҳим аҳамият касб этади ва Шарқ мамлакатлари ўртасида энг кўзга кўринарли ўринни эгаллайди» (238-бет).

Янги Урганчда етиштириладиган пахта, А. Вамберининг ёзишича, энг сифатли, Ҳазорасп пилласидан олинадиган ипак бутун Хева хонлигида энг қимматли ҳисобланади, Гурланда энг яхши шоли ўстирилади. Бухоро ва Қўқонда ҳам шундай.

А. Вамбери Туркистоннинг ўсимлик дунёси таърифига катта эътибор берган. Ҳар бир ўсимликнинг навларини, қанчадан ҳосил беришини кўрсатиб ўтади ва Европа билан қиёслайди. Бухоро буғдойи энг сифатли саналади, у узун ва ингичка қизил рангли дон беради. Бу буғдой унидан Бухоро шаҳрида шуҳрат қозонган нон ёпишади. Бу буғдой ҳамма ерда ширмой номи билан шуҳрат қозонган. Гуруч бу ерларда жуда ҳам мўл; жўхори учала хонликда ҳам кўп экилади. Мойли экинлардан кунжут бу ерда яхши ўсади ва кўп мой беради. Зиғирдан олинадиган мой овқатга ишлатилади. Пахтанинг чигитидан олинадиган ёғ овқатга ишлатилмайди, деб таъкидлайди А. Вамбери (223-бет).

Бир нарсани олдиндан айтиб қўйишимизга тўғри келади: шаҳар-қишлоқларимиз, халқимиз, бизгача барча ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, юртимизнинг географик ва стратегик мавқеи ҳақида А. Вамбери ўз асарларида деярли ҳақиқатни ёзишга ҳаракат қилади. Унинг вазифаси Ўрта Осиёнинг географик, сиёсий, ижтимоий мавқеини тўғри баҳолашдан иборат эди. Уни Ўрта Осиёга юборганларга шу керак эди. У ўз вазифасини аъло даражада бажаради. Биз учун А. Вамбери ёзиб қолдирган халқимизнинг ўтмиш ҳаётига оид ҳар бир тарихий далил қимматлидир.

Бухоро дўконларида А. Вамбери чойнинг 16 хилини кўрган ва уларнинг номини ўз ён дафтарига туширган. Уларнинг анримлари мана булар: қирқма, ахбор, оқ қуйрук, қора чой, сепет чой, ишбоғлу, гулбўй, пошун, мушук кўз, лонка (94-бет).

А. Вамберининг ўлчовича, ўша вақтлари Самарқанд саҳни жиҳатидан Техронга тенг бўлган, лекин уйлар узокроқ жойлашган, катта бинолар эса яхши ерларга қурилган (112-бет).

А. Вамбери Қарши шаҳрида фақат уч кун турган бўлса-да, у ердан ҳам кўп далиллар тўплаган. Қарши қадимги Нахшабдир, деб ёзади у, ўзининг мавқеи ва савдо аҳамияти жиҳатидан Бухоро амирлигида иккинчи шаҳар саналади. Агар сиёсий тўс-тўполон монелик қилмаганда эди Қарши, Бухоро, Қобул ва Ҳиндистон билан бўладиган савдо-сотикда муҳим аҳамият касб этарди. Вамберининг саноғига кўра, ўша вақтда Қаршининг аҳолиси 25 минг, асосан ўзбеклар бўлган ва улар амир аскарларининг асосини ташкил этган (114-бет).

ВАМБЕРИНИНГ ЮРТИМИЗДАН ЧИҚИБ КЕТИШИ

Қарши А. Вамбери бўлган охириги бизнинг шаҳримиз эди. Бу шаҳарда уч кун тургач, у Амударёни кечиб ўтиб, Ҳиротга йўл олади.

1863 йил 15 ноябрь куни Ҳиротдан 2000 кишилиқ карвон билан Машҳадга қараб жўнайди. Ўн икки кун йўл юриб, 27 ноябрь куни Машҳадга етиб келади ва бу Эрон шаҳрида биринчи

қилган иши — Машҳад шахрининг губернатори бўлиб турган инглиз полковниги Долмаж қабулида бўлади. Мана шу кундан бошлаб Рашид афанди ўзининг дарвиш ниқобини олиб ташлаб, яна Армин Вамбери қиёфасига киради. Инглиз полковниги Долмаж уни 1863 йил 25 декабрь кунига меҳмон қилади. Вамберининг ўзи иқроор бўлишича, янги йил — мавлудни меҳмондўст полковник билан ўтказиб, 1863 йил 26 декабрь куни Техронга қараб юради. Бу сафар у қарвонсиз, ўзбек йўлдоши мулла Исҳоқ билан отда йўлга чиқади. А. Вамберидан у тўплаган Ўрта Осиёга оид дастлабки маълумотлар билан танишган инглиз полковниги Вамбери ва мулла Исҳоқни икки яхши от ва етарли йўл анжомлари ва харажат билан таъминлайди.

1864 йил 20 январь Куни А. Вамбери ва мулла Исҳоқ Техронга етиб келишади: «Кўринишим кулгили ва аянчли бўлишига қарамай, мен Туркия элчихонасига шошилдим. Инглиз элчихонаси эса, мени хушмуомалалик ва самимият билан кутиб олди», деб хотирлайди А. Вамбери (146—147-бетлар). Чиндан ҳам, Буюк Британиянинг Эрондаги элчиси Алисон, унинг икки секретари Томсон ва Вотсон Вамберига илтифот кўрсатишади ва Англияга етиб бориши билан Ўрта Осиё хотираларини босиб чиқаришда ёрдам беражакларини билдиришади.

Бу ерда бир нарсага эътибор бериш керак: ҳеч бир элчихонадаги учрашувда Вамберининг йўлдоши мулла Исҳоқ иштирок этмайди. А. Вамберини элчилар, инглиз-ҳарбийлари қабул қилиб, унга илтифот кўрсатишаётганда, мулла Исҳоқ Маккага олиб бормоқчи бўлган ўз ҳамроҳини қарвонсаройларда кутиб ўтирар эди.

Техронда А. Вамберини Эроннинг ёш шоҳи Назриддин ҳам қабул қилади. «Ёш Назриддиншоҳ мени боғда қабул қилди», — деб эслайди Вамбери. — «У мендан (Ўрта Осиёлик) ҳамкасблари, хонликлар ҳақида сўради. Мен уларнинг сиёсий аҳволи танглигини айтдим. Ёш шоҳ ёнида ўтирган вазирага ўн беш минг аскар билан биз уларнинг ҳаммасини енгардик», деди (147-бет).

А. Вамбери Техронда икки ой тургач, 1864 йил март ойида Истанбулга қараб йўлга тушади. Истанбулда ҳамаси бўлиб уч соат (!) бўлади, бироқ шу вақт ичида ҳам дипломат барон Фон-Прокаш-Остен билан учрашади ва ундан ўзи тўплаган маълумотларни қандай ишлаб чиқиш ҳақида маслаҳат олади. Истанбулдан сўнг ўз ватани Венгрия пойтахтига ўтади. Ўша вақтлари Венгриянинг пойтахти бўлган Пештда мулла Исҳоқни дўстлари кўлига топшириб, яқка ўзи Лондонга — уни кутиб туришган шаҳарга йўл олади. А. Вамбери Лондонга 1864 йил 9 июль куни кириб келади. «Мен ватанимда ҳам кўп туролмадим, чунки Англия қироллик география жамиятига ўз ҳисоботимни олиб боришга шошилаётган эдим», дея ўзини оқлашга уринади А. Вамбери (148-бет).

Вамбери «Ўрта Осиёга қилган сафарининг асл моҳияти тўғрисида сафаримнинг асл сири, моҳияти фақат икки кишига аён эди», деб ёзади, лекин кимлар бу сафарнинг сиридан воқиф бўлганлиги ҳақида оғиз очмайди.

ВАМБЕРИНИНГ ҲИСОБОТИ

Тарихдан маълумки, XIX юз йилликнинг ўрталари инглизлар Ҳиндистонда ўз мавқеларини мустақамлаб олган, Афғонистон ва Ўрта Осиёга интилаётган бир давр эди. Бу йиллари рус армияси ҳам Оренбургга ўрнашиб олиб, келгуси юришларини Туркистонга қаратишни режалаштираётган эди. Инглизларга Ўрта Осиёнинг сиёсий аҳволи, географик мавқеи, аҳолиси, армияси ҳақида аниқ маълумотлар ҳаво билан сувдек зарур эди. Улар Ўрта Осиёга юборган бир неча сайёҳлар мақсадга эриша олмади: қатл этилди, чўлларда сувсизликдан нобуд бўлди, чегараларда ушлаб қолинди. Армин Вамбери инглизларнинг сўнгги умиди эди. У бу умидни тўда оқлади. Вамбери ақлли эди, илмли эди, айёр эди. У ҳар қандай қийинчиликка жисмонан чидади, чунки ёшлиги қийинчиликда ўтган эди; у ўз сафари давомида берилган ҳар қандай сўроқларга аниқ, тўғри жавоб берди, унинг илм доираси кенг эди.

А. Вамбери ўз ҳисоботиға киришни Лондонда 1864 йил 28 сентябрда ёзиб тугаллаган.

А. Вамбери Хева, Кўкон хонликлари ва Бухоро амирлигига оид тўла маълумотлар тўплай олди. Армин Вамбери ўз ҳисоботида сиёсий жабҳада бир неча йил кейин кечиши мумкин бўлган воқеаларни олдиндан башорат қила олди. Мана айрим далиллар: I) А. Вамбери Хева хонлигига қарашли 32 шаҳар ва жойнинг Амударёдан қанча мил узоққа жойлашганлигини аниқлаб чиққан. II) Унинг аниқлашича, Бухоро амирлигининг армияси 40 минг отликдан иборат, керак бўлганда 60 минг отликқача ошиши мумкин (169—186-бетлар). III) Россиянинг Ўрта Осиё билан алоқа қиладиган йўллари: 1) Хева — Астрахан — Оренбург; 2) Бухоро — Оренбург; 3) Тошкент — Оренбург ва Қизилжар (Петропавловск); 4) Наманган ва Оқсув — Пўлат (Семипалатинск) (201-бет).

А. Вамбери яна Ўрта Осиё хонликлари ўртасидаги йўллари, уларнинг неча фарсахдан иборат эканлигини ҳам ҳисоботиға киритган.

Вамбери Англияни Ўрта Осиёни Россияға бериб қўймасликка чақирган, рус армияси Ўрта Осиёға яқинлашиб келаётганлигидан огоҳлантирган. «Айрим одамлар Лондонда Ўрта Осиё бизга керак эмас, керак бўлса руслар олаверсин, деб юришибди», — ёзади ҳисоботида А. Вамбери. — Англиянинг ҳинд ерларига Россиянинг яқинлашиб келишига бефарқ қараши менинг ақлимга сиғмайди. Россиянинг Ўрта Осиёдаги хатти-ҳаракатининг муваффақият қозонишига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Лекин Россия фақат Бухоро билан чегараланадими? Ва у ўз интилишларини Амударё билан чегаралайдими? Мен Россия Туркистонни забт этганидан сўнг, бир кун келиб, Афғонистон ёки Шимолий Ҳиндистонга қараб юришдан ўзини тия олишини тасдиқлайдиган сиёсатдон билан учрашишни истар эдим. У ҳисоботини шу сўзлар билан тугаллайди: «Менинг камтарона фикрим шу. Британия шери рус айиғи билан бу мамлакатларда душманлик муносабатида бўладими ёки ака-укаларча ўз ўлжаларини тенг бўлиб оладиларми — бу шундай масалаки, ўзини филологик тадқиқотларга бағишлаган бир дарвиш сифатида мен бунга яқинроқ ёндоша олмайман» (221-бет). Тарих шупга аниқлик киритдики, бу масалаға энг яқин ёндашганлардан бири мана шу дарвишнинг ўзи бўлиб чиқди. 1864 йили 10 сентябрь куни чиққан сониди «Лондон Дейли телеграф» газетасининг Петербургдаги мухбири руслар Тошкентни ишғол этганлиги ҳақида хабар беради. А. Вамбери ўша кунги ҳисоботида бунинг тўғрилигига ишониб бўлмайди, бироқ руслар у ерда ҳаракат қиладиганликларига шубҳа йўқ, деб ёзади (221-бет). Вамбери бу масалада ҳам ҳақ бўлиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам, генерал Черняев 1864 йил 1 октябрь куни ўз аскарлари билан шаҳарға яқинлашади ва 2 октябрь куни Кўкон йўлиға чиқиб, шу томондан шаҳарға ҳужум уюштиради. Лекин бу ҳужум натижасида, унинг қўмондонлигидаги аскарлар талафот кўради, подполковник Обух ўлади, подполковник Лерхе ярадор бўлади. Бу муваффақиятсиз ҳужум туфайли, генерал Черняев аскарларидан 18 киши ўлади (2 таси офицер) ва 60 киши ярадор бўлади (2 таси офицер). Бу отряд 4 октябрь куни Тошкентдан узоқлашиб, 7 октябрь куни Чимкентға қайтиб боради (бу ҳақда қаранг: А. И. Макшеев. Исторический обзор Туркестана и наступательного движения в него русских. С. Петербург. Военная Типография в здании Главного штаба, 199, стр. 227).

Тошкентни руслар 1865 йил 14 июндан 15 июнга ўтар кечаси каттиқ ҳужум билан забт этишади (ўша китоб, 223-бет).

Бу ҳисоботидан сўнг, А. Вамбери нимаға эришди, деган савол туғилади. Рус совет ёзувчиси Н. Тихоновнинг анча юзаки битилган «Вамбери қиссаси»да (Тошкент, 1963) бу саволға Вамбери тилидан шундай жавоб берилади: «Тортган машаққатларим, оқарган сочларим учун ҳеч ким бир пақир тўламади» (шу китоб, 54-бет). Бу, албатта, ҳақиқатдан йироқ фикр. Кейинги йиллари топилган ҳужжатлар шуни кўрсатадики, алоҳида хизматлари эвазига Армин Вамбери, америкалик олим Ҳ. Б. Паксойнинг аниқлашича, Британия Ташқи ишлар идораси томонидан мунтазам ойлик, кейинчалик пенсия билан таъминланиб турган (бу ҳақда қаранг: *Х. В. Паксой*. Ўрта Осиёнинг янги дostonлари. «Сентрал эйшан сервей» журнали 6-том, 1-сон, 1987, 91-бет).

Агар . А. Вамбери 1913 йили вафот этганлигини эсласак, 49 йил давомида Британия можор сайёҳига пул тўлаб турган бўлиб чиқади. Инглизлар бекорга пул тўламаслиги барчага аён!

Лондонда бир йил туриб, А. Вамбери 1864 йилнинг охирида Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат китобини инглиз тилида чиқаради ва Европага машхур бўлиб кетади. Бир йилдан сўнг— 1865 йили Париж орқали ўз ватанига қайтади ва Будапешт университетида шарқ тилларидан профессор лавозимида ишлай бошлайди.

А. Вамбери 1913 йил 15 сентябрь куни Будапештда 81 ёшида вафот этган.

ВАМБЕРИНИНГ АСАРЛАРИ

Армин Вамберига шуҳрат келтирган асар, сўзсиз, 1864 йили Лондонда инглиз тилида чиққан «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат» китоби ҳисобланади. Бу китоб икки қисмдан иборат бўлиб. 1-қисмда унинг Ўрта Осиёга қилган саёҳати хотиралари ўрин олган, 2-қисмда эса туркманлар, Хева, Бухоро, Қўқон, Хитой, Туркистон тарихи, сиёсий аҳволи, географик мавқеи ўрганилган. Бу китобнинг 23, 24 боблари Англия учун керакли Вамбери чиқарган хулосалардан иборат. 23 бобда Ўрта Осиёнинг ички ва ташқи сиёсий алоқалари ўрганилган, охириги — 24 боб Ўрта Осиёда русларнинг инглизлар билан рақобати. Россия ва Англиянинг Ўрта Осиёга нисбатан тутган ўрни, деб аталади. Бу бобда А. Вамбери ўша давр Англия ҳукмрон доиралари учун тайёрлаган хулосаларини баён қилади. Бу китоб бир пайтнинг ўзида Россия учун ҳам аҳамиятли эди. Шунинг учун бўлса керак, у дарҳол рус тилига таржима қилиниб, 1865 йили С-Петербургда босилиб чиқади.

Мазкур китобни Фарбдаги айрим мутахассислар жуда қисқаликда танқид қилишади. А. Вамбери бу танқидни тан олиб, 1868 йили «Ўрта Осиё очерклари» китобини нашр эттиради. Бу китоб биринчисини тўлдиради. У 17 бобдан иборат бўлиб, Ўрта Осиё халқлари тарихи ва ўша давр ҳаётининг турли масалаларини ёритишга бағишланган. Унда Хева саройи, уч хонликнинг ишлаб чиқариш кучлари, Ўрта Осиёдаги турон ва эрон қабилаларининг этнографик хусусиятлари, Ўрта Осиё адабиёти каби масалалар устида тўхтаб ўтилган. Бу китобнинг Ўрта Осиё адабиёти бобида Оллоёр, Низомий, Навоий, Фузулий, Машраб ғазалларининг таржималари, «Қиссаи Сайфулмулук» асаридан бир парча келтирилган. Хусусан, Алишер Навоий ҳақида А. Вамбери ушбу фикрларни баён қилади: Машхур кишилар Навоий асарлари билан фахрланишади... «Навоий кам учрайдиган шеърят даҳосидир, у жуда ҳам маҳсулдор шоир бўлган. У ўздан сўнг шеърят, тарих, одоб ва маитиққа оид 32 асар қолдирган... Унинг Ўрта Осиё туркий шевасини улуғлаганлигини, юқори даражага кўтарганлигини тан олмаслик мумкин эмас». (340, 341-бетлар). Бу китоби ёзилган йилларгача А. Вамбери Навоий асарлари билан тўла танишиб чиқмаганлиги сезилади. У «Лайли ва Мажнун»ни тескари «Мажнун ва Лайли» деб атади. «Қиссаи Сайфулмулук»ни Навоий қаламига мансуб асар, деб ҳисоблайди.

1867 йили Вамберининг бошқа бир китоби чоп этилади. Бу унинг шу кунларгача ўз кадрини йўқотмаган «Чиғатой тилидан қўлланма» асаридир. Бу китоб немис тилида Лейпциг шаҳрида босилиб чиқади. Асар уч қисмдан — илмий тадқиқот, матнлар ва луғат қисмларидан иборат. Қитобнинг биринчи қисмида тилнинг грамматик қурилишига оид маълумотлар, 2-қисмида Тохир ва Зухра, Юсуф ва Аҳмад, Хурилик ва Ҳамро каби асарлар келтирилади. А. Вамбери бундан ташқари 112 ўзбек халқ мақолини ўзбек тилида келтириб (араб ва лотин ёзувларида), немис тилидаги таржимасини ҳам беради. Оллоёр, Насимий, Навоий, Фузулий ғазалларидан намуналар ҳам бу китобдан ўрин олган.

Вамберининг илмий жиҳатдан катта аҳамиятга молик асарларидан бири — унинг 1873 йили ёзилган «Бухоро ёки Трансаксония тарихи» китобидир. Муаллиф Мовароуннаҳр (икки дарё оралиғи)ни Трансаксония атамаси билан беради. Бу китобида у Бухоронинг энг қадимги даврларидан то XIX аср иккинчи ярмигача бўлган тарихини эълон қилинган ва эълон

қилинмаган, ўзи Ўрта Осиёдан олиб кетган қўлёзмалар асосида баён қилади. Унинг китоби икки қисмдан ташкил топган: «Қадимги ёки Мовароуннахр тарихи» ва «Янги ёки Бухоро амрлиги тарихи».

Вамберининг барча асарлари билан танишиб чиққан киши унинг бир хусусиятига эътибор бермасдан қолмайди: У олдинги асарларида йўл қўйган хатоларини кейинги китобларида эътироф этиб, уларни тўғрилашга ҳаракат қилади. Бир қанча Ғарб олимлари ўрта аср ўзбек тилини чиғатой тили атамаси билан номлаб келадилар. Вамбери ҳам ўзининг «Чиғатой тили қўлланмаси» китобида худди шу йўлдан борган. «Бухоро ёки Трансаксония тарихи» китобида бу хатосини тузатишга ҳаракат қилиб ёзади: «Кўпгина Европа олимларининг, уларга мен ҳам ўзимнинг «Чиғатой тилидан қўлланма» асаримда қўшилган эдим, фикрлари икки қарра хатодир... Биринчидан, Ўрта Осиё аҳолиси ҳеч вақт ўз юртини ҳам, ўз тилини ҳам чигатой деб атамаган. Бу ном Амударёнинг у томони —Эронда форслар томонидан қўлланилган. Бу ўлканинг аҳолиси ўз юртини Туркистон, ўз тилини туркий тил, деб атаб келган. Иккинчидан, Чиғатой мусулмонлар томонидан нимага эришган бўлса эришган, лекин мухаббатга, ҳурматга эришмаган» («Бухоро ёки Трансаксония тарихи», 158-бет).

Вамбери бу китобида Темур тузуклари ҳақида ҳам қизиқ маълумот беради: «Инглиз майори Деви Европага Ҳиндистондан олиб келган Тузуки Темур 457 саҳифадан иборат бўлиб, унинг саккиздан бир қисми форс тилида эди. Чиғатой тилида ёзилган асл нусха Яман губернатори Жаъфар кутубхонасидан топилган. У аввал форс тилига, сўнгра 1830 йили майор К. Стюарт томонидан инглиз тилига ўгирилга» (183-бет).

А. Вамбери Амир Темурга шундай таъриф беради: «Ҳирот ва Ҳалаб олимлари билан баҳсга киришиб, ўзига ўхшаб фикрламаганларини муқофотлаган одамни қаҳри қаттиқ ва ёввойи дейиш мумкинми! Бурсадан Самарқандга юк ҳайвонларига бутун бошли бир кутубхонани ортиб, кўчириб келтирган кишини қаҳри қаттиқ ва ёввойи дейиш мумкинми! Шунинг учун ҳам Темурни Чингиз билан тенг қўювчилар икки қарра хато қиладилар» (219-бет). Вамберининг кўрсатишича, Темур саройида хорижий олим ва рассомлари кўп бўлишган, бироқ мамлакатнинг расмий тили доимо туркий бўлиб қолган. Темурнинг ўзи равон ва таъсирли туркий тилда ёзган «Тузуқлар»и буни исботлайди.

Вамбери китобида Улуғбекни улуғлайди, унга тўғри, холис баҳо беради: «Улуғбек Ғарб дунёсида бир неча аср кейин ҳам номи ҳурмат билан тилга олинадиган ягона темурийлар сулоласидан эди... У ҳукм сурган давр темурийларнинг олтин даври саналади».

Темурий сулоласи ҳақида фикрларини А. Вамбери Бобурга берган баҳоси билан яқунлайди: «Бобур Мирзо ўз асарида («Бобурнома» — Х. И.) бизнинг кўз ўнгимизда ҳам шоир, ҳам сиёсатдон, ҳам файласуф шаклида гавдаланади. Туркий ва форсий халқларнинг адабиётида ўзида шунчалик фойдали фикрларни оддий, равон тилда баён қилган биронта бошқа бунга ўхшаш китоб йўқ».

ҚўНҒИРОТЛИК МУЛЛА ИСҲОҚ, ҚАЙДАСИЗ?

Вамберининг «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат» китобидан маълумки, у Хеванинг Муҳаммадамин мадрасасида асли Қўнғиротдан бўлган мулла Исҳоқни учратиб қолади. Мулла Исҳоқ Маккага боришни орзу қилиб юрган. Вамбери билан танишгач, у ҳам Маккага боради, деб ўйлаб унга ҳамроҳ бўлган. Хевадан сўнг Бухоро, Самарқанд ва Қаршида бирга бўлишиб, А. Вамбери мулла Исҳоқ ва яна номаълум икки ҳожи билан Ҳирот томон кетишади. Мулла Исҳоқ сафар чоғида ҳақиқий дўстлик намунасини кўрсатади. Вамберининг тан олиб ёзишича, уни ҳамма тарк этган, бошқа ҳамроҳларининг бари ташлаб кетган, лекин бутун сафар чоғида биргина мулла Исҳоқ уни ёлғиз қолдирмаган. Бунинг устига, у ҳар вақт ёши улуғ бўлган Рашид Афанди — Вамбери билан бир косада овқат емаган, Вамбери овқатдан олиб бермагунча унга қўл тегизмаган, у

билан бир қаторда, ёнма-ён, тенг туришни ҳам одобдан деб билмаган. «У энг ҳалол, очиққўнгил инсон эди, унинг ғараздан йироқ, соф муносабати хавф-хатарга тўла ёлғиз йўлимда менга далда ва суянчиқ бўлди», деб эслайди сайёҳ.

Мулла Исҳоқнинг тақдири билан танишгач, нима сабабдан Вамбери уни Европага ўзи билан олиб кетган, деган савол туғилади. Бу саволга «Ўрта Осиё очерклари» китобида А. Вамберининг ўзи жавоб беради: «Билимга интилиш ва менга яқинлиги ёш мулладан, чиндан ҳам, бирор арзирли киши чиқишини ҳис этганимда сўйиг, ўша заҳоти мен уни ташлаб кетмасликка ва иложи бўлса, ўзим билан Европага олиб кетишга қарор қилдим. Мен бу қарорга Ҳиротга етмасимиздан анча олдин келган эдим. Мен биринчи танишганимдаёқ унинг қалби софлигини сезгандим, бу масалада мен ҳеч қачон адашмаганман» (143-, 145-бетлар).

Истанбулга етиб келишганда, А. Вамбери мулла Исҳоқ қўлига пул бериб, Маккага бориладиган йўлни кўрсатади, лекин мулла Исҳоқ ундан ўзини танҳо қолдирмасликни, Фарангистонни (Европани— Х. И.) бир кўриб, яна Истанбулга қайтажанини илтимос қилади. Шундан сўнг Вамбери мулла Исҳоқни Венгрияга бирга олиб кетиб, у ерда дўстлари қўлига топширади ва ўзи Лондонга қараб йўл олади.

А. Вамберининг дўсти мулла Исҳоқни кишлоқдаги бир уйга жойлаштиради, Вамбери эса Лондондан бир йилдан сўнг қайтади. Бу вақт ичида мулла Исҳоқнинг тақдири нима кечди, деб ўйлаш мумкин. Бу ҳақда А. Вамбери ушбу маълумотни беради: «Бир йилдан сўнг Англиядан қайтиб келсам, қайси кўз билан кўрайки, муллам венгер либосида, салланинг ўрнида сўнгги модадаги причёска. Венгер тилини тез ўрганиб олган. Менинг мулламни ҳамма ёқтириб қолган. Бир сафар уни башанг кийинган, қўлларида қўлқоп, қайсидир хоним билан берилиб суҳбатлашиб турганини биринчи бор кўриб, рости, қулишга ҳолим қолмади. Икки йил аввалги Хева мадрасаси мулласининг ҳозирги башанг кўринишини қаранг» (150-бет).

Мулла Исҳоқ ҳақиқатан ҳам венгер тилида ўқиш ва ёзишни яхши ўзлаштириб олганидан сўнг, уни Д. Вамберининг дўстлари Венгрия Фанлар академияси кутубхонасининг Шарқ кўлёмалари бўлимига ишга жойлаштириб қўядилар. Мулла Исҳоқ кейинчалик венгер тилидан ўзбек тилига айрим асарларни таржима қилган. Венгер ёзувчиси Янош Ареннинг «Ажойиб оху ҳақида афсона» достонининг мулла Исҳоқ қилган ўзбекча таржимасини мижор олими Г. Кара нашр эттирган. Мулла Исҳоқ венгер олимларига ўзбек тили, Ўрта Осиё тарихи бўйича асар ёзишларида ёрдам берган, улар фактик далилларни мулла Исҳоқдан олишган.

Бу тарихий воқеанинг ачинарли томони шуки, мулла Исҳоқнинг сўнгги ҳаёти, қилган ишлари хусусида материаллар ҳали топилганича йўқ.

Венгриялик кинорежиссёр, Вамберининг мухлиси Жозеф Киш А. Вамбери билан мулла Исҳоқнинг бирга тушишган расмини топишга муваффақ бўлди. Бу расм қайси шаҳарда — Техрондами, Истанбулдами ёки Пештдами олинганлиги номаълум. Мулла Исҳоқ ўз устози олдида одоб сақлаб тик турибди, А. Вамбери шарқона ўтирибди.

Армин Вамбери ва унинг ҳамроҳи мулла Исҳоқ ҳақидаги тарих мана шулардан иборат.

Биз Армин Вамберига баҳо бераётганимизда, унинг дарвишлигини бўрттириб кўрсатиб, саёхатининг фақат саргузашт томонларига эътибор берибгина қолмасдан, дарвиш кийимини кийишга уни қандай шароит ва ким мажбур қилганлигини ҳам эътибордан соқит этмаслигимиз лозим.

ШАРҚНИНГ ҲУКМДОР АЁЛЛАРИ

Москвадаги «Наука» нашриётида турк олимаси, Анқара дорилфунуни профессори Баҳрия Учокнинг «Ислом давлатларида ҳукмдор аёллар» деган китоби рус тилида нашр этилди. Таржима муаллифи қадимий тарих билимдони, атоқли шарқшунос Зиё Бунёдовдир.

Икки оғиз сўз китоб муаллифи ҳақида. Доктор Баҳрия Учок Туркиянинг Трабзун шаҳрида туғилган. Истанбулдаги аёллар лицейида таҳсил олган. Сўнг у Истанбул дорилфунуни тарих бўлимига ва давлат консерваториясига имтиҳон топшириб, фан ва санъат даргоҳларида ўқий бошлайди. Бундан ташқари, Баҳрия Анқара дорилфунунига сиртдан ўқишга кириб, машҳур олим Фуод Кўпрулузодага шогирд тушади. Унинг раҳбарлигида Ўрта асрлардаги туркий халқлар ва ислом тарихини ўрганади. Айни вақтда, консерваторияда инглиз профессори Эрнст Хай раҳбарлигида ашула синфида ўқийди, Сўнг уч йил Самсун лицейида тарих ва мусиқа муаллимаси бўлиб ишлайди.

Баҳрия профессор Жўшқин Учокқа турмушга чиққач, Анқарага кўчиб келади. Ўн бир йил лицейида муаллималик қилгач, Анқара дорилфунуни илоҳиёт факультетига ассистент бўлиб ишга кирилади ва у ерда «Илк сохта пайғамбарлар ва ридда» (яъни, исломни рад этувчилар) тарихидан диссертация ёқлайди. «Ислом давлатларида ҳукмдор аёллар» китоби учун Баҳрия дорилфунун доцентлигига сайланади. Сўнг «Ислом тарихи: Умавийлар ва аббосийлар» мавзuidaги илмий иши учун профессорлик унвонини олади, Мамлакат радиосида ва матбуот саҳифаларида унинг аёллар ҳукуқи мавзuidaги суҳбат ва мақоллари туркуми ҳукумат, назарига тушгач, Баҳрия Туркия Буюк миллий кенгаши — Олий палатаси аъзоси қилиб сайланади. Олти йил давомида у сенаторлик вазифасида мамлакат тараққиётига хизмат қилади. Шундан сўнг, қолган умрини ижодга бағишлайди. Баҳрия Учокнинг «Ислом давлатларида ҳукмдор аёллар» китоби довурак, мард, талантли ва доно аёллар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Баҳрия Учок, китоб муқаддимасида, Ғарб ва Шарқ аёлларининг ижтимоий ҳаётдаги хизматини кўрсатиб, тарихдаги машҳур аёллар ҳаётидан далиллар келтиради. Сулаймон алайҳиссаломнинг севгилиси, Сабо малакаси Билқисни, Миср маликаси Клеопатрани, Пальмира маликаси Зайнаб — Зенобияни эслайди. Зенобия 272-йилда Римга қарши жангларда асир тушади, лекин донолиги ва гўзаллиги билан римликларни забт этади. Китоб муаллифи VII аср — Муҳаммад пайғамбар замонидаги машҳур валий, кароматгўй, лашкарбоши аёл Сажжохни эслайди. Унинг ёзишича, Сажжох сохта пайғамбар Мусайлима билан шартнома тузиб, Муҳаммад алайҳиссалом кўшинларига қарши курашган ва енгилган.

Китобнинг дастлабки саҳифаларида Баҳрия Учок Эрон шоҳи Кирга қарши курашган массагетлар маликаси Тўмариснинг қаҳрамонлигини ёзади. Эроннинг каёний шоҳларидан Исфандиёрнинг ўғли Баҳманёр ўзидан сўнг қизи Ҳумойни валиаҳд қилиб тайинлаган. Малика Хумой 32 йил буюк Эрон давлатига шоҳлик қилган. Яна Эронда Хусрав II Парвезнинг қизи Пурандухт, сўнг унинг синглиси Озармидухт подшоҳлик қилган. Араб истилочиларига қарши курашда Туронзамин ҳимоячиларидан Сўғд шаҳзодаси Туғшоднинг онаси Туғшода жасорат кўрсатган. У Самарқанд, Бухоро, Омул шаҳарлари йўлларини назорат қилиб, ўз пойтахти Пайкандни Саид ибн Усмон Ҳажжож ва Қутайба кўшинларидан мудофаа қилган.

Наршахийнинг «Бухоро тарихи» китобида шу ҳақда бундай маълумот бор:

«Муовия даврида Қутайба ибн Муслим томонидан Бухоро фатҳ қилинди ва Тағшода (Туғшод— М. М.) Қутайба ибн Муслим томонидан подшоҳ бўлиб, ўттиз икки йил ҳукмронлик қилди...» Наршахий яна бир ўринда бундай ёзади: «Бидун Бухорохудот ўлган вақтда ундан бир эмадиган ўғил бола қолди; унинг номи Тағшода (Туғшод) эди. Боланинг онаси бўлган хотин тахтга ўтирди ва ўн беш йил ҳукмронлик қилди. Унинг даврида араблар Бухорога кела

бошладилар; ҳар гал келганларида (подшо) хотин улар билан сулҳ тузар ва мол берар эди. Айтишларича, унинг даврида ундан кўра донороқ биронта ҳам киши бўлмаган: у донолик билан ҳукмронлик қилар ва халқ итоатда эди...»

Назаримизда, Қутайба ибн Муслим тавсияси билан Бухорохудотнинг ўғли тахтга лойиқ, деб топилганида, унга васийлик қилувчи (регент) онаси ўғли чақалоқ бўлса ҳам, подшо Туғшоднинг номи билан иш юритганлиги эътиборга лойиқдир. Бу ерда аввало, шаҳзодага олий ҳурмат ифодаланади, иккинчидан, подшо аёл адолат ва камтарлик юзасидан ўз номидан иш юритмаган, деб ўйлаш мумкин.

Баҳрия Учоқ ёзишича, Чигатой улусининг ҳокони Қора Хулагунинг умр йўлдоши Эргинахотин анча вақтгача давлатга раҳбарлик қилиб, ўз номидан танга зарб эттирган.

«Жоҳилия даврида, — деб ёзади Баҳрия Учоқ — ҳуқуқсиз бўлган, эркакларнинг шахсий мулки ҳисобланган аёллар, Қуръон ва Ҳадислар вужудга келгач, кенг ҳуқуқ ва имкомиятларга эга бўлдилар». Автор бу фикрини псботлаш учун VII—XIV асрларда ўтган буюк аллома аёлларнинг исмларини келтиради. Мударриса, муҳаддиса ва муаллима аёлларни эслайди. Баъзи ҳуқуқшунос олима аёллар мадрасаларда дарс беришган, халқ олдида ваъз ўқишган ва Ситтул-кузот, Ситтул-уламо, Ситтул-фуқаҳо (яъни, қозилар, олимлар, фақиҳлар бекаси) деган унвонлар билан тақдирланган. Баҳрия Учоқ шулар орасида Муҳаммад с.а.в.нинг хотинлари Ойиша, машҳур олим Ибн Баттутага мадраса дипломини топширган Зайнаб бинт Камолиддин Аҳмад, Мисрда амир Сайфуддин Арғун ва бошқаларни ўқитган Умм Абдуллоҳ бинт Шамсиддинларни кўрсатади.

Халифа ал-Муқтадирнинг онаси ваколат берган аёл Сумайл сарой девонбегиси — министри сифатида, баҳсли масалаларни ҳал этган. Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммаднинг онаси Туркон хотин ҳам муҳим давлат ишларини ҳал этишда қатнашган.

Баҳрия Учоқ ёзишича, араб олими ал-Маварзийнинг «Ал-аҳком ас-султония» китоби мусулмонча давлат ҳуқуқи соҳасидаги асосий асарлардан биридир. Шу китобда давлат раҳбари бўлишнинг еттита шартни кўрсатилган. Давлат раҳбари бўй етган киши ва эркак бўлиши керак, деган яна иккита шартни қози ал-Байзавий «Таволе ул-анвор» («Нурлар тўлишиши») ва ал-Ғаззолий «Иҳя улумуд-дин» («Диний илмлар тирилиши») асарларида кўшимча қилиб келтиришган. Шунга қарамай, Ғарбнинг буюк давлатлари Испания, Франция, Англиядаги сингари, шарқ давлатларида ҳам аёллар илм-фан, адабиёт, фикҳ соҳаларида, шунингдек, сиёсий арбоб сифатида, жамият ҳаётига раҳбарлик қилишган.

Нечундир, Баҳрия Учоқ ўз китобида баъзан даврий изчиликка амал қилмайди. У XVI асрда яшаган Акбаршоҳнинг мураббийси Моҳим энага, Жаҳонгирнинг хотини Нур Маҳал ёнида Бобилдаги осма боғларни барпо этган Семирамида, Византия қироличаси Феодора, Франциянинг машҳур аёллари маркиза де Помпадур, мадам Дюбарри, Мария-Антуанетта исмларини келтиради. Бундан ташқари, олима Шекспирнинг «Антоний ва Клеопатра» трагедиясини эсламагани ҳолда, Бернард Шоунинг шу номли комедиясини тилга олган.

Баҳрия Учоқ китобидаги энг ноёб саҳифалар Дехли султони Шамсиддин Элтутмиш ва унинг қизи Розия ҳамда Миср маликаси Шажарат ад-Дур ҳақидаги ҳикоялардир.

Дехли султони Қутбиддин Ойбек 1210 йилда, чавгон ўйини пайтида, отдан йиқилиб ўлади. Тахтни унинг иродасиз ва ичкиликбоз ўғли Оромшоҳ эгаллайди. Аммо кўпчилик амирлар ва раият Оромшоҳни тахтдан ағдариб, Ойбекнинг куёви, лашкарбоши Шамсиддин Элтутмишни султонликка кўтарадилар. Бу вақт Ғазна султонларидан Тожиддин Йилдиз Дехли султонига итоат билдириб, чопар юборади. Аммо, Ойбекнинг бошқа бир куёви — Насриддин Қубача кўпгина вилоятларни эгаллаб Элтутмишга—Дехли султонлигига хавф сола бошлайди.

Хоразмшоҳ Алоиддин Муҳаммад эса бу вақтда Ғазнани эгаллайди. Ғазна султони Тожиддин Йилдиз у ердан кочиби, Ҳиндикуш тоғларини ошиб ўтиб, Насриддин Қубачадан Уч вилоятини тортиб олади. Бу билан кифояланмай вассаллик — тобелик қоидасини бузиб, Дехлига хужум

бошлайди. Дехли султони Элутмиш ҳарбий саркарда сифатида, катта зафарларга эришган, ажралиб кетган вилоятларни қайта фатҳ этиб, йирик феодал давлати тузган.

1220 йиллар бошида Чингизхон қўшинларидан чекиниб, Ҳиндистонга келган Жалолиддин Мангуберди Дехли султонлиги асосида, Хоразмийлар давлатини тиклашга уринди. Аммо Элутмиш Жалолиддинга гоҳ совға-саломлар юбориб, гоҳ очиқ жангга киришиб, Дехли мустақиллигини сақлаб қолади. Жалолиддин шундан сўнг Грузия ва Озарбайжонни эгаллайди. 1229 йилда Бағдод халифаси Мустансир (1226—1241) Элутмишни Ҳиндистон султони, деб эътироф этади ва унга «Ас-султон ал-муаззам Носир амирал-мўъминин» деган фахрий унвон беради.

Мард ва баҳодир, олимларни ва хунарманд усталарни қадрлайдиган Элутмиш, 1232 йили ҳиндлардан илгари Ойбек тасарруфидаги Гвалиор вилоятини қайтариб олади ва у ерга машҳур муаррих ва фақих, «Табақоти Носирий» китоби муаллифи Минҳожиддин Жузжонийни ҳам қози қилиб тайинлади.

Розия XIII асрда яшаб ўтган Дехли султони Элутмишнинг фарзандлари ичида энг салоҳиятлиси эди. Шунинг учун Шамсиддин Элутмиш кўзи очиклигида вазирларни ва амирларни тўплаб, қизи Розияни валиаҳд этажagini билдирди. Вазирлар ва амирлар султон Элутмишнинг бу ишига ажабланиб, эътироз билдиришди. Аммо, Элутмиш аҳдидан қайтмади. Амирларга тушунтирди:

— Ўғилларим маишатбозликка берилган, фақат ўз роҳат-фароғатларини ўйлайди, қизим Розия жасур жангчи, адолатпеша, халқпарвар, давлат ишларини донолик билан бошқара олади, — деди.

Элутмиш 1232 йилда Панжоб жангидан касал бўлиб қайтади ва кўп ўтмай вафот этади. Султон вафотидан сўнг, унинг ўғиллари Рукниддин Ферузшоҳ ва Гиёсиддин Муҳаммадшоҳ ўртасида тахт учун кураш бошланади. Бу курашни шахзодаларнинг оналари қиздиришарди: Ниҳоят, Рукниддин Ферузшоҳнинг онаси Шоҳ Туркон марҳум эрининг бошқа хотинларига жабр-зулм қила бошлайди. У, Элутмишнинг ўғли Қутбиддинни ҳибсга олдириб, кўзини ўйдиради, сўнг қатл эттиради.

Баҳрия Учоқ ёзишча, Рукниддин Ферузшоҳ, давлат ишларига лаёқатсиз, маишатпараст бўлгани учун узоқ ҳукмронлик қилолмайди. Элутмишга содиқ бўлган вилоятлардаги қўшин бошлиқлари марҳумнинг оқила қизи Розия тарафдори эдилар. Дехлига кириб келган ана шу қўшинлар Розияга содиқликка қасам ичиб, уни султонлик тахтига кўтардилар.

Розия султонлик тахтига ўтиргач, отаси Шамсиддин Элутмиш давридаги яхши анъаналарни тиклади, мамлакатда адолатли қонунлар ўрнатди. Фуқарога ғамхўрлик қилди. У «Розият ад-дунё ва-д-дин» (Олам ва дин севгилиси) ва «Билқиси Жаҳон» деб ном чиқарди.

Баҳрия Учоқ китобида, шунингдек, Европа салиббардорларига қарши, Қуддуси шарифни озод қилиш учун курашган, Миср маликаси Шажарат ад-Дур, элхон Абакахон даврида ўтган Қутлуғ Турконхотин (1266— 71); форс қаҳрамони, Табриз султони Сатабека, Ҳиндистон ҳукмдорлари Қудсиябегим, Искандарбегим, Шоҳ Жаҳонбегим ва бошқа доно аёллар ҳаёти ҳақида ҳам қизиқарли ҳикоялар келтирган.

Устод муаррих Зиё Бунёдов китобга камтарона кириш сўзи ёзиб, унда Баҳрия Учоқ асарининг манбаларга бойлигини таъкидлайди. Китоб масъул муҳаррири, атоқли тарихчи М. С. Мейер сўнгсўзида Баҳрия Учоқ асарида Муҳаммад Фуод Кўпрулузода (1890—1966) миллий тарих концепциясининг таъсири кучли эканлигини таъкидлайди, шунингдек, у, қуръон ва аёллар мавқеи мавзуида ҳам қизиқарли фикрларни баён этади.

Баҳрия Учоқнинг «Ҳукмдор аёллар» китоби Шарқ тарихи, фалсафаси, ҳуқуқшунослиги, хусусан, Ўрта Осиё халқларининг қадимий тарихини ўрганишда бебаҳо манбалардан биридир. Ушбу нодир асарни таржима қилиб, китобхонларимизга тақдим этгани учун, устоз Зиё Бунёдовга ташаккур билдирамыз.

ЁЗИҒИМИЗ НЕ ЭДИ?

1937 йилнинг кеч кузи бўлса керак, отамизни кимдир «йўлдан урган». «Кўриб турибсанки замоннинг авзойи бузук, қолаверса, сен ҳам Файзуллонинг думисан Жайнак, бола-чақам кўчада тентираб қолмасин десанг юр биз билан», деб айтганларида, у ҳам кўч-кўронини кўтариб, адашган оломоннинг орқасидан эргашиб, Қашқар вилоятидан бошпана излаганлар билан бирга ватанни тарк этган.

Ватангадоликнинг ибтидоси мана шундай бошлангани аниқ. Лекин бу қадамнинг ҳам умри узоқ бўлмаган. 1939 йилга бормай кимдир ушлаган ўткир шамширнинг тиғи унинг ҳам азиз бошига тушган, онамиз Тожинисо бегим бир этак бола — етгита фарзанд билан барибир кўчада, бегона юртда тентираб қолган.

1937 йилнинг репрессияларидан халқимизнинг энг асл фарзандлари катори ватанни тарк этган, узоқ-яқин юртлардан паноҳ излаган бегуноҳ кишиларимизнинг ҳам жони омон қолмади. Бу жаҳолат қиличининг дастасида шубҳасиз «халқлар отаси» Сталиннинг муҳри бор.

Бугун қайта қуриш ва ошкоралик ҳадея этган хуррият натижасида, адолатсизликнинг қурбони бўлган совет кишиларининг бошига тушган мусибатлар рўй-рост айтиляпти. Назаримда, бугун тақдир тақозоси билан чет эллардан паноҳ излаган, пешонасига «ватангадо», «юртига, халқига хиёнат этганлар», деб тамға босилган ватандошларимизнинг таржимаи ҳолига аниқлик киритиш, қатли ом этилган минглаб фуқароларимизнинг рўйхатларини ҳам эълон қилиш пайти келди.

Ўз юртида «ватангадо», «хоин», деб аталиб, «душманлар» рўйхатига қўшилганларнинг ўзга элларда туриш-турмуши, иш-аъмоли қандай кечди? Булар ҳозиргача кўпчиликка қоронғи бўлиб келяпти... Айрим эски удумдан кечмаганлар: «Бир балоси бўлмаса, юртини ташлаб кетишармиди?», дейишиб, ҳамон тавқу лаънат айтишдан ўзларини тиёлмай юрибдилар. Шунинг учун ҳам эндиликда ҳақиқатни рўй-рост айтмоқ, «ватангадо» ватандошларимизнинг тақдиридан, юрагидаги орзу-умидларидан сўзламоқ жоиздир.

Чет эллардаги ўзбеклар жисмида жўш урган муҳаббат туйғусини Эркин Воҳидов «Ёшлик» журналида эълон қилинган мақоласида шундай изҳор этибди: «Сухбатларда мен шунга амин бўлдимки, хорижда яшаётган ҳар бир ўзбекнинг қонида ўз ватани меҳри жўш уриб турибди. Ўзбекистонлик йигит-қизлар мени кечирсинлар, — биз гоҳи юртимизда яшаб туриб унинг қадрини билмаймиз, — мен кўриб суҳбатлашган ватандошларнинг Ўзбекистонга муҳаббати бизларникидан ўн чандон ортиқ десам лоф бўлмас; одатда, киндик қон», тўкилган жойни Ватан дейдилар. Лекин Сурияда туғилган ё Мароқашда дунёга келган ё Истамбулда кўз очган ўзбек учун барибир, Ватан, бу — Ўзбекистондир». Ҳа, бу айни ҳақиқатдир. Мен буни ўз бошимдан кечирганман. Биз яшаган жой Шарқий Туркистондаги энг обод шаҳарлардан бири бўлиб, Ғулжа деб аталарди. Иқлими мўътадил, лаълмикор қирларида етилган буғдойидан ер тандирида ёпилган юпқа оқ нонлар бирам ширин эди. Уйғур халқининг табиати очик, бағри еридай кенг, тили тилимизга яқин, дили дилимизга пайванд, динимизга пайванд, динимиз ҳам бир эди. Оллоҳга сиғинмоқ учун «ўзбек масжиди» очмоқнинг ҳожати йўқ эди, харид қилмоқ учун «Анжом растаси»га бормоқ зарур эмасди.

Бугун бошимизга мусибат тушганида, бағрини очган, нонини, жойини, сувини аямаган бу кўнгли очик, халқдан узр сўраб айтаманки, барибир шундай қутлуғ макон ҳам ўзбеклар учун ўз эли ўрнини босолганмас. Улар ўз ватанига — Андижонга, Фарғонага, Самарқанду Бухорога, Тошкент, Хоразмга интизор бўлиб яшаган.

Биз бўғчамизни бўйнимизга осиб, хат-саводимизни чиқармоқ ниятида, мактаб остонасига илк бор қадам, қўйган болакайлар кўп нарсалардан беҳабар эдик. Ўзларини элга бош деб ўйлаган

оталаримиз ҳали тузукроқ бошпана топиб улгурмай, фарзандларини ўқитмоқ учун ўзбек мактабининг ташвишини қилган эканлар.

Ҳануз хотирамдан ўчмас бўлиб, муҳрланиб қолга бир воқеани эслайман.

«Ўзбек масжиди»нинг торгина майдончасида қатор-қатор бўлиб, синфма-синф тизилиб турганмиз. Қаршимизда кулранг матоҳдан тўн кийган, сарғиш салла ўраган, озғин, нуроний бир киши маъруза қилган ўзбекча сўзнинг чиройли оҳанглари, кудратини илк бор бу ерда яққол ҳис қилганман. Бу одам уч вилоят инқилобининг раҳбарларидан бири Алихон Тўра (машҳур «Темур тузуклари»нинг таржимони, тарихчи олим Али Соғуний) эди. Бу киши ўқувчиларни ўзбек мактаби билан муборакбод этиб, уни «Намуна» деб атаган, Алишер Навоий номи билан юритилишини айтган. Шу тариқа, бутун бир Хитой мамлакатининг кичкина бурчагида, Алишер Навоий номидаги ўзбек «Намуна» мактаби дунёга келган!

Бугун ўзим муаллим бўлиб, дунёнинг аччиқ-чучугини тотиб, паст-баландини кўриб, ўйлаб, болалигимни кўз олдимга келтиряпман. «Намуна» мактабига илк бор қадам қўйган чоғимиздан бошлаб, бошимизни силаган, илм ва маърифатга етаклаган Ақлима, Овдат, Рамзия опаларни, Эминжон афандини, Суннатилла, Шаҳобиддин, Наби, Убайдулла, Қодир, Ҳикмат афандиларни нечоғлик эҳтиром ила эслашимни баён қилиб бермоғим қийин.

Бир гал дарс пайтида адабиёт муаллимимиз Эминжон афанди ўқувчиларга бир қатор, икки қатордан шеър ўқитиб, орасидан мени танладими, ҳар қалай Фуркатнинг машҳур «Сайдинг қўябер сайёд» мусаддасини ифодали ўқишга ўргатди, доимий ўтказилиб туриладиган шеър мусобақасига тайёрлади. Ҳар бир сўзнинг қандай талаффуз этилишидан тортиб, қандаи нафас олишимгача кўрсатиб турди. Мен ҳам мактабимиздаги шеър ўқиш мусобақасида ҳаяжон билан ўқидим чоғи, устозимни хижолат қилмадим.

Орадан кўп ўтмай, мактабни тамомладик. Ҳаммамиз қайсидир ўқишга, юқори синфларга қараб тарқалдик. Неча йил ўтган орадан билмайман, бир гал мактабимизни соғиниб кўргани келдим. Мактаб саҳнида Эминжон афандини хомуш, тушкун кайфиятда учратиб кўнглим ўксиди. Салом-алиқдан сўнг муаллимим мени бадантарбия майдончасининг бир чеккасига етаклади. «Ўғлим, «Сайдинг қўябер»ни ўқигин», деди. Ҳайрон бўлиб, секин ўқий бошладим. Эминжон афанди кўзларини юмиб, худди «Муножот», «Гиря», «Чўли Ироқ»ни тинглаётган одамдай, елкаларини оҳиста тебратиб, овозимга кулоқ тутди. Унинг кўзларидан тўкилаётган ёшдан ҳайратланиб тўхтадим. «Бўлди, бўлди, ўғлим, энди бу ёғига сабрим чидамас, бас, бас!» деди. Ҳозир ўйласам, бечора муаллимим бошидан кечган паст-баланд кунларга бардоши етмаганми ё юртни муштоқ бўлиб соғинганми, билмадим, ҳар қалай елкалари силкиниб йиғлагани эсимда.

1949 йилнинг кеч кузи ёки 50-йилнинг баҳори эди. Гулжага Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева, Назира Аҳмедова, Сора опа, Тамарахоним, Ҳалима Комилова, Муҳаммаджон Мирзаев ва яна бошқа бир қанча атоқли санъаткорларимиз ташриф буюришган эди. У йилларда меҳмонлар учун шинам мусофирхоналар йўқ эди. Санъаткорларимиз ўзбек бойларининг хонадонларига тушишган. Ўша кез онам бечора: «Ҳалима кимнинг уйига тушибди, билиб келасан», деб ҳол-жонимга қўймаган. Бошлаб борганимда, онам ўша уйнинг остонасида, соҳиби хонадон эшигининг қаршисида, тагига паранжисини ташлаб, соатлаб ўтирганини эслайман. Яна ўша кез Ҳалима хоним дарвозанинг кичкина қанотини очиб чиқиб келганини, онам бечоранинг ўрнидан даст туриб: «Апа, Ҳалима!», деб унинг истиқболига интилиб довдираб қолганининг гувоҳи бўлганман. Ҳалима хоним эса онамни ҳар кунги «ана, артист», деб овоз берадиган мусофирларнинг бири дедими ё кўрмадими, ёнидаги ховлига секин кириб кетди. Бола эдим у пайт, нега онамнинг бундай ҳолатга тушганини англаб етмаганман. Бугун алам билан, ифода этиб бўлмайдиган оғир дард билан бу оний лаҳзаларнинг маъносини ҳис этаман.

Андижонда Ҳалиманинг кўнғироқдай овозда ижро этган қўшиқларини эшитган онам Тожинисо бегимга Ҳалима хоним дийдорига бир бор тикилмоқ, унсиз, сўзсиз унинг кўзларига

қарамоқ, унга Ватан бўлиб, зор-интизор этган юрти соғинчига таскин, малҳам бўлиб туюлган бўлса не ажаб!

Хориждаги ўзбеклар, Эркин Воҳидов ёзганидек, кўп муҳтожликда яшамаган. Мен ўзим, ақлдан озган, емак-ичмоғини эсдан чиқариб, кийим-бошига эътиборсиз қараб юрган паришонхотир, юрт, фарзанд доғида куйиб, мажнунсифат тусга кирган кўп ватандошларимни биламан.

Бундан бир неча йил муқаддам каминага, Истамбул, Қоҳира ва яна бир неча мамлакатларга бормоқ насиб этди. Истамбулдаги бутун оламга машҳур «Шарқ бозори»да бораётиб, кулоғим тагида янграган ўзбекча калимадан вужудим ларзага келиб тўхтадим:

— Ассалому алайкум, ватандош!

Қаршимда чиройли, озода кийинган, алп қоматли киши жилмайиб турарди. Эсанкираб қолганимдан, у сўзларини яна бир бор қайтарди.

— Ассалому алайкум, ватандош, қадамларига ҳасанот!

У яна менга тикилди:

— Мана бу кулбаи вайрона бизнинг хонадон, ватандош, бир пиёла чойга марҳамат қилсинлар, йўқ демасинлар, — деди.

Бу одамнинг дарди қалбимга яқин эди. Унинг кичкина дўкончасига иккиланмай қадам босдим, бир пиёла чой устида суҳбатимиз қизиқ кетди.

— Камина Носиржон Абдуфаттоҳ ўғлиман, Шарҳонданман, ватандош.

Мен ҳам ўзимни таништирдим, Андижонданман, дедим.

— Ё раббий, ё раббий, жоним жонингизга тасаддуқ бўлғай. Жомеъ масжидининг деворига теккан елкангизни кўзларимга суртай, тавоф этай, ватандош, ижозат этсинлар, — деб ўрнидан турди, икки қўли билан елкамни силаб, кафтларини кўзларига суртди.

Ўзимни тутолмадим...

— Қачон тарки ватан этгансиз, не тақдир эканки, бу ерларга келиб қолибсиз, — дедим.

— Оллоҳнинг иродаси бу, ватандош, пешонамизга ўз элимиз сиғмабди, юртимизда яшамок насиб этмабди бизга не қилайлик.

Носир ака менга оғир алам билан тикилди. Сўрасам, на юрти Шаҳрихонни, на Андижонни, на елкамни силаб, тавоф этган Жомеъ масжидини билади, мен ҳайрон бўлмадим. Ниҳоят, кўзғалаётганимда, Носир ака худди кулоғимга пичирлаётгандай секин гапирди.

— Узр, ватандош, ўзлари билан бирон тўнми, дўппи ё шойи қийиқчами олиб келмадиларми? Бозорда бу ўзбек либосларига кўзим тушган эди, бехос шуни айтиб юборибман.

— Ахир, айтганларингиз бозорингизда ҳам бор-ку!

— Йўқ, тушунмадингиз, англамадингиз, ватандош, шу ўзимизнинг юртда тикилганидан, элимизнинг ҳиди келиб турадиганларидан бўлса деб эдим, табаррук этиб сақлаб киярдим, бошу оёқ сарпо қилардим ўзингизга.

Узримни айтдим. Носиржон акага бошимдаги дўппимни кийдириб қўймоқдан ўзга иложим қолмади. Ватандошимнинг сурати хотирамда кўзларида тўла ёш қалқиган қўйи қолди.

Шуларни ўйларканман, кўнглимдан бошқа бир фикр кечади. Вақти келар, юртимизда шакар сероб бўлар, совунларни одамлар яна назар-писанд қилмаслар, кашандаларнинг хоналари тутунларга тўлар, аммо юракларимизни зада қилиб, юртни ағдар-тўнтар қилган серташвиш, қирғинбарот кунлар қайта такрор бўлмаса бас. Шунинг учун ҳозир кўнгилни хира қилаётган кўп етишмовчиликларни баъзиларнинг «қайта қуриш», «ошкоралик»нинг касофати деган фикрларига қўшилгим келмайди. Ахир, бугун ҳақиқатнинг қанотлар» баъзан қайрилиб бўлса-да, барибир, ёруғликка чиқяпти-ку, унинг парвози бутунлай бўғилиб қолаётгани йўқ-ку. Энг муҳими шу эмасми!

Юртини тарк этган, Сталиннинг катағон кунларига бардоши етмай ватангадо бўлган дарбадарларнинг суратлари устига қора чизиклар тортилган эди. Матбуотда, бадиий асарларда

ҳам улар социалистик жамиятга тош отгувчи зараркунанда, ёмон одамлар, деб аталар эди. Уларнинг образлари ана шу ғояларга бўйсундирилган ҳолда ғариб, бир бурда нон илинжида хору зор, гадо бечораҳол тарзда яратилар эди. Уларнинг қалбидаги оташ муҳаббат, поклик, одабийлик эса ҳамиша эътибордан четда қоларди.

Лекин бундай бедодлик, тавқи-лаънатлардан беҳабар, хабардор бўлсада вужудидаги муҳаббат ва эъти қоддан кечишни истамаган меҳнаткаш тарки ватан халқ, барибир юрагидаги самимиятини «халқлар отаси»дан дариф тутмаган, унга сиғинган, расмларини мактабларнинг, ҳатто уйларининг тўрида эҳтиёт қилганлар, бошларига тушган мусибатларга унинг ҳеч қандай дахли йўқ, деб билганлар.

1953 йилда олтинчи синфда ўқир эдим. Муаллимимиз Убайдулла афанди «Сталин ўлибди» деган сўзни айтолмай йиғлаган, мусибатдан воқиф бўлгач, бутун мактаб мотамсаро бўлган эди. Ҳамма дод солиб, фарёд этган, ўзларини ерга ташлаб, шайтонлаб қолганлар ҳам бор эди орамизда. Бутун шаҳар оёққа қалққан, ун заводидан берилган гудок ҳаммани жойида михлаган эди. Халқ қайғуга чўкиб, «бутун жаҳон меҳнаткашларининг улуғ дохийсига муҳаббатларини изҳор этган, видолашган эди. Бугун эса зулмат устидаги пардалар очилиб, ҳақиқат аён бўляпти. Бу ҳақиқат ҳамма нарсдан улуғ эмасми? Халқнинг ўз-ўзини англаши эмасми?

Ҳозир кўнглим тўридан жой олган бир воқеани ифтихор билан эслайман.

Она тили ва адабиёти муаллимимиз Эминжон афанди баъзан қийинроқ сўзларни ёки номларни яхши талаффуз қилолмасак, секин ёнимизга келиб:

— Бугун бўлмаса индин ўз уйинга борасан, болам, ўша ерда ҳам шундай гапириб ўтирсанг уят, ким ўқитган она тилидан деб сўрасалар, мен не деган одам бўлдим, — дер эдилар.

Биз эса «нега ўз уйимизга борар эканмиз», деб хайрон бўлсак-да, барибир, сўзларни муаллимимиз ўргатгандай такрор-такрор қироат қилардик. Шуларни ўйласам, бугунги кунимиз, ўзбек тилига давлат мақоми берилиши муносабати билан айтилаётган мулоҳазалар кўз олдимдан ўтади, тилимизнинг бугунги ҳолатидан қониқиш ҳосил қилмайман.

«Онанинг касал бўлиб қолди, тезроқ етиб келгин, ўғлим!», деган бир энлик телеграммани жўнатомай қийналган деҳқонни, «Мени ишга қабул қилишингизни сўрайман», дейилган аризани ҳам рус тилида ёзишни таомилга айлантириб олган одамларни эслаб, баъзан бунинг туб сабабларини англаб етолмайман.

Айрим ўртоқлар, «ўзбек тили ёрдамга муҳтож» деб астойдил жон куйдиришаётганга ўхшаяпти. Назаримда, бу оғир аҳволдан фақат ёрдам билан чиқиб бўлмайди. Унга алоҳида имконият, имтиёзлар керак, шундагина унинг истиқболи ҳақида сўз юритиш мумкин.

Ўзингиз ўйланг, ахир, раҳбар бўлган одам, ўзбек бўлиб туриб, ўзбек тилини билмаса зарурат туғилиб қолган тақдирда, қоғозга қараб зўрға ўқиса, радио, телеэкран қаршисида ўз она тилини хоҳлаганча хор қилиб, пойма-пой гапирса, бу не бедодлик бўлди энди?

Шундай кезларда яна ўзбек тилида ўқитиладиган мактаб очмоқ учун хонумонини ўртага ташлаган муҳожир ватандошларимни, мактаб биносини кўтармоқ учун ёзнинг жазирама иссиғида елкасига ғишт, кесак ортқилаб, иккинчи қаватга эгилиб, эмаклаб чиқиб бораётган Турсунойни, унга бағишлаб шеър ёзган шоир Аҳад Шокир ўғлини ёдлайман. Уларни бундай жасоратга ундаги қудратли куч нима экан дейман? Бу, албатта, она тилига бўлган муҳаббатдир.

Ўзга юртларда ватанига интизор бўлиб яшаётган ўзбеклар, недир тасодиф билан, сиз билан мени ўзлари истиқомат қилаётган жойларида учратиб қолгудай бўлса, бошимиздаги дўппимизга тикилиб, бағримизга отилгудай бўлиб, қошимизга келадилар. Шунда: «Ассалому алайкум, ватандош!», десалар, биз довдираб, икки оғиз калиманинг маъносини дарров англаб ололмасак, ўз тилимиз қолиб, бошқа тилда жавоб берсак манқуртлик бўлмайдимиз?

Ҳозир Сталин ҳукмронлик қилган қирғинбарот кунларнинг азобини кўп гапиряпмиз. Айримлар: «Ҳадеб Сталинни ёмон деган билан бирон нарса ўзгариб қоладими, аксинча кундан-кун баттар бўляпти», деб айтишяпти. Бундай муносабат, ҳақиқатга ниҳоятда юзаки қараш,

миллионлаб одамлар тақдирига, уларнинг бегуноҳ азоб чеккан фарзандлари дардига эътиборсиз, лоқайд бўлишнинг натйжасидир.

Муҳожирликда оталари дараксиз йўқолганларнинг фарзандлари юрагида тузатиб бўлмас яна бир оғир дард бор. Оталари Улуғ Ватан урушининг суронли йилларида қурбон бўлган тенгдошларимиз: «Отам қахрамон эди», деб ифтихор билан сўзлар, номаълум аскар хотирасига ўрнатилган мангу олов остонасига гуллар қўяр, ҳатто 37-йилларнинг репрессияларида қатл этилганларнинг ҳам хотирасини тиклаш имкони топилар, уларнинг кўнгиллари, вужуди бир нафас ором олар, аммо биз-чи?

«Шаҳри Андижонга ўнг оёғимни қўйсаму чапимни босмоққа улгурмай жоним узилса қанийди», деб нола қилган бобомиз Аҳмадбек ҳожининг қабри Қашқарда, Хўжамқумлуқ мозорида йўқловсиз қолди. Толзор чойхонасида бир пиёла кўк чой ичмоққа жонини тиккан отамиз Жайнак Мирзонинг азиз боши қайларда узилди, беҳабарман. Ҳалима хоним дийдорига Ватан деб қараган онамиз Тожинисо бегимнинг мақбараси Ғулжада, Байтулло масжидининг зтагида, янги иморатлар тагида йўқ бўлиб кетди; акам Неъматилло Истамбулда, «Туркистонлик Неъмат Жайнак» деб ёзилган сағананинг остида мунғайиб ётибди.

Во дариг! Бу даҳшатларга қайдин жавоб излагайман, не деб ўзимга таскин бергайман, онамизни соғинсак, қайга бориб, кимнинг бошида йиғлагаймиз, кимга тавоф этиб, қайси тупроққа бошимизни қўйгаймиз. Бизнинг, биз кабиларнинг ёзиғимиз не эди?!

- НУРЛИ СИЙМОЛАР -

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

СУДДАГИ НУТҚ

Абдулла Қодирий «Муштум» ойномасининг 1928 йилги 27-сонида Овсар имзоси билан «Йиғинди гаплар» мақоласини эълон қиладилар. Бу мақола ўша пайтда ақллар орасида кўп гап-сўз ва турли мулоҳазаларга сабаб бўлади. Адиб Ўзбекистони Жиноят Қонунлари мажмуасининг «Раҳбар ходимларни обрўсизлантириш» деган моддаси билан қораланади. Қарийб уч ойлик сўроқ-терговдан сўнг, ёзувчи судда ўзининг ҳақлигини исботловчи ёзма нутқини ўқиб берадилар. Адибнинг ана шу нутқини ўқувчилар эътиборига ҳавола қилишни лозим топдик. Ундаги «Кулги ҳақида» ва «Таржимаи ҳол» бўлимлари марҳум отамиз — Ҳабибулло Қодирий тайёрлаган Абдулла Қодирий китобларида, мақолаларида қисман фойдаланилганлиги сабабли, уларни ушбу матндан тушириб қолдирдик.

Шеркон ҚОДИРИЙ

Мен 1926 йилнинг 10 нчи январдан 10 нчи февралигача отпускага кетиб, дам олиб юрганымда, бу «Йиғинди гаплар» ном мақолани ёзғонман. Отпускадан қайтқандан сўнгра, 14—15-числода навбатдаги чиқатурғон «Муштум» журналининг сони учун материаллар тайёрлағонимда, уларнинг ичида бу мақолани ҳам қўшиб масъул муҳаррир Комил Алимовга олуб борғонман. Масъул муҳаррир Комил Алимов ҳалиги «Йиғинди гаплар» ном мақолани меним кўлумдан олиб, ўзининг кабинетида баланд овоз билан ўқуб берди. Ул мақолани ўқуб берган вақтида, унинг кабинетида ўртоқ Ғози Юнус, Санжар Мирмахмудов ва қонтўршик (конторачи — Ш. Қ.) Халучаев бор эди. Масъул муҳаррир Алимов мақолани ўқуган вақтида, баъзи жойларини хато ўқуғони учун мен тузатиб турдим. Кейин, ўқув тамом қилғондан сўнг, «хўб, бостирайлик», деди ҳам «яхши кетди», деб қўшимча қилди ва мен бостирғонман, чунки Алимов ижозат бермаган ҳолда, табиий, мақоланинг материали йиртқиланиб ташланса керак эди.

Мақолани, масъул муҳаррир Алимовга курсатмасдан илгари, Зиё Саидийга ҳам ўқуб берган, худди бошлағонимда ҳодисанинг тепасига Хуршид ҳам кириб қолди. Мен ўқуб бергандан сўнг, «кўб яхши кетди» деб мақтаб юборди. Бу англашилмовчиликдан илгари расмий яъни идорага келган мақолани бостириш ёки бостирмаслик тўғрисида муҳаррир резолюция солмас эди. Ўшанинг учун бу мақола резолюциясиз бостирилғон. Расмий фақат журналнинг 28-сонидан бошланди.

Бу мақола фақат кулгу тариқасида ёзилғон, ҳеч бир ҳукуматга ёки сиёсатга тегадиган жойи йўқ. Мақола босилуб, журнал тарқалғондан сўнгра, беш-ўн кунча ўтқандан сўнгра, Алимов Самарқанддан қайтуб келди ва мени ўзининг олдига чақиртириб, «нимага бостирдинг, мен ижозат бермаган эдим», деди. Мен «сен ижозат бердинг, мен бостирдим», деб жанжаллашдим.

Мақолани Алимовнинг кабинетида ўқуғонда, Зиё Саидий йўқ эди ҳам кирган эмас, шахсий адоватга кетуб, «бор эдим», деб гапирадур.

Бу гувоҳларнинг мундоқ гапириши фақат шахсий адоватдан иборат, чунки бирон вақт жонларига теккан бўлсам керак, аммо қай тариқада уларга гап тегдирганимни айта олмайман. Гувоҳ Зиё Саидийни оғзаки танқид қилар эдим. Матбуотда танқид қилғоним йўқ. Қисқаси, умуман, Зиё Саидий ва бошқалар манга қарши бўлғонлари учун ёлғондан гувоҳлик берадурлар.

«Йиғинди гаплар» мақоласини маънисини, келган-кетган гаплар, деган сўздир ҳам фақат кулги тариқасида ёзилғондир...

Маним 27 нчи сон «Муштум» журналидаги «Йиғинди гаплар» сарлавҳалик кулги мақолам ҳам шу асосларга солиниб ёзилгон сажиявий чин кулги эди. Мазкур мақоладаги мақсадим, кулги мезони билан харфат жадидга олингонда, куйидаги мазмунлар ҳар кимга, ҳар бир гўдакка ошкора бўладур: Мақаланинг биринчи устун тўртинчи йўлидаги «Ўзбекнинг ишчиси, деҳқони, маорифи, шалтай-балтайи алх ухлайди» (алх — ҳаммаси барчаси) жумласи фақат муболаға мақомида қўллангон бир гапдир. Мундан бошқа маънолар чиқариш хаёлот ёки васвасадир. Зеро, бошида бир оз муҳокамаси бўлгон ҳар бир киши Ўзбекистоннинг Улуғ Уктабр инқилобигача бўлгон ҳоли билан, Уктабрдан кейинги тўққиз йил ичидаги интибоҳини (уйғониш) (ижтимоиятда, илм ва маданиятда, хулоса ҳам бир жабҳада) чиқишдириб кўрса, ўзини тамоман бошқа бир оламда ҳис этадир. Бас мундаги жумла муболаға орқалик ишчи-деҳқонни қитиқлаш, яъни уни яна ҳам юқори томонга қараб судраш мақсадида келтирилган: Бу жумла зоҳирий тузулишдан муболаға-кулги, ички маънодан қитиқлаш. Турмушдан мисол келтирилганда, масалан: Тошпўлат аканинг бир ўғли бор; Тошпўлат ака ўғлининг ишга ихлосини, ўз ишида муваффақиятини яхши биладир. Лекин шундоғ бўлса ҳам, ўғлини «сен ялқовсан, одам бўлмайсан!», деб камситадир. Бу камситиш, яъни пўписа, камситилғучининг чиндан ҳам ялқов ва ғафлатда эканини кўрсатмайдир, балки унинг яна ҳам излатишга ва ўз нуқсонини қидириб тағин ҳам юқориланишга хизмат этадир.

Мазкур жумладан кейинги: «Аммо ўчоқ бошини холи топқон олақарғалар бўлса, хўбам билган номаъқулчилигини қиляпти?» жумласидирки, мазмуни ҳаммага ҳам яширин эмас: Чор ва сармоя ҳукуматининг Ўзбекистонда қолгон ва кўй терисига бурканиб эски хўжалиқни димоғидан чиқаролмоғон жониворлари ҳамон шўро идораларида ҳукм сурадилар. Албатта улар қўлларидан келганича, ишчи-деҳқон иқтисодига ва шу восита орқалиқ унинг маориф ва маданиятига зарба беришга тиришадилар. Ҳам зарарликда шулар қаторидан қолишмайдиргон, фақат ўз шахсий роҳати йўлида элни эмиб, қайғусиз, ғоясиз, эчкининг оти Абдукарим бўлиб, етмаса ифвогарлик билан кун кечирувчи ўзининг баъзи столпараст, танпараст шахсларимиздан киноядир. Мундан кейинги — «Қилаверсин, эгасига товоқ-қошиқ керак бўлса, ахир бир кун қатрон-патрон қилуб оларов, оғайни! Ишқилуб ўлмасдан баҳорга чиқиб олсамиз бўлимти...» Бу ердаги эга ишчи, деҳқондир ва чиқиладиргон баҳор уларнинг юксалиб чин социализмга етишмақларидир. Яъни ишчи-деҳқонларимиз иқтисодан юксалиб, маърифатан юқорилашсалар, ўшандай зарарлиқ мустамлакачи ва бошқа унсурлардан кутилурлар, қатрон қилиб уларни йўқотурлар, юварлар, деган маънода.

«Ерлилашдириш, ўзбеклашдириш...алх». — Бизда бир хил кишилар бор, яъни зиёлинамолар. Ўзлари амалда бир пуллик иш қилмайдилар, аммо оғизда кўча саситиб, ҳасратлануб юрибдилар. Мазкур жумлалар ўшандай ишсиз, фақат ҳасратигагина таянгон унсурлардан киноядир. Масалан: «Ерлилашдиришдан ҳеч бир натижа чиқмади, фалон иш билан мундай ҳолатга тушдим, ҳасратингни кимга айтасан», деб юргувчи олифталарга ҳамма вақт учрашиладир. Овсар бўлса уларга «бибигни олдиға ҳасрат қил, ҳезлар!», деб заҳарханда қиладир. Юқорида зикр қилинғонидек, мақсадлари фақат мансабдан, кайфу-сафодан иборат бўлгон унсурлар бизда ҳали қуритилгон эмаслар ва бунга газета бетларидаги хабар ва шикоятлар онли шоҳиддир ва шулар қаторида ҳалигидек куруқ ҳасратчилар ҳам йўқ эмаслар. Аммо буларнинг қаршисида жони билан, тани билан ишчи-деҳқон саодатига қурбон бўлиб бош тикканлар ҳам кўб, жумладан, ўртоқ Охунбобоев бунинг тимсоли мужассамадир. Ул ҳар қачон, ҳар ерда камчилик ва нуқсонларимиздан сўзлаб, бунинг учун чоралар, тадбирлар излашга, ҳам ишчи-деҳқон саодати йўлидаги тўсиқ ғовларни олиб ташламоқ учун барчани кўмакка чақирадир.

Биринчи устуннинг 25 нчи йўлидан бошлаб, иккинчи устуннинг 4 нчи йўлигача бўлгон ўртоқ Охунбобоев тўғрисидаги гаплар ёлғиз унинг шу сифатидан киноядир. Масалан, фақат кўча саситиб, оғзаки гишғиш қилиб юрган анави ҳасратчилар қаршисида ўртоқ Охунбобоев

активный равишда мажлис ва газеталарда камчиликларни чертиб отадир. «Ҳали-ку бу оғзаки ғишғиша, аммо кечаги кун газетада... алх» (5 нчи йўл, биринчи устун), муқаддимаси шуни ифодалайдир.

Иккинчи устун 5—6 нчи йўллардаги, — «Шукур қорнинг тўқ, қайғинг йўқ, бас тинчкина оқсоқоллиғингни қилаверсанг бўлмайдимми?» жумласи шахсий ҳазил бўлиши баробарида, юқорида зикр қилинган қорни тўқ, бошқа қайғуси йўқ унсурлардан замзамадир. Яъни, айтилмакчким: Эй Охунбобоев! Нега сен ҳам ўшалардек қорнингни силаб ётсанг бўлмайдимми? Аммо бу жумладан анави танпарастларга онгллатилмоқчи бўлинган, айтилмак исталинган маъно бундайдур: Эй Абдулҳақлар ва эй тан бандалари, ўртоқ Охунбобоевдан нега намуна олмайсизлар, ул сизларга ўхшаш қорним тўқ, қайғим йўқ, деб тинчкина ётибдирми? (Мана шу ўринда айтилган маънони қуйидаги жумлалар, яъни кулгунинг кетиши ҳам таъкидлайдур).

Иккинчи устун 7 нчи йўлдан бошлаб, 13 нчи йўлнинг охиригача бўлган «тузук, чақирим-пақиримингга маним ҳам қаршилиғим йўқ...» жумласи эса ўртоқ оқсоқолнинг мазкур маърузасини дарҳақиқат илтифот этишга лойиқ бир цифр эканини, бизнинг тўқис маориф маданиятга эришмагимиз учун яна катта фидокорликлар кераклигини кўрсатиб англатиш учун келтирилган.

Иккинчи устун 17 нчи йўлдан бошлаб, «Шу замондаги баъзи одамларга ажаб ҳайрон қоламан, бир минг болаға битта мактаб бўлса нимаю, ўн минг болаға битта тўғри келса нима қайғи?» жумласи билан, яна юқорида айтганимча, ўртоқ оқсоқолнинг чиндан ишчи-деҳқон маорифи ва бошқаси учун ғамхўр ва бош оғритганини кўрсатмакчи ва шу гуноҳи, яъни мазлум халқ маориф-маданияти йўлида ўз-ўзини машаққатлагани учун овсарона уни шилталамакчидирман. Бундоғ киноялик мадҳ аксар халқ орасида истеъмол қилинадур. Масалан, тиришқоқ ва жонкуяр бўлган иккин биров ўзини овсарликка солиб, «қўй, нима керак сенга шунча ташвишни! Шукр, бир кунинг бўлса ўтиб турирдур: Беш кунлик дунёда сен ҳам тинчкина юрсанг-чи?» - дейдирлар.

Иккинчи устун 20 нчи йўлдан бошлаб, 3 нчи устуннинг бешинчи йўлигача бўлган «муддао мирзабошиларни кўпайтириб идораларни ерлилаштириш бўлса... алх» кулгулари ёлғиз ўртоқ Охунбобоевнигина эмас, балки бошқа ўртоқлар диққатини ҳам ерлилашдириш ва маданий маориф ишларига жалб қилиш учун қўлланилгандир.

Маълумки, бизда икки хил зиёлилар бор: 1) эски, яъни Уктабргача бўлган зиёлилар; 2) Янги Шўро зиёлийлари, такрорга ҳожат йўқ; Инқилобгача бўлган ва Уктабрдан кейинги зиёлийларни етиштирган омиллар ва шароит ҳаммага маълум. Шунинг учун, мен уларни таҳлилига киришмай мазкур «Муштум» сонидagi зиёлийлар ҳақида бўлган кулгулигим устида гапираман.

Учинчи устун 15 нчи йўлдан бошлаб, то 35 нчи йўлгача бўлган гаплар мазкур икки хил зиёлийларни текширув мақсадида ёзилгандир. Масалан, «Ўртоқ Акмал (Икромов) Чўлпонбойнинг... шеъри билан зиёлийларнинг афтига туфургани ҳолда, яна нима учундир, ҳезлар тавба қилса, уларга фирқанинг кучоғи очик! — деб, қўядир. Дарҳақиқат, ҳезлар тавба қилса, ўртоқ Акмал бу тавбага ишонадимми, йўқми аммо унга айтадирган гапим бор...» Бу жумлалар зиёлийларни фирқа кўзида тавба қилган бўлиб кўриниб, риёкорлик қилмасинлар, тавбалари қуруқ сўз беришдан иборат бўлмасин мақсадида айтилган. Мундаги ҳарфан кузатилган муддао эрса мундоғ: Эй, зиёлилар! Сизлардаги баъзи бирилариингизнинг яқин мозийдаги камбағаллар ҳўкуматига берган зарарларингиз майдонда, бунинг учун меҳнаткашлар афтларингизга туфласалар ҳақлидирлар. Меҳнаткашларнинг кучоғи бизга очик экан, деб риё билан меҳнаткашлар ишига аралаша кўрмангиз, чунки меҳнаткашнинг ақли-ҳуши бошида, яқин ўткан кунларингиз унинг кўз ўнгида. Эй, ўртоқ, Акмал, агар улардан биртаси мазкур риёкор мунофиқлик ҳолатида ишга аралашадиргун бўлса, сен бунга ҳазир бўл, эҳтиёт тур! Аммо тавба тўғрисида сенга айтадургун сўзим бор: «Мен ҳар куни худоға тўққиз мартаба осий бўлиб, ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман». Яъни бу гапдан мурод, уларнинг тавбалари биздаги

оддий маънода юрган тавбадан бўлмасин. Бу кунги фирқа олдида қилинадурғон тавба тамоман янги, чин маънодаги тавба бўлсин, ҳар куни тўққуз мартаба истиғфор айтиб, ўн саккиз мартаба қайтадурғон тавбадан меҳнаткашларга фойда йўқ.

«Тавбага бўйин буккан банда бандаларнинг энг ярамасидур, куллуқ бунёд қилғон расво, расволарнинг яна ашаддий расвосидир». Бу жумла билан, ўша оддий маънода бўлғон тавбани инкор қилинадир, яъни тавба кулликдир, бўйин эгиш бандалиқдир, банда эса ҳақиқатга тушуниб эмас, кучланиб, ожизланиб бўйин букадир. Бас, бу ҳолдаги тавба-тавба эмас, балки шахсий ихтиёрни, муҳокамани кўлдан бериб одамгарчиликдан чиқишдир. Бу дунёда тавба, куллуқ қилиш бўлмасин, чунки бу расволик, аммо ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин. Узинг бир ҳақиқатга қонмай туриб ва ўзингнинг хатойингга тушунмай туриб, фақат ожиздан қилинғон тавба—тавба эмас, ҳам ўзгани алдашдир, расволикдир.

«Ўз бутунлигини сақлай олмағон бошқага энг бўлолмайдир». Бу жумла юқорида айтилган ихтиёрий шахсни такрорлайдир. Яъни, шахсий бутунлик, мусталиқ шахсият куллик билан зиддир. Шахсий устунлиги бўлмағон, яъни ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучи тополмоғон ожиз, ихтиёрсиз одамлар жамият учун фойдалиқ ва чин аъзо бўлолмаслар. Чунки, аксар мунофиқлик ва майдалиқ ихтиёрсиз ҳам ўзига ишончсиз ва имонсиз кишилардагина гавдаланиши илмий равишда исбот қилинғондир.

Мени маъюблар курсисига ўтқизғон «Йиғинди гаплар» мақоласининг асли кузаткани ва ёзғувчисининг мақсади юқорида мазкур шарҳлардан иборатдир. Бундан бошқа маънолар чиқариб турлик эҳтимолларга бориб қайтиш ўринсиздир. Агар баъзи ўртоқлар шундай мулоҳазаларга кеткан эканлар, бу эса кулгуликнинг, айниқса адабий кулгуликнинг бизда ҳали ёшлиғидан ва ўзлашиб кетмаганлигидан келадир. Шунини ҳам айтиб ўтишни, ёдларингизга солишни лозим топаманки, кулги мақоладаги мустаор имзо мақоланинг ҳаракатини аксар вақт ўз тарафига буриб юритадилар яъни музика ёзғувчининг мустаор шахсига лойиқ гаплар, жумла ва таъбирлар орқасидан эргашадур, мақоланинг имзоси «Овсар» қўйилган, демак ундаги кўб таъбир ифодалар овсарона, далиёнадир. Тентакни тентак тинглайдир деганларидек, кулгуликдагина эмас, умуман сажиявий адабиётга яқин турғон кишилар бу мақолани шу нуқтадан қараб текширсалар яна ҳам ҳақиқат очиладур. Масалан, маним кулгуликда ишлататурган неча турлик мустаор имзо яъни қаҳрамонларим бор: Калвак Махзум, Тошпўлат, Овсар, Думбул, Шилғай ва бошқалар. Агар сиз шу имзолар билан ёзилган кулгуликларни текшириб чиқсангиз, мунда асли ёзғувчининг шахсини тамоман кўролмайсиз, фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидангина эшитасиз. Калвак Махзумни ўқинг: Кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти илан мияси ғовлағон холис бир маҳалла имомини кўрасиз. Тошпўлатни ўқинг: Ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмағон ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фахшият денгизида сузиб тажангланган холис бир чапанини кўрасиз. Овсар ва Думбулларни ўқинг ва текширинг, ҳоказо.

Одил сидлардан сўрайманким, мен айбланган мақолани, маним устимда турлик шубҳалар туғдирғон кулгулукни шу юқорида саналғон мезонларга солиб текширилса ва ҳуқум берилса экан. Кулгуликда улар айтқандек ёмон ният билан яширилғон ҳеч бир маъно йўқ. Ҳарна ёзилғони бир «Овсар» тилидан фақат ишчи-деҳқон манфаати кузатилиб айтилган, ҳуқумат кишиларига бўлғон гаплар ўртоқлик ҳазили, шахсий мазохор, мундан бошқа гаплар, маънолар бўлса юқорида бир даража таъдод (санамоқ —Ш. Қ.) қилуб ўтдим. Шоҳидлардан олий Судга мен қораланғувчи — қора курсида ўлтирғувчининг фақат шахсий адоват орқасида бу ҳолда тушунганим яхши англашилди, деб биладан. Мундоғ бўлса ҳам, яна бир даража шоҳидларнинг ўз сўзларидан ясаб, адолатлик судларнинг хотирларига тушуриб ўтаман:

1. Гувоҳлардан ўртоқ Левченконинг сўзига қарағонда, Ўрта бсиёда сиёсий жихатдан юқори ўринни ушлаган «ГПУ» 27 нчи соннинг дунёга чиқарилишига рухсат берган. Яъни «ГПУ» нинг рухсат беришидан шу маъно англишиладиқким, маним мазкур сондаги «Йиғинди гаплар»

мақолам судларга илмий ва адабий йўлда шарҳлаб берганимдек, зарарсиз, нафсониятлар айтган маънода эмасдир. Ҳам шундоқ бўлиши табиий. Йўқса, ҳар бир нуктани эринмай текшириш билан машхур бўлган сиёсий идора 27 нчи сон «Муштум» нинг дунёга чиқарилишига йўл қўймас ва рухсат бермас эди. Аммо бир неча шахслар бу мақолани ўзларининг, билмадим, қандоғдур тарозуларига солиб, зарарлик топишлари эрса, ғаразгўйлик, тирноқ остидан кир излашдан бошқа нарса эмасдир.

2. Хуршид Шараф, маълумки, олғон таълимоти бўйича мени қораламоқчи бўлади. Лекин, ўрисларнинг «бигизни қопда... алх!» деган мақолларидек, унинг меним устимда бўлгон тўхматлари, бўҳтонлари ўзининг берган жавоблари орасида «манаман» деб қопнинг қорини ёруб чиқиб туради. Хуршиди тобон деганимиз ўзини жинниликка — тентакликка солиб қаради. Аммо адолатлик судларнинг тўғри текширишлари ҳақиқатни оча боруб, ёлғон шохидни обдон додиратди, алвон рангга киргизди. Мен унинг додир шаҳодатининг ҳамма нуқталари устида тўхтамайман. Чунки, улар муфассал равишда, суднинг забтномасига киритилгандир. Аммо шунигина айтиб қўяманки, Хуршид дейди: «Мирмуҳсин — мен «Бон-бон» деган манзумасини «босилмас...» деган эдим», деб айтди». Бу гап билан Хуршид, ўртоқ Мирмуҳсиннинг бир ваколатини содиқона адо этмоқчи эди. Бироқ таассуфки, муваффақиятлик чикмади. Хуршид ўзининг бошқа шаҳодатлари каби «Мирмуҳсин босилмасин деб резолюция қўйғонди мен асраб турғон эдим», — деса ихтимолки, маним устимга оғир юкни қўюб, эгасига содиқ қолғон бўлар эди.

3. Зиё Саиднинг ҳақиқатқа тескари, шаҳодати тўғриси унинг Коммунистик виждонига ҳавола қиламан. Аммо бир неча нуқталари устида тўхтаб олишга мажбурман: «Муҳаррирнинг хонасига кируб, Комил билан Жулкунбойнинг жанжаллари устидан чиқдим», дейди. «Орада Санжар билан Ғози Юнус ҳам бор эди», дейди. «Ундан сўнг матбаага тушиб, архивни ахтариб юрсам, «Бон-бон» манзумаси чиқди, қарасам «Босилмасин. М.» деб имзо қўйилгон экан, лекин ўзим Хуршиднинг «Баҳри қадам» мақоласини олиш учун борган эдим», дейди. «Шундан кейин «Бон-бон»ни папкага солуб, идорага олиб бордим, ундан сўнг терговга топширдик», дейди. Зиё Саиднинг бу сўзи нимани англатади? Унинг бу сўздан аниқ шу келиб чиқадики, ул «Баҳри қадам» мақоласини олиш учун бормагон, балки менга 114-статьяни бердириш нияти билан боргон. Чунки, қонунан лозим эдики, архивни қараганда, ёнига холис кишиларни чақируб текшириш ва акт қилиш. Мана бу томондан ҳам маним устимга ишланган сохтагарлик ўз оғзи билан айтуб туради. Янада Зиё Саиднинг кеча берган жавоби ичидаги — «Муштум»да босилиши мувофиқ кўрилганлиги резолюция қўйилмагон мақолалар ҳам бўлар эди, — деган сўзи ҳам одил судлар учун шоёни диққатдир.

4. Энди облитнинг саркотиби ўртоқ Мильков устида тўхтамайман. Мен тўғрилиқ орқасида, бош кетса «их» дейдирган йигит эмасман. Муқаддимадаги сўзимда айтдим: Мен ўша кун матбаага тушганимда, ёлғиз «Йиғинди гаплар»дагина эмас, балки бошқа материалларда ҳам облитнинг штампаси йўқ эди. Энди бугун ҳайрон қоламан, бундаги штамплар қаёқдан келди, ёки бунда ҳам маним устимга бир юк ортмоқчи эдиларми? Ўртоқнинг дабба жавобидан маълум бўладирким, бу орада ҳар бир найранг қурмоқчи бўлғонга, ишни чалкаштируб меним бошимни қотириб, додиратмоқчига ўхшайдирлар. Дарҳақиқат, гап шундай бўлмаса, облит деган масъул бир ўринда ўлтирувчи ўғил боланинг жавобини қаранг эмиш фирқа ўргани бўлғони учун «Муштум»нинг материаллари текширилмасдан, устига штамп босилиб берилар экан. Бу ҳолда, журналнинг облитнинг рухсатсиз чиқара бериши лозим бўлмасмиди? Ҳар бир саҳифа материалга штамп босишнинг нима ҳожати ва карточка ёзишнинг қандай зарурати бор эди? Бу масала жуда муаммо. Тузук, облитнинг рухсати, яъни штампаси бўлиши маним учун зарарлик эмас, лекин ўзим матбаада материални кўрган чоғимда штампа йўқ эди...

Қисқача таржимаи ҳолимни баён этиб, сўзимнинг охирида шуни айтмоқчиман: Мақолани зарарсиз ва журналга мувофиқ топиб босишга рухсат бергувчи Комилнинг ўзи эди. Бу кун ўз

лавзидан қайтиб, виждони олдида қип-қизил ажива бўлғувчи, мени қоралағувчи ва устимга бошқа бўҳтонларни тақиғувчи ҳам унинг ўзи бўлди. Уч ойлардан бери, матбуот саҳифаларида ўринсиз ва бошқа, фақат менга қаратилис бўлгон ҳақсиз хужумлар, англашмовчиликлар, бемаза иснодлар ва жимжималик замзамаларнинг бош омили ҳам шубҳасиз Комил ва шериклари эди. Хулоса, адоват мамлакат рангида бўялди.

Сўзимнинг охирида, ўзимнинг асли ғоя ва маслагим билан ҳам ҳозиримни қисқача таништириб қўяйин: Мен Шарқ озодлиғини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат — Ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Бу гапни сизнинг берадурган жазоингиздан кўрқиб эмас, балки виждоним, имоним тазйиқи остида сўзлайман. Лекин бу озодликдаги чин курашувчилар — лавзсиз кўрқоқлар, шахсий адоват орқасидан бахт кутқучи майда кишилар бўлолмаслар; аммо ўртоқ Лениннинг соғлом, улуғ, ғазаматсиз, ғидирсиз йўлига томон холис ниятда бел боғлағувчи қахрамонларгина бўлурлар. Маним ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки, мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим.

Сўзим охирида одил судлардан сўрайман: Гарчи мен турлик бўҳтон, шахсият ва сохталар билан, ҳам англашилмовчиликлар орқасида, иккинчи оқланмайдурғон бўлиб қораландим. Лоақал уларнинг, қораловчи қора кўзларнинг кўнгли учун бўлса ҳам, менга энг олий бўлгон жазони бера кўрингиз. Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмоғон содда, гўл, виждонлик йигитга бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича, маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўрқинч эмасдир. Одил судлардан мен шуни кутаман ва шуни сўрайман.

1926 йил, 16 июнь. Самарқанд

НУТҚ

1937 йил, 7-8 апрель

ЗУҒУМ

РКП(б) МКнинг 1925 йил 18 июндаги «Партиянинг бадиий адабиёт соҳасидаги сиёсати ҳақида» деб чиқарган қароридан кейин, адабиётда пролетариат ғоясининг гегемонлиги ва ёт мафкурага қарши курашнинг кескин қилиб қўйилиши муносабати билан Фитрат, Чўлпон каби ижодкорлар ҳақида адолатсиз танқидий мақолалар босила бошлади (Айн. «Ўзбек шоирлари». «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1927, 14 февраль; Комил Алиев, «Ақлли жинни». Ўша рўзнома, 1927, 12 октябрь ва бошқалар). Чўлпон бунга жавобан «сўнгги икки-уч йил орасида шоирлик ва ёшлик майллари билан» баъзи бир хатолари бўлганлиги, Москвада ўқиган вақтларида бу хатоларини тушуна бошлагани ва «Ҳақ ҳам ҳақиқатнинг камбағал ва йўқсуллар томонида эканига қаноат ҳосил қилганини (Чўлпон, «Эътироз». «Маориф ва ўқитувчи» ойномаси, 1927, 12-сон) очиқ ёзган бўлса-да, унга бўлган хуружлар сусаймай, аксинча, тобора кучайиб борди (Усмон Ёдгоров, «Ола қарғалар». «Янги Фарғона» рўзномаси, 1930, 27 март; Олтой, «Чўлпончилик кайфиятлари билан курашайлик». «Ёш ленинчи» рўзномаси, 1930, 27 июль...)

Партиянинг 1932 йил 23 апрель қароридан кейинги адабиётдан суриб қўйилган Абдулла Қодирий, Фитрат, Элбек каби ёзувчилар қатори, Чўлпон ҳам адабиёт майдонига тортила бошлади. Лекин бу ғамхўрликнинг умри унча чўзилмай, 1936 йилдан кейин, яна Чўлпон ва Фитратларни шафқатсиз фош қилувчи мақолалар пайдо бўла бошлади. (Н. Тўрақулов. «Ҳамлет»га тухмат». «Қизил Ўзбекистон» рўзномаси, 1936, 27 июль; Тўйғун, «Душманни битта ҳам қолдирмай фош қиламиз», «Ёш ленинчи» рўзномаси, 1937, 6 апрель ва бошқалар). Бу дағдағали мақолалар кейинчалик мазкур адибларни ўринсиз тухмат ва ҳужумларга жавоб қайтаришга мажбур этди. Чўлпоннинг 1937 йилнинг 7—8 апрель кунлари сўзлаган бир нутқи шу жиҳатдан диққатга моликдир.

Унда Чўлпоннинг 20—30 йиллардаги ўз ижтимоий, адабий фаолияти, таржимачилик ишлари, бу соҳада бошдан кечирган қийинчиликлари, уларни англашда мазкур давр адабий танқидининг қўпол камчиликлари, адолатсиз баҳолар, ёшлар тарбиясидаги нуқсонлар, бадиий маҳорат ва услуб сирларини эгаллаш, классиклар меросини ўрганиш ва тўғри тушуниш ҳақидаги муҳим фикрлари ўз аксини топгандир. Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архивида сақланаётган бу нутқ хали матбуотда эълон қилинмаган. Нутқ машинкада жами 14 саҳифадан иборат. «Стенограмма выступления Чулпана на собрании писателей 7-8 апрель 1937 года», деб қўйилган. Стенограмманинг 1—5-саҳифалари рус тилида бўлиб, қолган 6—14-саҳифалари ўзбек тилида (лотин ёзувида). Мукова очилиши билан, бошланадиган биринчи саҳифадан олдин, Ўзбекистон совет ёзувчилари ноҳия кўмитаси (Сталин кўчаси, 25-уй) томонидан Чўлпон номига 1937 йилнинг 6 апрелида юборилган махсус хат ёпиштирилган. Унда:

«Тов. Чулпан!

При сем препроваждаем стенограмму Вашего выступления на собрании писателей 7-8 апреля и просим проверить и вернуть не позже 25. IV апреля в ССПУз.

Управделами РК ССП Уз», дейилади. Чўлпон русча ва ўзбекча стенограмма матнлари билан танишиб чиққач, 14-саҳифанинг орқасига ўз қўли билан сиёҳда фикрини ёзиб, санасини кўрсатади ва имзо қўяди.

Чўлпон нутқининг русча стенограммаси матнига сиёҳда баъзи жузъий таҳрирлар киритган бўлса-да, ўзбекча нутқ матнига қалам тегизмаган. Гарчи адиб айтганидек, ўзбекча матн саводли ва малакали ёзилмаган бўлсада, бизга бирмунча батафсилроқ кўринди. Шу сабабли нашр учун асос қилиб Чўлпоннинг ўзбекча нутқи матнини олиб,

ундаги айрим ғализ, мавхум ўринларни русча матнга солиштириб тўлдирдик. Мутлако англаб бўлмайдиган ўринларни русчасига солиштириб тўлдирдик ё, бунинг иложи бўлмаганда, ташлаб кетишга тўғри келди. Бошига энаётган қатагон қиличини илғаган улуғ шоиримиз сўзларидаги аччиқ киноя, ўткир истехзони зукко ўқувчи англаб олар, деган умиддамиз.

Шерали ТУРДИЕВ,
адабиётшунос

17-смена. Неъматуллина. Келгуси сўз ўртоқ Чўлпонга берилади.

Чўлпон: — Ўртоқлар, мени кечирасизлар, мен ўзимда бўлмаган сабаб билан, доимо бошим оғриқ ҳолатда чиқишга мажбурман. Шунинг учун балки, истаган фикримни гапира олмасман. Мен шу ердаги ўртоқ Берегиннинг айтилган сўзларидаги 3 нарсани ўзимнинг жавобимни бериб кетишим керак. Кейин ўзимнинг айтатурғон сўзларимни айтарман. Ўртоқ Берегин, хатоларимни кўрсатиб бериб, яхши иш қилди, мен шу хатоларни шу мажлисда ўз устимга оламан.

Модомики, биз ўзимизни танқид қилар эканмиз, албатта, мен ҳам ўзимнинг айбларимни бўйнимга олишим керак. Ўз-ўзини танқид қилишни шундай англаш керакки, биз ҳеч қайсимиз хатодан холи эмасмиз. Ким бўлмасин, хато қилмайман, деса бу нотўғри бўлади. Бизнинг бу мажлисларимиз ўзимизда бўлган хатоларни айтиб бериш учун чиқарилган, шунинг учун бор хатоларни айтиб, ўз-ўзимизни танқид қилишимиз керак. Бу ерда бир нарсани айтиш керак. Ёзувчилар ўртасида 2 хил хато тушунишлик бор:

- 1) мажлис;
- 2) хусусий гаплашиш.

Биз ҳамма вақт ўзаро ўтирганда, бир-биримизнинг камчиликларимизни кўрсатамиз, айтамыз. Лекин бу ерга чиққан вақтда, ҳаммамизнинг тилимиз тугилади, холос. Мен бу ерда ўтрган ўртоқлар орасида Уйғуннинг гапини жуда яхши тингладим. Ул кўп нарсалар айтди. Лекин шунда ҳам, Уйғуннинг айтмасдан қолдирган нарсалари кўп. Чунки, сўзлаганда айтилган нарсаларни мажлисларда чиққанда ҳам очиб ташлаш керак.

...Ғулом Зафарий хусусида айтиб ўтишим керак. Бу одам мени Союз боғига борган вақтда излаб келган. У кишини меникига нима учун келганликлари сабабини тушунтириб бераман. Менда қанд касали бор. Мен ўзимнинг касалимни тузатиш устида, Москвада ва бошқа жойларда тиббий масалаларда бўлдим, шу касалимга ҳеч қайда яхши даво топа олмаганимдан кейин, табиблар шотут ейишни тавсия қилдилар. Мен ўзимни зиёли деб ҳисоблашимга қарамай, шу маслаҳатга ишониб, Зафарийдан шу тутни олиб келишни сўраганман. У мен ухлаб қолганимдан кейин, кеч келиб, менга кирмай Сўфизоданинг олдида кирган...

Эртаси куни мени Сўфизоданикига айтиб чиқишди, биз бу ерда суҳбатлашиб ўтирдик. Шу вақт ўртоқ Шамс бу ишнинг ярамаслигини билдирган. Бунинг танбеҳи тўғри эди. Мана шундан кейин, улар билан учрашмадим. Бу сўздан кейин ўртоқ Шамс чақириб менга танбеҳ қилган. Мен ўзимдаги камчиликларни тугатиш учун, одамларнинг танқидига ва ёрдамига муҳтожман, деб ўртоқ Шамсга шу вақтда айтдим. Бу иккинчи мартаба бўлган ўзини тузатиш масаласи.

Агар бизнинг эски хатоларимизни шу икки-уч кундагина тузатиб одам қиламиз, десангиз ёлғон бўлади. Бизни сиз чақириб, англашиб, жамият ичига олиб кириб тузатингиз. Биз турмушга йўл солганмиз. Лекин бу йўлда камчилик бўлса, сизлар жавобгар. Зафарий масаласи шундан иборат. Буни у вақтда ўртоқ Берегин билгани йўқ...

Иккинчидан цитаталар тўғрисида бир нарсани айтдилар, мен буни англамадим, билсам эдим, жавоб қайтарар эдим. Мен классик асарларни кўп ўқийман, форс шоирларининг энг гўзал нарсаларини ёзиб олганман. Шунинг баъзи бир жойларини ўқиб бераман. Агар шу зарарли бўлса, мен буни бўйнимга оламан. Мен Ҳофиз ва бошқа шоирларнинг асарларидан ўқийман.

Энди, энг оғир масала — Чўлпон ўзини кўрсатмади, деган нозик масала.

Москвадан келганимга икки йил бўлди. Бунинг 50 процентини скидка қиласиз. Чунки, мен

кўп вақт касал бўламан. Мен ярим одамликдан чиққанман, буни ҳам билиш керак. Мана 2 йил орасида мен нима иш қилдим? «Она»нинг 2 нчи бўлимини таржима қилдим. Бу тўғрида ҳаммадан мақтов эшитаман. Бу ҳам биринчи бўлимча келади. Жуда катта нарса. Ундан кейин Горькийнинг «Егор Буличев»ини, А. С. Пушкиннинг «Дубровский», «Борис Годунов»ини таржима қилдим. «Жўр» деган шеър тўпламимни топширдим. Лохутийнинг «Оврупа сафари»ни таржима қилдим. Ундан ташқари, эски шаҳарда чиқатурғон театру газетасига қатнашаман, ундан кейин «Муштум»да ишлайман, агар сизлар шуни ҳам кам десаларингиз, мени халтурага тортган бўласиз. Мен сизлардан тарбия кутаман, халтурага олиб боришни кутмайман. Менинг хатоларим кўп, лекин сизларнинг ташаббусларингиз билан, мен шу хатоларни тузатаман.

Энди мени 21 йилдан берли қандай тарбия қилдиларингиз? Мен ҳозирги кунгача Союзнинг аъзоси эмасман, бунинг сабабини англамайман, ариза берганимга анча вақт бўлди. Бунинг учун менинг асарларимни таҳлил қилиш керак экан, мен келганимдан бир ой кейин «Соз» деган шеърим чиқди. Мен миллатчи бўлсам, қора бўлсам, нима учун шу асарни сўзбошисиз чиқардингиз. Бу ерда сўкиш керак эди, ёшлар Чўлпоннинг асарини бевосита олиб ўқимасдан, восита билан ўқиши керак эди. Мен ўзим бошсўз ёзиб чиқарсам бўлармиди? Бўлмас эди. Нима учун шу миллатчининг асари сўзбошисиз чиқди. Ундан кейин менинг романим чнқди. Роман сотилиб ҳам бўлди, ҳозир ҳеч қаерда йўқ. Бу ҳам сўзбошисиз чиқди. Мана шунга ярим йил бўлди, ҳеч қаерда бир оғиз бир нарса йўқ. «Ёш ленинчи»да, бир нарса ўқидим, у ҳам мақтовдан иборат. Мен унга раҳмат айтмайман, чунки менга ҳеч нарса бергани йўқ. Мен Москвадан келгандан кейин, шу асарни Союзда ўқимоқчи бўлдик. Биринчи мажлисда 11 киши, иккинчи маротаба 7 киши, 3-маротаба 4 киши келди. Шунда ҳам раҳбарликдан ҳеч ким бўлгани йўқ. Фақат ўртоқ Ойдин бўлди. Мана бу ҳам эски миллатчини тарбия қилиш. Мен хато қилмасдан, ишлай олмайман. Менинг хатоларимни тузатишларингиз керак. Мен айтдимки, менга фикрларингизни айтиб беринглар, мен буни ўзим тузатиб чиқаман, дедим. Менга яширин мажозларни тузатишни топширди. Мен уни тузатиб чиқдим. Ҳар ҳолда шу роман босилиб чиққандан кейин ҳам шунча замон бўлди. Мана шунинг хусусида бир нарса йўқ. Шунинг учун бир кеча бу тўғрида қолиб, мени яхши танқид қилиш керак эди. Мен ҳам бир кеча қолишга рози турғон эдим, шуни мен ҳозиргача кутаман. Ҳеч нарса бўлмаётир.

19-смена. Неъматуллина.

Энди шеърлар хусусида. Мен кўлимдан келганча шеър ёзиб келаётирман. Бу баъзибир журналларда, баъзи бир газеталарда босилиб келаётибди. Мен такрор айтаман, бу шеърнинг руҳини ўзгартириш тез бўлатурғон процесс эмас, шу қийинчиликни енгиб олиш керак. Бу нарса, масалан, «Соз»да озроқ бўлса, «Жўр»да кўпроқ. «Октябрь инқилобини қарши олганда» тўғрисида ўртоқ Усмонов «дуруст», деди. Лекин босилмасдан ётади. Лекин шу чиққунча сизлар мени сўкиб турасизлар, аммо у чиққандан кейин, бироз масала енгиллик топар, деб ўйлайман (кулги овозлари). Чунки, у кейингида, аввалгига қараганда, хийла ўзгаришлар бор.

Мен Москвадан келганимда, Акмал ака мени қабул қилди. Аайтдики, сиз ҳозир шеърларингизнинг художественной томонини кўйиб, кўпроқ сиёсий томонларга аҳамият беринг деб, шундан кейин сайловларга бағишлаб мен ёзиб олиб борганимда, сиз лирик томонлардан ёзмабсиз, дейишди. Бу қийин бир нарса бўлди. Лекин мен бу қийинчиликларни ҳали ўтаман. Сизнинг танқидингиз, аямаслигингиз орқасида «домулла» деб ул ёғини айтмасдан кўйишингиз орқасида мен тузаламан.

Энди икки оғиз сўз «Ҳамлет» тўғрисида. «Ҳамлет» Лондонда доврўғланди. У ҳақда кўп гапирдилар, лекин ҳеч қаерда таржимоннинг номини эсламадилар. Мен ўзим ҳақимда кўп гапиринглар, деб талаб қилмайман, лекин таржимонни ҳам ранжитяпсизлар, ахир. Кўп вақтлар ўзим юриб, таржимага фамилиямни кўйинглар, деб юрдим. «Она»нинг таржимасида бўлса, таржимоннинг номини техник редакторнинг фамилияси қаторига кўйишган.

Яна бир нарса устида ўртоқ Берегинга айтаман. «Ҳамлет»ни менга бергандан илгари, бошқа

бирова берилган экан, лекин у истамаган экан. Сўнгра «Хамлет»нинг таржимасини менга берганлар. Биз уни Уйғур билан бирга ишладик. Охирида газетага чиқдики, «Хамлет»нинг таржимаси Чўлпоннинг ҳеч бир иштирокисиз театрга чиқди, деб тўғри эмасми, Зиё ака (Зиё Саидийга қараб).

Зиё Саидий: — Уйғур билан сиз ўртангизда сўз бўлган.

Чўлпон: — Кейин араб сўзлари устида ҳам гап бўлган, лекин бу ёлғон, мен араб эмасман, мен миллатчи эмасман. Мен арабчани ёмон кўраман, қурсин араб сўзлари (кулги).

«Хамлет» театрда кўйилгандан кейин, ҳамма вақт Шекспирнинг асарида таржимоннинг номи чиқмайди. Москвада таржимон хусусида ҳеч бир нарса ёзилмади. Тўғри, менинг тўғримда ёзманглар, лекин ёш ёзувчилар ёзганда, улардаги таржимоннинг номи технический редактор қаторида туради. Охири, ўзларингиз ёзмагандан кейин, мен келиб таржимоннинг номини ёзингиз деб, Зиё Саидийга ялиниб юрдим.

20-смена. 2 нчи мажлис. Стеног, Шораҳмедов.

Мана шу «Хамлет» ўйналиб бўлгандан кейин, «Хамлет» Ўзбекистонда, Москвада катта муваффақият қозониб турган бир вақтда, ўртоқ Назир Тўрақуловнинг мақоласи пайдо бўлди. Мен русча насрий таржимадан ўгирган бўлсам, у Лозинский таржимасини олиб, таржима ҳеч нарсага ярамайди, деб мени сўқди... Менга эса газетада ўзимни ҳимоя қилишга керакли ўрин бермай, фақат қисқача хатимни босдилар ва хатто Союзга жавоб ёзишга ҳам имкон берилмади... Шундай сўқадик, мени «отбоқар», деб сўқадик. Мени «миршаб», деб сўқадик. Кейин қарасам, ўртоқ Берегиндан ҳеч бир овоз чиққани йўқ. Ахир, ўртоқ Берегин шу асарнинг редактори эди. Редактор ҳам жавобгарми, йўқми? Мен минг жойга бош урдим, хайрият, Санжар бор экан, топиб, таржиманинг оригинали бошқа эканлигини айтиб берди. Шунинг учун бу ерда редакторларга ҳам «жавобгарлик» деган сўзни тушунтириб қўйиш керак.

Энди, ўртоқлар, ёшлар ижоди хусусида бир нарсани айтмоқчиман. Ҳали ўртоқ Туйғун шундай гапирди. Ўртоқ Туйғун менга бир шеърини берди. Шу тўғрида фикрингизни беринг, мен яқинда бостираман, дейди. Мен ёлғон гапирсам, бу мажлиснинг шаънига келишмас эди. Унинг ижоди бадиий жиҳатдан ийҳоятда паст савияда туради. Агар у вақтда шуни айтиб берсам, у мендан аразлаб қолар эди.

Ўртоқ Туйғун бу ерда, менинг 7 та асарим бор, дейди. Мана, шу ёшларга тарбия бермаслик, ҳали ёш ёзувчилар — энди ёза бошлаган кишиларнинг 7 та асари бостирилади. Ҳолбуки, ёшларга берган вақтда шу ёшлар кўтаратурғон нарса бериш керак. Битта шеър ўйлаб келадими, уни танқид қилмасдан бостира беради. Масалан, биз саноатни қайтадан қурдик. У ерга жуда сложний машиналар келтирилган, уни квалификацияси кўтарилмаган бир рабобийга бериладими?

Шунинг учун шеърни ҳам танлаб, ўйлаб чиқариш керак эди. Мен ўйлайманки, ўртоқ Туйғун асло хафа бўлмайди. Кўпроқ уни тарбия қилиш ўрнига, ҳадеб шеърини нашриётга бериб бостираберган... Шунинг учун бундан кейин ёшларни ҳам текширишимиз, ҳам соз асарларни чиқариш керак. Мана бунда ҳам раҳбарларимизга кўпроқ сўзлашга тўғри келади.

Энди икки оғиз сўз шеър техникаси тўғрисида. Боя Уйғун тарафидан мисолга келтирилган Элбекнинг формалистик тарафларини айтмоқчиман. Биз кўп шоирларнинг шеърини олиб қараган вақтимизда вазн масаласи чатоқ. Ҳатто, Ғ. Ғуломда ҳам вазн масаласида чатоқликлар учрайди, У менга «...» деган шеърини ўқиб берди. Шунда вазни қаттиқ бузатурғон нарсалар бор. Мен шуни тузатиб чиқинг десам, бу тўпламимни бериб олай, 1937 йилда чиқатурғон тўпламимни хатосиз чиқараман, дейди. Демак, ҳалиги тўплам хато билан кетса мумкин эди. «Бу бўлмайди», десам: «Йўқ, мен бундан бундай қилиб айтиб бераман», дейди. «Ахир мен ҳам ўқувчиман, мени қийнаманг», дейди. Демак Ғафур Ғуломдек катта бир шоирларимизда ҳам

шундай камчиликлар бор, лекин бу ифрот тарафига олиб бормасин.

Мана бундай хиллари ҳам бор (ўқиб беради):

..... тўкиладир,

..... сўкиладир.

«Тўкиладир» «сўкиладир» деганда шеърни ҳар хил иборага солиб беришга мажбур. Шеърда ҳофия, вазн керак. Лекин руҳи ҳам эсдан чиқарилмасдан бирга бориши керак. Руҳдан ажралган шеър — шеър бўлмайди. Менинг ўзимнинг қийналганим шундан бўлса керак.

2-сўз Машраб хусусида. Бу хусусда яхшн нарса чикди. Машраб ўша жамиятнинг камчиликларини қаттиқ танқид қилган одам. Шу нарсани ҳозирга қадар ёлғон, деб келганлар. Лекин Машраб ҳаммага тарқалди десак, газетадаги мақолалар билан кифояланиб бўлмайди. Ҳозир Союз ва (...) институт бу нарсага аҳамият бериши керак. Унда «Бухоронинг битта дарвозасини қинғир деганлар кофир бўлади», деган шеър бор. Бу шеър мутавозий. Лекин кўриб туриб, ҳар хил таклифларни тўплаб, кўрсатиб, яхшилаб танқид қилиб, ундан кейингина халқнинг кўлига берилсин. Бўлмаса, халқ адашиб қолиши мумкин. Бу ёшларга ёмон таъсир қилиши мумкин.

Наишга тайёрловчи: Ш. Турдиев

ИЗОҲЛАР

Қурбон Берекин (1905, Хева —1938)—ўша йиллари Узкомпартия МКнинг тарғибот ва маданият бўлими мудири. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви аъзоси бўлган. Таржимон ва публицист. Сталин шахсига сиғиниш даврининг қурбони.

Ғулум Зафарий (1889—1944) — Ўзбек совет драматурги, машҳур «Ҳалима» (1919) номли биринчи миллий мўзикали драма муаллифи. Сталин репрессияси қурбони бўлган.

Ҳусайн Шамс (1903, Қўқон — 1943) — Совет ёзувчиси. 1936 йилдан ЎзССЖ Ёзувчилар уюшмаси котиби бўлиб ишлаган.

Мўмин Усмонов (1904, Қўқон — 1938) — Партия ва давлат арбоби, журналист. 1926—1930 йиллари Москва Шарқ халқлари дорилфунунида ўқиган. 1931—1934 йиллари ЎзК (б) П МК тарғибот ва ташвиқот бўлимининг мудири бўлиб ишлаган. Репрессия қурбони бўлган.

Зиё Саид (1901—1938) — Ўзбек совет драматурги, актёри ва журналисти. Шахсга сиғиниш қурбони бўлган.

Назир Тўрақулов (1892, Қўқон — 1939) — Партия ва давлат арбоби, публицист, таржимон. Шахсга сиғиниш даври қурбони.

Санжар Сиддик (Сиддиқов Босит— 1902, Тошкент — 1938) — Машҳур таржимон ва журналист. Сталин шахсига сиғиниш даврининг қурбони.

Туйғун (тахаллуси; асли исми Шуқуржон Худойқулов. 1908, Андижон—1979) — Шоир ва драматург. 1934—1938 йиллари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ишчи муаллифлар билан ишлаш мудири бўлиб ишлаган.

НУРЛИ СИЙМОЛАР
(ФИТРАТ ВА ЧЎЛПОН ҲАҚИДА ХОТИРАЛАР)

БИРИНЧИ ҲИКОЯ

Тақдир менга Абдурауф Фитратдай улуғ исонни таниш бахтини раво кўрганидан мамнунман. Мен Фитратни анча яқиндан билганмаи, унинг уйига тез-тез бориб турардим. Фитратнинг уйида кўпгина санъаткорларни, шоирларни, олимларни учратганман. Бу қутлуғ хонадондаги суҳбатлар менинг ҳаётимда чуқур из қолдирган, фикрим уйғонган, савиям кенгайган, санъат ва ижод ҳақидаги тасаввурларим анча тўлишган. Фитрат билан биринчи бор кўришганимда, домла тахминан 42 ёшларда, мен эса эндигина 14 ёшга қадам қўйган ўспирин эдим. Бу даврда Фитрат аллақачон халқ ўртасида катта шуҳрат қозонган: Атоқли инқилобчи, йирик давлат арбоби, фаол жамоатчи, баркамол олим, истеъдодли ижодкор сифатида танилган эди. Қандай қилиб, шундай машҳур одам оддий бир ўспирин йигит билан яқин бўлиши мумкин? Бунинг ҳеч қанақа фавқулудда сиру асрори йўқ. Фақат ўқувчи буни англаб олиши учун, гапни бироз олисроқдан бошлашим — ўзимнинг қариндош-уруғларим тўғрисида ҳам жиндай маълумот бермоғим керак бўлади.

Мен 1916 йили Бухорода, ғоят ажойиб бир оилада дунёга келганман. Онам сомонийлар сулоласининг энг сўнгги вакиласи бўлганлар. Отам эса Музаййин маҳдум номи билан шуҳрат топган бўлиб, мадрасада мударрислик қилган эканлар. У билими чуқур, фикри очиқ, жаҳолат ва мутаассибликни жинидан баттар ёмон кўрган, ижтимоий ҳаётдаги илғор ҳаракатларга, жумладан, жадидчиликка хайрихоҳ одам бўлган. Бунинг учун амирнинг таъқибига учраган ва фожиали ҳалок бўлган. Биз беш фарзанд бўлганмиз — Моҳида ва Фотима деган опаларим, Минҳожиддин ва Мисбоҳиддин деган акаларим бўлган. Уларнинг ҳаммаси ҳам ўқиган, оқ-қорани таниган ва айрим соҳаларда катта хизматлар қилган. Масалан, акам Мисбоҳиддин Бурҳонов Душанбеда яшаган, ўз вақтида «Тожикистони сурх» рўзномасининг муҳаррири бўлган эди. 1934 йилда уни қамадилар. У 1943 йилда қамоқ лагерларида ҳаётдан кўз юмган. Катта опам Моҳида, акамнинг қамалганига чидолмай, «халқ душманининг синглиси» деган «иснод»ни кўторолмай, ўз-ўзини ўлдирган. Фотима опам эса 1969 йили вафот этдилар. Мен шу опам туфайли, Фитратга яқин бўлганман. Аммо бунинг ҳам ўз ҳикояси бор.

Энди икки оғиз амакиларимдан гапирмоғим керак. Менинг уч амаким бўлган. Катта амаким Мазҳар махсум, ўртанча амаким Мукамил махсум, кичик амаким Муаммир махсум. Уларнинг учови ҳам ўқиган, тараққийпарвар бўлиб, инқилобдан олдин Бухорода жадид ҳаракатининг ташкилотчиларидан эди. Садриддин Айний ҳам, Файзулла Хўжаев ҳам ўзларининг Бухоро инқилоби тарихи ҳақидаги китобларида уларнинг номларини зикр қилишган ва фаолиятларига юқори баҳо беришган. Амакиларимнинг учови ҳам 1937 йилда қамоққа олинган ва «халқ душмани» сифатида отиб ташланган. Катта амаким Маҳзар махсум математик эди. Ҳиндистонда, Туркияда ўқиган. Шўро ҳокимияти йилларида эса илмий фаолият билан шуғулланган. 20-йилларда «Маориф ва ўқитувчи» ойномасида унинг мелиорация тарихига, ер тузилиши масалаларига бағишланган мақолалари чиққан. Ўша давр олимларининг ғалати бир хусусиятлари бўларди. Уларнинг асосий мутахассислиги математика ёхуд кимё бўлса-да, барибир адабиётга, санъатга, мусиқага жуда қизиқар эдилар. Мазҳар махсум ҳам бундан мустасно эмас эди. Шу туфайли бўлса керак, у Самарқанддаги этнографик музика ва хореография ўқув юртининг директори Миронов билан қалин, дўстона муносабатда бўлган. Амаким менда аллақандай қобилият учқунларини сезганми ё мусиқага муҳаббати ғолиб келганми, ҳар қалай, уйимиздагиларнинг қаршилигига қарамай, мени мусиқа мактабига берган.

Энди гапнинг индаллосига келайлик. Учала амаким ҳам Фитратга жуда яқин бўлишган, уни қадрлашган ва ҳар жиҳатдан эъзозлашган. 1908 йили Фитратнинг Туркияга кетишида катта амакимнинг ҳиссаси бор. Мукамил махсум ҳам. Фитрат билан жуда қалин дўст бўлган, дўстлик иплари шу қадар мустаҳкам боғланганки, амакиларим бамаслаҳат Фотима опамни Фитратга бериб, уни ўзларига куёв қилишган. Мен опамни жуда яхши кўрадим. Шу туфайли, тез-тез уни кўргани Фитратникига бориб турадиган бўлиб қолдим. Бу чоғларда жумҳурият пойтахти Самарқандда булиб, Фитрат ҳам шу ерда ишлар, педакадемияда дарс берар ва институт берган уйда истиқомат қиларди. Уй Абрам хиёбонида, институтнинг шундоққина биқинида жойлашган бўлиб, оддийгина ортиқча ҳашамсиз қурилган: Бир хонаси оврупоча, иккинчи хонаси шарқона услубда безатилган, ойнаванд даҳлизли бир кулба эди. Авваллари мен жуда тортиниб, қимтиниб, бегонасираб келардим. Лекин кўп ўтмай, ётсирашлар бутунлай йўқолиб кетди. Фитрат ўрта бўй, тўладан келган, гўштдор бурни остидаги тақасимон мўйлови ўзига ярашган, сочи тўкилиб, бошининг ёнлари ва орқа томонида қолган, шунинг учун пешонаси ҳаддан ташқари кенг кўринадиган одам эди. Уни анча хушфеъл одам деб ўйлаш мумкин. Аслида тажангроқ, серзарда, осонгина жаҳли чиқарди. Лекин менга нисбатан бир марта ҳам тажанглик қилгани йўқ. Билмадим, опам туфайли шундай бўлдим ёхуд менинг мусиқага ишқибозлигим Фитратга маъқул келиб қолдим, билмайман. Ҳар ҳолда, ҳар гал кириб борганимда, домла мени очик чехра билан кутиб олар, ўтиришга таклиф қилиб, аҳволимни суриштирар, қандай ўқиётганимни сўрарди.

Ростини айтсам, Фитратнинг уйи мен учун катта бир дорулфунун булди. Бу уйда мен Чўлпон, Гафур Гулом, Ҳамид Олимжон билан учрашдим, шу уйда шарқ мусикасининг ҳақиқий гўзаллигини кашф этдим, унинг бениҳоя рангларга бой, битмас-туганмас бир хазина эканига ишонч ҳосил қилдим. Шу уйда Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкентнинг машҳур хонандалари, созандалари ва мусиқашунослари билан учрашиб, улардан анча нарса ўргандим.

Юқорида айтганимдек, мен Фитрат хонадонига қатнай бошлаган кезларда, домла ўнлаб драматик асарларнинг, гўзал шеърий дасталарнинг, ҳар хил илмий асарларнинг муаллифи сифатида танилиб қолгандилар. Мен ҳам у кишини забардаст олим, истеъдодли ёзувчи, устоз муаллим, деб билар эдим. Яъни менинг назаримда, Фитрат ўта жиддий, ўта салобатли, унча-мунча нарсаларга қизиқавермайдиган, бунинг учун вақти ҳам йўқ бир кимса эди. Тез орада маълум бўлдики, менинг бу тасаввурим бутунлай нотўғри экан. Фитрат кўп нарсани қадрлайдиган, айниқса, мусиқани ҳаддан зиёд яхши кўрадиган одам экан. Ҳар ҳолда ўша кезларда ҳар ҳафтада бир марта Фитратнинг уйида мусиқа кечалари бўлиб турарди. Бу кечаларда шоирлар ва олимлар билан бир қаторда Домла Ҳалим Ибодов, Ота Ғиёс, Ота Жалол, Абдуқодир Исмоилов, Абдурахмон Умаров каби устоз санъаткорлар ҳам иштирок этарди. Бу кечалар тонг отгунча давом этар, уларда Шашмақом оҳанглари янграр, турли мусиқа асбобларининг садолари эшитиларди. Тез-тез мунозаралар бўлиб турар, шарқ мусикасининг хусусиятлари, усуллари, нозик жиҳатлари тўғрисида тортишувлар бўлиб кетарди. Фитрат мусиқани, кўшиқни ғоят нозик ҳис қилиши билан бирга, куйдаги ҳар бир зарбнинг ўринли ёхуд ўринсизлигини пайқай оларди.

Ўша мусиқий оқшом иштирокчиларини эслаб, уларнинг маънавий дунёси нақадар бой бўлганига қойил қолишдан толмайман. Улар мусиқасиз яшай олишмасди, шарқ мусиқаси уларнинг ҳар бир ҳужайрасига сингиб кетгандай эди. Фитрат мусиқанинг чинакам фидойиси эди. У 26-йилларда мусиқа тарихига оид қимматли илмий асар яратди. Унда кўпгина мусиқа асбобларининг тузилиши билан бирга, пайдо бўлиш тарихини ҳам баён қилиб берган. Бундан ташқари, 20-йилларда у Бухорода мусиқа ўқув юрти ташкил қилди. Бу мусиқа мактаби ҳозир ҳам бор. Фақат таассуфлар бўлсинки, бугун ўша мактабни Фитрат барпо этганини камдан-кам одам билади. Ўша мактаб жамоаси шаҳар совети билан келишиб, мактаб деворига бир лавҳа осиб қўйса-ю, шу билан Фитратнинг руҳини хотирлаб турса, кўп савоб иш бўларди.

Фитратнинг мусиқага садоқатини кўрсатадиган яна бир воқеани биламан; 26-йилларнинг бошида у Бухоро Шашмақомини ижро этувчиларни тўплаб, Ота Фиёсдан машғулот йўлини, Ота Жалолдан наср йўлини ёзиб олди. Сўнг Тошкентдан атоқли мусиқашунос Успенскийни чақириб олиб, унга ёнидан пул тўлаб, Шашмақомни нотага кўчиртирган. Кейинчалик бу ноталар Москвада босилиб чиқди. Унда «Фитрат ва Миронов таҳрири остида» деган ёзув бор. Ноталарнинг бир нусхаси ҳозирги кунда Ҳамза номидаги Санъатшунослик институтида сақланмоқда. Ўша кезларда классик меросни эъзозлаш эмас, таҳқирлаш, тепкилаб йўқотиш авж олган эди. Шундай шароитда Фитратнинг қилган иши чинакам жасорат ҳисобланарди. Бу жасорат туфайли, классик мусиқамизнинг муҳим бир қисми келажак авлодлар учун сақланиб қолди.

Фитратнинг мусиқага муносабати ҳақидагина эмас, табиати тўғрисида, инсоний сифатларининг айрим жиҳатлари тўғрисида ҳам тасаввур берадиган яна бир воқеа эсимда. Юқорида айтганимдек, Самарқандда мусиқа ва хореография ўқув юрти бўлиб, у Шердор мадрасасида жойлашган эди. Унда мусиқадан ўз даврининг таниқли созандалари дарс беришарди, адабиётни эса Гулом Зафарий ўқитарди. Ўқув юртида талабалар вақти-вақти билан имтиҳон қилиб туриларди. Фитрат бу ўқув юртида ишламас, лекин ҳамма имтиҳонларда қатнашарди. Унинг иштирок этишига, саволлар беришига домлалар ҳам, талабалар ҳам кўникиб қолишганди. Бир гал домлалардан бирининг ўғли имтиҳон топширибди. У чилдирмада аллақайси куйни чалаётиб, битта «бум»ни ортиқча уриб юборибди. «Бум» дегани чилдирманинг ўртасига уриладиган зарб, «бак» эса остига уриладиган зарб бўлиб, ҳар қайси куйда уларнинг миқдори катъий белгиланган бўлади. У пайтнинг домлалари қариндош-уруғчилик, таниш-билишчилик деган нарсаларни билишмасди. Ўғлининг бир зарбни ортиқ урганига чидаёлмаган домла ғазаб билан ўдағайлабди: «Падаринг лаънат, «бум» йўқ эди-ку, бу ерда!» Фитрат қараса, имтиҳон бераётган боланинг иши пачава бўладиган. У дарров орага тушибди; «Домлажон, битта «бум» учун боланинг баҳосини туширмай кўяқолайлик». Фитратнинг орага тушганини кўриб, домла жаҳлидан тушибди.

Фитрат тажангроқ бўлса ҳамки, фикри тез ишлайдиган ҳозиржавоб одам эди. Зарур бўлганда, бир лаҳзада керакли жавобни айтиб, харифини мот қилар экан. Бир куни бир талаба Фитратга мурожаат қилибди: «Домилажон! Мен сизнинг хатойингизни топдим!» «Хўш-хўш, — дептилар домла. — Қандай хато экан?» «Фалон мақолангизда «га» дейиш ўрнига «да» деб ишлатибсиз». Фитрат дарҳол жавоб берипти: «Эй, мулла! Менинг ўрнимда сиз бўлганингизда «да» тугул, «ба» деб ёзар эдингиз».

Баъзан эса Фитратнинг топқирлик билан айтган гаплари зоҳиран юмшоқроқ, бўштоброқ кўринарди-ю, аслида жуда тагдор бўларди. Бундай ҳолларда домла киноя ва пичингдан моҳирона фойдаланарди.

Бир гал шундай воқеанинг гувоҳи бўлганман.

Самарқандга, Фитратнинг уйига Ғафур Гулом келди. Бу кезларда у «ёш, умидли шоир» қаторида юрса ҳам анча танилиб қолган эди. Табиатдан қувноқ, ҳазил-мутойибани, аскияни яхши кўрадиган Ғафур Гулом ҳадди сиғиб, Фитратга ҳам тегажоклик қилаверар эди. Бу гал ҳам, у ҳазил оҳангда гап бошлади:

— Домла, сизни яна танқид қилиш бошланди-ку! Эринмаган одамнинг ҳаммаси сизга тош отяпти...

Фитрат, одати бўйича, паст овозда босиқ оҳангда сўради:

— Ҳа, сабаб? Нима қилибмизки, бизни яна танқид қиладилар?

— Нима қилардингиз! Ҳамма шоиру адиблар замонамизни мадҳ этиб асарлар ёзишяпти. Сиз бўлсангиз «лом-мим» деб мақтамайсиз.

— Нимани мақтай, ахир?

Ғафур Гулом атайин, Фитратнинг жиғига тегиш учун, жиддий оҳангда дейди;

— Мана, тракторлар чикди. Мақтангда ўшани.

— Ие, мулла Ғофир! Мен, ахир, унинг овозидан қўрқаман-ку, қандай мақтайин...

Фитрат кўп талабаларга устозлик қилган, кўп шоирларнинг асарларини ўқиб, уларни тўғри йўлга солишга уринган, лекин устоз сифатида ўта талабчан эди. Гапирган гапингиз, қилган-ишингиз, ёзган асарингиз дидига ўтирмаса, ҳеч аяб ўтирмасди. Кимлигингизга қарамай, кўнглидаги гапни рўй-рост юзингизга айтиб соларди: Айтса ҳам гўрга-я, жаҳли чикқанда, уйдан қувиб солишдан тоймасди.

Ҳамид Олимжон Самарқандда ўқиб юрган кезларида Фитратнинг шогирди эди. У Фитрат ёзган асарларни мукамал ўрганиб чиққан, унинг маърузаларидан кўп озиқ олган. Булар билан ҳам қаноатланмай, Ҳамид Олимжон шеърят бобида ҳам Фитратнинг этагидан маҳкам тутган эди.. У ёзган шеърларини мунтазам равишда Фитратга кўрсатиб борарди. Афтидан, бундай учрашувларда Фитрат шеър ва шоирнинг қандай бўлиши кераклиги ҳақида Ҳамид Олимжонга анча нарса уқдирган бўлса керак. Хуллас, кунлардан бирида Фитратнинг уйига Ҳамид Олимжон кириб келди. Кайфияти кўтаринки, ҳаракатлари шахдам. Аллақандай ички ғурур ва мамнуният билан Фитратга бир даста қоғоз узатди:

— Домла, мана, олтига шеър ёздим.

Фитрат уни ўтиришга таклиф қилиб, шеърларини ўқий бошлади. Аммо ўқиган сари пешонаси тиришиб, қовоқлари солина борди. Охири ғазабдан кўллари титрай бошлади. Олтинчи шеърни ўқиб бўлиши ҳамоно, шиддатли бир ҳаракат билан, шеърларни парча-парча илиб йиртди-да, Ҳамид Олимжон томонга улоқтирди.

— Булар шеър эмас, меър бўлипти. Сиз мен айтган гапларни яхши англамабсиз.

— Домла, нима гап ўзи? Нега бундай деяпсиз? — дея Ҳамид Олимжон Фитратни жунбушга келтирган сабабни англашга уринади. Фитрат эса буни тушунтириш ўрнига яна дағдаға қилади:

— Олтига эмас, иккита ёзинг. Лекин ёзганингиз шеър бўлсин!

— Домла...

— Чиқинг!.. .

Ҳамид Олимжон ўсал бир ҳолатда домланинг уйини тарк этишга мажбур бўлади. Қандай қилиб аламдан чиқиш йўлини ахтарган Ҳамид Олимжон кейин ўйлаб қараса, Фитратнинг гаплари тўғри—боягина ўзига дохиёна туюлган шеърлар ўта ғариб, бенаво... Орадан анча вақт ўтди. Ҳамид Олимжон иккита шеър ёзиб, яна Фитратнинг ҳузурига келади. Бу гал ҳам домла шеърларини синчиклаб узоқ ўқийди, сўнг чинчалоғининг бир бўғинини кўрсатиб, дейди:

— Ана энди Ҳамиджон гапларимни шунчасини тушунибди.

Фитрат ғоят нуфузли, қисқа муддат ичида одамлар ўртасида иззат-икром қозона оладиган, шоир сифатида ҳам, олим оифатида ҳам эътибори баланд одам эди. Бу гаплар фақат менинг гапим эмас. Фитратни яхши билган танишларимнинг анча-мунчаси унинг тўғрисида оғзидан бол томиб гапиради. Улардан бири Султон Умаров. Бу киши атоқли олим, йирик жамоат ва давлат арбоби эди. Султон Умаров ҳам Ўзбекистон, ҳам Тожикистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси бўлган, Ўрта Осиё давлат дорулфунуни ректори, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети Раисининг муовини, Тожикистон Фанлар академиясининг президенти лавозимида ишлаган. Фитрат билан боғлиқ воқеаларни менга айтиб берганида эса, Султон Умаров ҳали аспирант эди. Бу воқеа, афтидан, 30-йилларнинг бошида бўлган экан. Ўшанда Султон Умаров Ленинградга илмий командировкага борадиган бўлиб қолипти. Жўнашидан олдин жумҳурият раҳбарларидан бири у кишини ҳузурига чақирибди. Шу кунларда Фитрат домла ҳам Ленинградга бориб, аллақандай илмий кенгашда иштирок этмоқлари кераклигини айтиб, Фитратдан бохабар бўлиб туриш Султон Умаровнинг зиммасига юкланибди. Фитрат рафиқаси билан Ялтада дам олаётган экан. Ўша ердан Ленинградга борибди. Султон Умаров меҳмонхонага келиб, Фитратни кенгаш бўладиган жойга кузатиб қўйибди. Ўшанда ёш аспирантни ҳайрон қолдирган нарса шу бўлибдики, Фитрат домла залга киришлари билан,

донгдор шарқшунос олимлардан иборат мажлис аҳли у кишининг истиқболига оёққа қалқибди. Бунақа иззат-ҳурмат камдан-кам олимга насиб этади!..

Фитратнинг ниҳоятда зўр шоир экани ҳақида Лоҳутий айтган бир гап сира эсимдан чиқмайди. 30-йилларнинг ўрталарида мен Лоҳутийнинг бир шеърига куй басталадим. Шу муносабат билан орамизда яқинлик вужудга келди. Аниқ эсимда йўқ— 1939 йилмиди ёхуд бироз кейинроқми—ҳар қалай, Лоҳутий билан кўришиб, анча суҳбатлашиб, ўтириб қолдик. Гап айланиб Фитратга келди. Шунда Лоҳутий бир воқеани айтиб берди: «Ҳа, Фитрат «халқ душмани»жу-я, лекин зўр шоир-да! Бир куни мен нима муносабат биландир унга шеърини мактуб ёздим. Кейин унинг жавобини кута бошладим. Ҳадеганда Фитратдан жавоб келавермади. Кута-кута, тоқатим тоқ бўлиб, энди жаҳл отига қамчи урабошлаган эдим, почтачи мактуб келтириб қолди. Фитратдан. У ҳам шеърда ёзипти. О, ана шеър уна — санъат! Ўқиб чиқиб лол қолдим. Йўқ, шоир мен эмас эканман, «халқ душмани» бўлса ҳам Фитрат шоир экан!»

Айтиш керакки, Абулқосим Лоҳутий ҳазилакам шоир эмас эди. 1934 йилда у СССР Ёзувчилар уюшмасининг раҳбарларидан бири бўлиб сайланди. 1934 йилдан кейин, Фитрат ҳақида биронта ижобий гап айтиш хатардан холи эмасди. Юқоридаги гапни айтишга Лоҳутийни ҳеч нарса мажбур қилгани йўқ. Шунга қарамай, Фитратнинг шоирлигига бу даражада баҳо берган экан, Лоҳутий завқ-шавқини ичига сиғдирилмаган, ҳақиқатни айтиб, юрагини бўшатиб олишга эҳтиёж сезган.

1956 йили Фитрат оқланди. Шундан кейин, кўп йиллар мобайнида, мен шу муборак зотнинг хотирасига муносиб бирон иш қилишни ўйлаб юрдим. Ниҳоят, унинг шеърларидан бирига куй басталаб, шу йўл билан жиндай бўлса-да, у кишининг руҳини шод қилдим. «Нега тарк этдинг мени?» деб аталадиган бу романс ҳозир нашр этилган, кенг ижро этиляпти. Бироқ ўзим басталаган романсни тилга олаётган эканман, буни мақтаниш учун ёхуд ижодимни кўз-кўз қилиш учун айтаётганим йўқ, албатта. Мен шу баҳона Фитрат шеърининг драматизмга тўла ижодий тарихини айтиб бермоқчиман. Шеър кўйидаги банд билан бошланади:

*Гўзалим, бевафо гулистоним,
Боғи умримда тоза райҳоним,
Ғаму қайғуларин хужуминдан
Сен эдинг меҳрибон нигоҳбоним,
Мени беҳуда ташладинг кетдинг,
Нега ўлдирмадинг-да, тарк этдинг?*

Шеърнинг қолган бандларини келтирмайман, у бир-икки йил аввал «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида тўла эълон қилинган. Шеърнинг ижодий тарихи кейидагича: Ҳижрон дардига тўла ҳар мисрасидан айрилиқ изтиробларининг дуди анқиб турган ғоят мунгли ва айни чоқда, ғоят нафис ёзилган бу шеър опам Фотима Бурҳоновага аталган. Юқорида айтганимдай, амакиларим 1-памни Фитратга 1928 йили беришган экан. Бу пайтда Фитрат 42 ёшда бўлиб, икки марта ўйланишга улгурган эди. Аммо нима сабабандир бир хотини билан муросаси келишмаган, иккинчи хотини эса вафот этган. Фотима опам билан Фитрат уч йил ширин турмуш кечиришган, кейин ажралишган. Аммо бу ажралиш ҳар икковларининг ихтиёрларига зид ўлароқ, менинг акам Мисбоҳиддиннинг тазйиқи билан бўлган. У киши Фотима опамни Фитратга беришгани учун амакиларимдан ғоятда норози бўлган. «Нечун синглимизни турмуш қурган одамга беришди?», деган алам унга тинчлик берган эмас. Умуман, акам билан амакиларимнинг оралари илгари ҳам унча илиқ бўлмаган... Хуллас, Мисбоҳиддин Бурҳонов 1931 йили Фотима опамни Самарқанддан Душанбега чақиртириб олиб, Қуръони каримни ўртага қўйиб, Фитратдан ажралишга қасам ичиради. Опам содда, художўй аёл эди. Табиийки, у қасамини буза олмайди, чунки мусулмончиликда қасамхўрлик энг оғир гуноҳлардан бири

ҳисобланади.

Самарқандга қайтгандан сўнг, у Фитратнинг уйидан чиқиб кетади. Бу Фитрат учун жуда оғир зарба бўлади. У анча вақтгача ўзига келолмай юради ва юрагидаги бор дардини қоғозга тўкиб солади. Шу тарзда «Нега тарк этдинг мени?» деган шеъринг мактуб дунёга келади. Опам бу мактубни умрининг охирига қадар кўз қорачиғидай авайлаб сақлаган. Мен у кишининг вафотларидан сўнг, қоғозларини кўздан кечираётим, мактубни топиб олдим ва ундан нусха кўчирдим.

ИККИНЧИ ҲИКОЯ

Энди Чўлпон ҳақида билганларимни айтай. Самарқанд пойтахтлик вақтида Чўлпон ҳам шу ерда истиқомат қиларди ва Фитратнинг уйига тез-тез келиб турарди. Умуман, Фитрат билан Чўлпон ёшлари жихатдан, ораларидаги тафовут анчагина бўлса-да, жуда қалин дўст эдилар. Улар бир-бирларини жуда ҳурмат қилишар, бир-бирларининг истак ва хоҳишларига ғоят эътибор билан қарашар, бир-бирларининг билимларию истеъдодларини ҳурмат қилишарди. Уларнинг дўстлиги 20-йилларнинг аввалиданок бошланган эди. Маълумки, Чўлпон 1921 йилдан бошлаб, бир неча муддат мобайнида Бухорода яшаган ва «Бухоро ахбори» рўзномасида ишлаган. Қулоғимга чалинган гапларга қараганда, Чўлпонни Бухорога Фитрат таклиф қилган. Фитрат у пайтларда Файзулла Хўжаев раҳбарлигидаги Бухоро Халқ жумҳурияти ҳукуматида нозир бўлган ва шу мавқеидан фойдаланиб, Чўлпонни «Бухоро ахбори» рўзномасига муҳаррир сифатида ишга таклиф қилган.

Чўлпон ўрта бўй, тўлачадан келган, доимо юмалоқ гардишли оддий кўзойнак тақиб юрадиган одам эди. У жуда серандиша, одамларга бехосдан озор бериб кўйишдан чўчийдиган, кўнгилчан ва чинакам шоирона табиатга эга эди. Арзимаган нарсага хуноби ошиб, фиғони фалакка етар, асабийлашар, яна арзимаган сабаб билан кайфияти жойига келиб қоларди. Бир куни Фитратнинг уйига келсам, айвонда Чўлпон асабий бир ҳолатда у ёқдан бу ёққа юриб турибди. Салом бердим, нега кайфи бузуклигини сўрадим. «Э, домланинг уйига меҳмонлар келган. Ҳаммаси бизни ёмон кўрадиган катталар. Яна хотинлари билан келишган. Улар тирноғимиз тагидан кир қидириб юрибди-ю, Фитрат домла уларнинг тегирмонига сув куймоқда!». Ҳеч нарсага тушунмай, яна суриштирдим. Фитратдомла меҳмонларга: «Қани, олинглар, олиб ўтиринглар», деб одатдаги манзиратни қилибди, меҳмон аёллардан бири: «Мен оляпман, мана, олдимни кўринг», деб жавоб берибди. Фитрат эса дарҳол сўз ўйини айтибди-ю, аёлни ўсал қилибди. Чўлпон шунга хуноб бўлаётган экан. Гаплашиб турганимизнинг устига, ичкаридан Фитрат чиқиб қолди. Чўлпоннинг асабий ҳолатини кўриб, унга сўз қотди: «Ие, ҳали ҳам хунобмисиз, бас-да! Ахир, узр сўрадим-ку!» Буни эшитиб Чўлпон яна тутакди: «Э, кўйинг-е, домла-ей, шунақа ҳам бўладими?! Расво қилдингиз».

Чўлпонни Фитратникида кўриб юриб, унинг яна бир хислатини билиб олдим — у ҳам мусиқани жуда-жуда яхши кўрар экан. Шашмақом садолари янграганда Чўлпон сел бўлиб, бутун вужуди кулоққа айлангандай, бир маромда чайқалиб ўтириб тингларди. Қулоғи мусиқада-ю, ҳаёллари жунбушга келиб, нималарнидир кўз олдида келтираётгани сезилиб турарди. У эшитган куйларини юрак-юракдан жуда чуқур ҳис қиларди. Буни комил ишонч билан айтаётганимнинг боиси бор. Баъзан шундай бўлардики, Чўлпон бир куйни берилиб тинглаб, ундан бағоят мутаассир бўлиб, чиқиб кетарди-да, икки-уч кундан кейин шу куйга мослаб шеър ёзиб келарди. Бу шеър эса авалги сўзларга қараганда, куйга ўн чандон, юз чандон мосроқ бўларди. Чўлпоннинг «Галдир» деган шеъри бунга мисол бўла олади. У халқ куйига мослаб, дутор тилидан, дутор туйғуларини изҳор қилувчи ажойиб лирик шеър яратган. Чўлпоннинг ўзи кўшиқ айтмас эди, лекин, жиндай дутор чертарди. Назаримда у дуторни чертган одамни ҳам яхши кўрарди ва дуторни алоҳида бир меҳр билан суярди. У Самарқандда

турганида Солиҳа деган хотини бор эди. Солиҳа ажиб бир маҳорат билан дутор чаларди.

Чўлпон билан сўнги марта 1936 йилнинг октябрь ойида Тошкентда, унинг Революция хиёбонидаги уйида учрашганман... Бунинг тарихи қуйидагича: 1936 йилнинг сентябрида мен Москвада опера студиясида ўқимокда эдим. Бирдан мени Тошкентга чақириб телеграмма келиб қолди. Телеграммага Муҳиддин Қориёқубов имзо чеккан эди. Қориёқубов ўша кезларда янги тузилган Ўзбекистон Давлат филармониясининг бошлиғи эди. Филармония олдида катта вазибалар турар, шунинг учун Қориёқубовга уни кадрлар билан мустаҳкамлашга ижозат беришган эди. Қори ака филармониянинг бадиий раҳбарлигига Маннон Уйғурни чақирипти. Мени эса хормейстер этиб таклиф қилипти, тўғрироғи, тайинлапти. Тошкентга келиб, филармонияга боришим биланок, Қори ака: «Ўқишингни бироз кечиктирасан, ҳозир декада концертини тайёрлайсан», дея кўрсатма берди. Ноилож, кўнишга мажбур бўлдим. Узлуксиз репетициялар бошланди. Бир куни Қори ака мени ҳузурига чақириб қолди. Кирсам, хонада Уйғур ҳам ўтирган экан. Қори ака жуда жиддий оҳангда гап бошлади:

— 1937 йилда Москвада бўладиган ўзбек адабиёти ва санъати декадаси катта концерт билан яқунланиши керак. Унда Совет ҳукумати ва коммунистик партия раҳбарлари иштирок этади. Эҳтимол, ўртоқ Сталиннинг ўзлари иштирок этсалар ҳам ажаб эмас. Табиийки, бу концертда энг яхши кучларимиз энг яхши номерларини зўр маҳорат билан кўрсатиб, санъатимизнинг бугунги қиёфасини намоиш этмоқлари зарур. Концертнинг финали зўр бўлмоғи керак. Унда улўф Сталин ҳақида тантанали хор янграмоғи лозим. Худди шу масалада қийналяпмиз. Қонцерт финалида ижро этишга муносиб шеър тополмаяпмиз. Хуллас, шу ишни сенга топширмоқчиман. Сен Чўлпон билан эскидан танишсан. Борди-келдиларинг бор. Чўлпоннинг олдида бориб аҳволни тушунтирасан. Сталин тўғрисида зўр бир шеър ёзиб берсин. Чўлпоннинг аниқ ваъдасини олмай келма!

Ҳақиқатан ҳам, топшириқ жуда нозик ва ўта масъулиятли эди. Ахир, Москвада ҳукумат концертида шахсан ўртоқ Сталиннинг ҳузурига ижро этиладиган кўшиқнинг матнини ҳам, куйини ҳам ҳаммага буюриб бўлмайди-да! Айни чоқда, бу ғоят шарафли топшириқ. Сталин ҳақида кўшиқ ёзган одамга ҳамманинг ҳам кўли етавермайди. Бундай одамга маломат тошларини отсанг, у ярим йўлдан қайтиб, сенинг бошингга тегиши ҳам ҳеч гап эмас. Ҳаммадан ҳам муҳими — кўшиқ муаллифлари декадага олиб борилади, яқунловчи концертда қатнашмоғи керак. Мабодо, ўртоқ Сталин, «бу кўшиқнинг муаллифлари қани, бир кўришиб кўяй», десалар, «мана, улар», деб кўрсатиш керак-да. Мабодо, Сталин кўрмаган тақдирда ҳам, барибир, Москвадан қуруқ қайтилмайди — биронта унвонми ё орден-медалъ эгаси бўлиб қайтилади. Хуллас, истиқбол порлоқ... Ана шундай уйлар билан Чўлпоннинг эшигини қоқдим. Эшикни Чўлпоннинг ўзи очди. У мени сира кутмаган эканми, ташрифимдан ажаблангандай эди. Шундай бўлса-да, хушнудлик билан қарши олди.

Ичкарига кирдик. Камсукумгина дастурхон ёзилди. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Суҳбат давомида ётиғи билан мақсадни англадим. Қориёқубовнинг таклифини эшитиб, Чўлпон анчагача ўйга толди кейин чуқур хўрсиниб, жавобга оғиз очди.

— Ўзингиздан қолар гап йўқ, Мутаваккилжон. Сталин ҳақида шеър ёзиш мен учун сира-сира қийин эмас. Керак бўлса, бир кечада бунақа шеърлардан ўнтасини ёзиб бераман. Аммо масаланинг бир томони бор: Кўриб турибсиз, кейинги пайтларда менга тўрт томондан ҳужум бўляпти. Бошим устида булутлар жуда қуюқлашди. Мабодо, бирор фалокат рўй берса, менинг шеъримга куй басталаган композиторни соғ қўйишармикан. Мутлақо бегуноҳ одамлар ҳам бесабаб жувонмарг бўлиб кетишмасмикан?..

Мен хайр-маъзур қилиб чиқиб кетдим-да, бориб Қориёқубов билан Уйғурга Чўлпоннинг жавобини айтдим. Улар: «Ие, бу ёғини ўйламабмиз-ку», деганча бир-бирларига тикилиб қолишди.

Орадан кўп ўтмай Чўлпон қамалди, халқ душмани сифатида отилди. Аммо мен унинг «халқ

душмани» эканига ишонолмай, узоқ вақт руҳий азобларда қийналиб юрдим.

Фитрат билан Чўлпон маданиятимиянинг икки буюк нурли сиймоси эдилар. Тақдир менга улар билан кўришиш, суҳбатларидан баҳраманд бўлиш бахтини ато этди. Энди билсам, уларнинг давраларида, улар билан ҳамсуҳбат бўлиб ўтказган фурсатларим умримнинг энг нурли фурсатларидан экан.

Озод Шарафуддинов ёзиб олган.

МУҲИТГА СИҒМАГАН ЮРАК

Истеъдод шундай бир жавоҳирки, у денгиз тубида садаф ичида ҳам гавҳар. Истеъдод шундай бир зилол ирмоқки, унинг ҳар қатрасида дарёларининг қудрати, уммонларнинг теранлиги бор. Истеъдод шундай бир. гулки, унинг очилмаган ҳар ғунчасида чаманларнинг бўйи ва таровати бор.

Усмон Носир ана шундай гавҳар, ана шундай ирмоқ, ана шундай ғунча эди. Шоирнинг замондоши, қаҳрамон адиб, чех фарзанди, ўзбек халқининг дўсти Юлиус Фучик: «Одамлар, ҳушёр бўлинг, мен сизни севардим!», деган сўзларни айтган. Усмон Носир ўз ижоди билан, ўз қисмати билан, ҳар нафас бизга шу сўзларини такрор этади: «Одамлар, ҳушёр бўлинг, мен сизни севардим!»

*...Шоир бўлсанг, бўлса қалбинг,
Элга қурбон бўлгудек,
Шоир бўлсанг, бўлса қалбинг,
Сенга қалқон бўлгудек...*

Усмон Носирнинг элга қурбон бўлгудек қалби бор эди. У агар, ҳеч бўлмаса, 1941 йилгача етиб келолса, балки ўша фидойи жонини Султон Жўра каби Ватан учун қурбон қилган бўларди. Агар унга узоқ умр кўриш насиб этса, балки неча-неча бетакрор шеър дostonлар, драмалар ёзиб, адабиётимизнинг табаррук сиймоларидан бўлиб, етмиш бешга кириб, орамизда юрарди!

Усмон Носирни ижод боғидан юлиб олиб кетган мудҳиш даврни қоралаш, лаънат ўқишнинг ўзи камлик қилади. Ўша даврни келтирган ўша даҳшатли муҳитни яратган шароитни билиш, унинг сабабини айтиш лозим. Бугун биз ҳамма айбни фақат Шахсга ва унга сиғинишга қўйсақ, барча саволларга жавоб берган бўлмаймиз. Ўша Шахсни давлат тепасига келтирган, ўша сиғинишни пайдо қилган куч нима? Бутун-бутун халқларни сеҳрли қаҳҳор ва жаббор қудрат олдида ожиз томошабин қилиб қўйган нарса нима? Бугун қайта қуриш тўлқинида уйғонган онг шуни таҳлил қилмоқда. Қимларнидир қоралаш, кимларгадир айб тўнкаш учун эмас, балки ўша муҳитни ҳеч қачон, ҳеч бир шароитда, ҳеч қандай раҳбар замонида такрорламаслик учун таҳлил қилмоқда.

Усмон Носир руҳи бизни уйғоқликка чақиради. «Ким эрк, ҳаёт, деб жанг қилолса ҳар кун, эрку ҳаёт учун ўша муносиб». Улуғ немис мутафаккири Гётеннинг Фауст тилидан айтган бу сўзларни ҳамма замон ва ҳамма халқларга тегишлидир. Замонлар оша, замонларнинг гирдобу бўронлар оша ўз гавҳарларини асраб қололган халқ шарафлидир. Халқнинг шаъну шавкати, тили тарихи, табаррук анъаналари, улуғ фарзандларининг руҳи покига садоқат ана ўша гавҳарлардир. Йўқолган моддий бойликнинг ўрнини тўлдириш мумкин, лекин маънавий бойликдан жудо бўлиш — улуғ фожа!

Ошкоралик замони тарихимиз саҳифаларидан сирлар пардасини кўтармоқда. Жумладан, ўттиз еттинчи йилларнинг ҳужжатлари марказий ва маҳаллий матбуот орқали халқ ҳукмига ҳавола этилмоқда. Шундай ҳужжатларнинг айримларини сиз «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида ўқидингиз.

Ўша даврдаги Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган йиғинларнинг стенограммаларини кўздан кечириш айниқса ижодкорлар учун фойдадан холи бўлмас. Бу иш, хусусан, бизнинг инқилобий қайта қуриш давримизда, мафкуравий тўқнашувлар авжга чиққан бир пайтда, ғоят ибратлидир. Уларни ўқиган киши оладиган биринчи сабоқ шуки, истеъдод билан ноқобилликнинг, теранлик билан юзакиликнинг, ҳалоллик билан нопокликнинг курашида аксари зафар ёвуз куч томо, нида

бўлган. Бамисоли биллур билан ҳарсанг тошнинг тўқнашувида ҳамиша биллур чил-чил бўлгандек! Биз ижодкорлар неча истеъдодларга завола бўлган ўша муҳитни қоралар эканмиз, ҳозирги ўз муҳитимизга ақл кўзи билан, келажак кўзи билан боқсак, ёмон бўлмасди. Қайта қуришни ўзича тушунган, барча кадриятларнинг оёғини осмондан қилиб қўйишга уринаётган, давр эпкинида юзага чиқиб олишни кўзлаётган бадниятлар йўқ эмас. Улар Ёзувчилар уюшмаси минбарини эгаллаб, истеъдод эгаларига лой отаётганлари, ошкора таъқиб ва таҳқир қилаётганлари ўша ўттиз еттинчи йил муҳитини эслатмайдими? Мен у ўктам ваъзхонларнинг кўнглини айтиб ўтирмайман, кимга хизмат қилаётганларини ҳам гапирмайман. Фақат эслатмоқчиманки, уларнинг асосий қуроли — тўхмат, шаллақилик, ғазабкорлик. Ўша даврларда Усмон Носирга қарши ишлатилган қуролларга жуда ўхшаб кетади. Фарқи фақат шуки, ўттиз еттинчи йилда бундай мажлислардан кейин шоирларга қамоқларнинг эшиги очилган бўлса, энди касалхоналарнинг эшиги очилмоқда.

Ўша давр хужжатларини ўрганишнинг яна бир ибратли томони бор. Истеъдод билан ноқобиллик-ку азалан бир-бирига душман. Лекин истеъдодлар осмондаги юлдузлардек бир-бирига ҳамроҳ бўлишлари лозим эмасми?! Нега энди ҳаммавақт ҳам шундай бўлмайди? Ноқобилликнинг «буюк» қобилияти шундаки, у истеъдодларнинг ўртасига ҳам рахна солади. Энг улуғ шоирлар ҳам ҳаётда оддий инсон. Ўз меҳри, ғзаби, рашки, гумонлари билан яшаб турувчи инсон. Афсус, минг афсуски, Абдулла Қодирийга ҳам, Усмон Носирга ҳам тош отганлар фақатгина ноқобил касбдошлари бўлган эмас... Ҳаётнинг ўта мураккаблиги, даврнинг ўта чигаллиги ана шунда! ..

Усмон Носирнинг «Юрак» шеърида шундай бир сатр бор:

«Сенга тор келди бу кўкрак. ..»

Шоир ўз муҳитига сиғмади. Ўз халқи пешонасига ҳам сиғмади! Лермонтов, Добролюбов, Абдулла Тўқай, Бараташвили, Сергей Есенин... Усмон Носир. .. Булар дунёдан ўттиз баҳорни ҳам кўрмай ўтган, аммо ўз номларини улуғлик пиллапоясига кўтарган сиймолардир... Ёшлигида ҳаётдан кетган шоир, ихлосмандлари тасаввурида мангу ёш бўлиб қолади. Усмон Носирнинг ёшликка хос эҳтиросли, содда, самимий сатрлар халқ, қалбида сўнмайди!..

«МЕН — ДАВРНИНГ КИЧИК ПАРЧАСИ...»

Ўзбек совет шеърятининг баҳор фаслида чакмоқдек яркираб, «Хаёт учун биз гўё кўкдан отилган юлдуз», деб эркаланган шоир Усмон Носирнинг ижодий парвози тарихимизнинг «қаноти куйган», «умр тепасида мушт туйган» даврига тўғри келди.

Шоир «Сўзла, тарих — чол» шеърида бор ҳақиқатни «сочлари оқарган... тарих сўзласин», деган эди. Бинобарин, ушбу мақоламизда асосан тарихнинг ўзини сўзлатиш ва тарихий далиллар тили билан сўзлашни маъқул кўрдик.

Усмон Носир 1912 йилнинг 13 ноябрида Наманган шаҳрининг «Чукур кўча» даҳасида, камбағал косиб оиласида туғилди. Отаси Маматхўжанинг бевақт вафотидан сўнг, у 1916 йили Носирхожи Мамасодиқ ўғли тарбиясига ўтади.

Носирхожи Мамасодиқ ўғли кўқонлик, маърифатли киши эди. 1885 йили Кўқонда, ўзига тўқ деҳқон оиласида таваллуд топган. Бошланғич саводини чиқаргач, рус-тузем мактабига ўқишга кирган. Рус тилида 4 йил таҳсил кўрган. Отасининг дўсти Омонхўжа Салимхўжаев ёрдамида 2-пахта заводида ишлай бошлаган. 1902 йили Андижон зилзиласи бу хонадонга ҳам фалокат келтиради: Унинг ҳомиладор хотини фожиали вафот этади. Бу дардга чидай олмаган Носир Наманган шаҳрига йўл олади ва пахта заводида ҳисобчи ёрдамчиси бўлиб ишлашни давом эттиради. У бу ерда холаси Тошбувиникида яшаб, ёр-дўстлар ортиради. Улар билан бир неча йил Арабистон сафарида бўлади. Носирхожи Макка зиёратидан қайтиб келганида, унинг қариндошлари 4 яшар ўғли билан бева қолган Холамбибига совчи бўладилар... Носирхожи ёруғ дунё юзини кўрмай нобуд бўлган фарзандини қайта топгандек, Усмонга ота бўлиб қолади.

1919-1923 йиллари Қизил Армиянинг турли қисмларида таржимонлик қилган Носирхожи кейинчалик, то умрининг охиригача, турли совет идораларида ишлайди.

Носир ота Усмоннинг болалик йилларини хотирлар экан, шундай деб ёзади: «Усмон тўрт фарзандим орасида яккаю ягона ўғил эди. У ёшлигида жуда шўх, китобга, ўқишга ниҳоятда ўч эди. 6 ёшидан мустақил ўқишга берилди. Ўн ёшида, назаримда, у ўқимаган китоб қолмади. Унинг китобга бу қадар ўчлигини сезгағ укам Ибодхон: «Ўғлингиз катта одам бўладиган кўринади, уни ўқитайлик», деб Усмонни Кўқондаги «Дорулшафақа» деб аталган болалар уйига олиб бориб берди».

1921—24 йиллари бошланғич мактабда ўқиган Усмон 13 ёшида Кўқондаги 3-интернатда яшай бошлади. Маълумки, 20-30 йиллари интернатлар энг ишончли маърифат ўчоқлари ҳисобланган. Ўзбек совет зиёлиларининг тўнғич авлодига мансуб кўпгина шоир ва олимлар, давлат арбоблари интернатлар бағрида етилганлар.

Адабиёт ҳавасманди Усмон интернатда тўгаракка қатнашади, 6—7-синфларда ўқиб юрган даврида илк. шеърлари интернат деворий газетасида чиқади. Ёшларда шеърятга муҳаббат уйғотган ўқитувчи Мухтор Муҳаммадий дўсти Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийни тез-тез интернатга таклиф этиб турар, адабий суҳбатлар уюштирарди «Бизнинг кўзгу» деворий газетаси кейинчалик Усмоннинг ташаббуси билан қўлёзма журналга айлантирилган.

Усмон Носиров ҳам интернатни аъло битирувчилар сафида 1929 йили Ленинградга саёҳатга боради ва у ердаги Путилов номидаги завод ишчиларига ўзининг «Октябрь қаҳрамонларига» шеърини ўқиб беради.

Усмон Носир 1929—30 йиллари Кўқондаги таълим-тарбия курсида илмий мудир ва ўқитувчи бўлиб ишлади. 1930 қили дўсти Темур Фаттоҳ билан бирга Москвадаги Кинематография институтининг сценарийчилик факультетига ўқишга киради, лекин бетоблик туфайли, бир йилдан сўнг Кўқонга қайтиб келиб яна ўз ишини давом эттиради.

У 1932 йилнинг кузида Самарқанддаги Педакадемия (ҳозирги САМДУ) нинг филология

факультетига ўқишга кирди. «Биз Педакадемияга Усмон Носир, Амин Умарий, Адҳам Ҳамдам ва Иброҳим Назарийни кириш имтиҳонисиз қабул қилганмиз, — деб эслайди ўша даврда факультет декани бўлиб ишлаган, ҳозирда республика миқёсидаги пенсионер Рауф Бойжонов. — Факультетда адабий ҳаёт қайнарди, бу қайноқ ҳаётига асосан шу талабаларимиз бошқарарди».

Усмон Носир талабалик йилларида фавқулодда жозибали, эҳтиросли шеърлари билан жумҳуриятга танилди. Унинг машҳур «Ёшлик», «Бобомнинг фалсафаси тугатилаётир», «Бодом гуллаган кеча», «Клим Ворошилов» сингари шеърлари ана шу йиллар маҳсулидир. Шоирнинг «Меҳрим» шеърлар китобига киритилган «Саёҳат эсдаликлари» туркумидаги «Хайр, Севан», «Мовийлик денгизи», «Чаренц», «Шафак ўчай деб қолди», «Йўлчи» каби шеърлари, «Нахшон» поэмаси ҳам талаба Усмоннинг таътил кунларида Кавказ ва Шимолга саёҳати таассуротларидир:

«Самарқанд шаҳрида яшовчи И. нинг аёли ниҳоятда гўзал эди, — деб суҳбатни давом эттиради Р. Бойжонов. — Унинг малоҳатига кўплар қатори Усмон ҳам бир йигитга хос суқ билан қараркан... Раҳбарлардан бири буни рашк қилиб, «Усмон Носир устидан ректоратга шикоят тушди», деб тухмат уюштиради. Усмонни дорулфунундан ҳайдаш ҳақидаги қарор тайёр бўлганида, кўпчилик муаллимлар қаршилик қилиб, уни олиб қолгандик...»

Усмон Носир ана шу йиллари «Атлас» драмасини, «Норбўта» достонидан айрим бобларни ёзди. Пушкин ва Лермонтов асарлари таржимасига қўл урди. 1934 йили ЎзГУнинг катта залида «М. Ю. Лермонтовнинг ҳаёти ва ижодий йўли» мавзуида адабий кеча ўтказилди. Кечада Усмон Носир рус тилида доклад қилди.

Шоир 1934 йили, март ойида Тошкентда Ўзбекистон совет ёзувчиларининг 1 съездида қатнашди.

«Усмон съезддан қайтгач, — деб эслайди шоир Адҳам Ҳамдам, — университет мажлислар залида йиғин бўлиб, у сўзга чиқди. Партия сафларини тозалаш кунларида ўқитувчи Ғози Олим Усмонни танқид қилди. «Бухариннинг хато фикрларини Усмон ўз докладида қўллади, лекин партия ташкилоти бунга чора кўрмади», деди. Ўз навбатида, Усмон шундай деди: «Муҳтарам Ғози Олимович! Сиз профессорсиз, отагинам. Мен-ку, хато қилган эканман, нега сиз ўша пайтда танбеҳ бермадингиз? Тарсаки тушурмадингиз? Шунча пайтдан бери кўнглингизда сақлаб юриб, энди айтасизми? Шундай экан, иккала қулоғингиз билан эшитинг: Сиздек ўнта профессордан битта Бухарин яхши Усмон шу гапнинг индинига ўқишни ташлаб кетди...».

Усмон Носир Самарқандда Амин Умарий. Насрулло Даврон, Адҳам Ҳамдам ва Ўткир Рашид билан бир ётоқхонада турган бўлса, Тошкентга келганда, анча вақт Иброҳим Назир ва Абдулла Қаҳҳор билан бир хонада яшади...

Шоир 1935 йили Тошкентга келиб, «Ёш ленинчи» рўзномасига ишга киради ва рўзнома қошида 1928 йилк ташкил топиб, гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб ишлаётган адабий тўгарак ишларини жонлантиради. Бу тўгарак овозаси ўлкани тутди. Унинг машғулотларида биз буюк Ғафур Ғуломни, Ойбекни, Абдулла Қодирийни, Чўлпонни, Санжар Сиддиқий, Сўфизодани, Зиё Саидни, Абдулла Авлонийни, Фитратни, буюк Айнийни, Яшинни, Қаҳҳорни, Шайхзодани, Уйғунни кўрардик. Усмон Носир бизга уларни маданиятимизнинг камоли, деб таништирарди...».

Адабий жамоатчилик Усмон Носирнинг кейинги йиллари нашр эттирган «Юрак» (1935) ва «Меҳрим» (1936) китоблари унинг дастлабки «Сафарбар сатрлар» (1932), «Қуёш билан суҳбат» (1932), «Тракторобод» (1934) китобларидан ҳам бадиий, ҳам ғоявий жихатдан анча юксак эканлигини таъкидлади.

Ўзига талабчан шоир «Меҳрим» китобида шундай сўзларни ёзган эди. «Бу тўпلامдаги шеърлар, изланиш меваларидир. Изланиш эса юксалмоқ, шеърий формани эгалламоқ орзусидир. Нуқсонлари учун узр сўрайман. Усмон Носир 1936 йил 20 апрель».

Ёзувчилар йиғилишида Акмал Икромов Усмон Носир шеърларини ёддан ўқиб, «Усмон Носир ўзбек адабиётининг ёрқин юлдузи, ўзбек халқининг Пушкини», деган эди. Усмон Носир ижодига берилган юксак баҳо республика ва Иттифоқ вақтли матбуоти саҳифаларида ҳам тез-тез кўриниб турарди...

Шундай қилиб, Усмон Носир 1937 йилга ўзбек тилида бешта, рус тилида битта шеър тўплами, тўртта таржима китоби ва катта довруғ, бир олам орзулар билан қадам қўйди.

Усмон Носирнинг шеърлари юрак қони билан ёзилган. Сатрларининг илдизи теран, уфқи кенг. Ёш Усмон 18 ёшида ёзган «Қон» шеърини киносценарийсида тиниқ орзулар билан яшаётган кишиларнинг оромини бузиб, «уйқусида босганлар» қилмишларини тасвирлаётди: «Бу воқеа бошида кимлар бор экан?», деб савол ташлайди. Ўқувчини бу адолат сўроғи шоир ҳаёти тафсилотларининг 1937 йил саҳифасига етганда, янада қаттиқроқ тергайди.

Янги йил арафасида ЎзТАГ мухбири ўзбек совет санъати ва адабиёти вакилларида шоир Усмон Носир, композитор Ашрафий, драматург Зиё Саид ва ёзувчи Ойдинга мурожаат қилиб, ижодий ниятларини сўради. Бу саволга Усмон Носирнинг жавоби «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 3 январь сонидида босилган.

Шоир шундай дейди:

«1937 йилда пролетар инқилобининг саркардаси бўлган Ленин тўғрисидаги катта поэмани ёзиб битираман.

1937 йилда Москвага бормоқчиман. Унда Ленин музейига кириб, ўз ишим учун зарур бўлган материалларни ўрганаман.

Фарғонадаги босмачилар тўғрисида «Норбўта» номли поэма ёза бошладим. Пушкиннинг «Боғчасарой фонтани» ни ва Лермонтовнинг «Демон» деган асарини ўзбекчага таржима қилиб бўлиб, ҳозир Лермонтовнинг «Исмоилбек» деган асарини таржима қилишга киришдим. Лермонтов поэзияси мени қизиқтиради.

Ўзбекистон ёзувчилари ишлаш учун жуда яхши шароитга эгадирлар. Ижодий ниятларимизнинг амалга ошувига ҳеч қандай тўсиқ йўқ».

Усмон Носир Лермонтовнинг Кавказдаги воқеалар ва қабарда халқининг рус чоризми зулмига қарши миллий озодлик курашини куйловчи тарихий «Исмоилбек» асарини ўзбекчага таржима қилган бўлса керак. Унинг ҳозир ЎзССР Олий суди архивида сақланаётган Жиноий иш делосида қайд этилишича, шоир ҳибсга олинган пайтдаги тинтувда бошқа буюм ва китоблар билан бирга, машинкаланган бешта таржима асари ҳам борлиги кўрсатилган.

Усмон Носир, Чўлпон, Ойбек, Миртемир, Ҳамид Олимжон каби шоирларимиз А. С. Пушкин хотираси кунига катта тайёргарлик билаи келдилар. 1937 йилнинг дастлабки кунларида Ўзбекистон аҳолиси Пушкин асарларининг ўзбекча, русча, татарча ва маҳаллий яхудий тилидаги таржималари билан газета, журналлар ва катта тиражда нашр этилган китоблар орқали баҳраманд бўлди. Бу улкан меҳнатнинг самараси ўша йилнинг май ойида Москвада бўлиб ўтган СССР ёзувчиларининг пленумида юксак баҳоланди. Усмон Носир Шарқинг Пушкини деган юксак баҳога сазовор бўлди...

Усмон ва дўстлари пушкинхонлик билан банд бўлган кунларда, унинг бошида қора булутлар тўплана бошлади. Эътиқодига, дўстларига ҳеч вақт шубҳа билан қарашга одатланмаган Усмон Носир мамлакат сиёсий ҳаётидаги довлдирашларга ҳам, ўзи нафас олаётган адабий даврадаги валдирашларга ҳам аҳамият бермаган бўлса керак. Минг афсуски, бошқа истеъдодли шоир ва ёзувчиларимиз каби Усмон Носирнинг ижоди ҳам таъқиб остида қолди. Шоирнинг синглиси — Роҳатой опанинг қизи, Нодира Рашидова иккимизнинг далилларга таяниб гувоҳлик беришимизча, 1937—1944 йиллари «унинг ижодида пессимизм устун, барча асарларида синфий мафкура бузук. У Носир яратган барча қўлёмалар ва нашрларни ёқиб юбориш керак», деган айбномалар, актларга Усмоннинг деярли барча даврадошлари қўл қўйганлар... Бироқ темир сандикда сақланадиган қалин папкадаги «ханжарлар» орасида

биттагина «гул» бор: У ўша даврда Ўздавнашрнинг кичик муҳаррири бўлиб ишлаган қиз, ҳозирда шахсий пенсионер Холида Сулаймонованинг маъсул ходим билан суҳбат протоколи. Усмон Носирнинг шеърларига бадбинлик тамоман ётлиги, аксинча, бу шеърлар ҳаётсеварликка чорловчи гимн эканини айтиб, сатрма-сатр рус тилига таржима қилиб, мағзини чақиб берган савол-жавобнинг протоколи. Унда Усмон Носир нашриётга, Холиданинг хузурига келиб, «халқ душмани» Абдулла Авлониининг шеърларини ўқиб бергани ҳақидаги Анқабойнинг чақувига рад жавоби берилган.

«Усмон нашриётга кўп келарди, — деб эслайди Холида опа. — У ниҳоятда келишган, чиройли йигит эди. У нашриётга топширган қўлёзмаларидан хабар олар ва мен ўтирган хонага ҳам кириб, қаршимдаги стулга ўрнашиб ўтириб, қўлларини ёзиб шундай шеър ўқирдики... Ҳеч ким Усмондақа чиройли ўқий олмайди шеърни... Шундай шоир менга бировнинг шеърини ўқиб берармиди?! У бадехагўй ҳам эди. Ҳар қандай нарсага караб ёки олдидан ўтган ҳар бир қизнинг таърифини қойиллатиб, шеър тўқиб ташларди... Улар орасида менга аталганлари ҳам бўларди, албатта! Мен ҳам гарчи 37-йил калтакларидан қуруқ қолмаган бўлсам-да, негадир у йилларда гувоҳликка чақиришмаган... Сизлар кўрган гувоҳлик—суҳбат 1943 йилги сўроқ излари бўлса керак...»

Усмон Носир Пушкин хотираси кунларида ажиб сурур билан қаттиқ ижодий изланишда эди. Шу кунларда «Қизил Ўзбекистон» рўзномасида Уйғуннинг мақоласи эълон қилинди. «Нуксонларимиз ютуқларимиздан кўплик қилса қиладики, озлик қилмайди, — деб ёзади Уйғун «Поэзияда сиёсий ўткирлик бўлсин» мақоласида.—Ниҳоят, поэзиямизда сиёсий жиҳатдан тутуруқсиз, фикрий жиҳатдан бузуқ, метод жиҳатдан ғалат, бадий жиҳатдан бемаза асарларга учраб турмоқдамиз. - Сўнгги вақтларда лириканинг, хусусан, муҳаббат лирикасининг ўсиши билан, лирика ҳақида айрим бузуқ аҳволлар юз бермоқда. Бу бузуқ аҳволнинг бири буржуазиянинг ишқий лирикасини тирилтиришга бўлган интилишда кўринади...

Усмон юқорида айтиб ўтганимиз уч шоирдан (Миртемир, Элбек, Ойбек — М. М.) ҳам фарқ қилади. Бу ўринда айтиб ўтмоқчи бўлганимиз фарқ шундаки, Усмон ўз ижодининг илгариги даврида буларга ўхшаш миллатчилик—буржуазия позициясида турган эмас. У тез ўсаётибдир. Аммо унинг ижодида баъзан учрайдиган ёмон майлларнинг олдини олмоғимиз керак. У майллар Усмон ижодида ёш майлларнинг таъсири сифатида яшайдилар. Бу ёт майллар Усмоннинг айрим шеърларидаги пассив мураккабчиликда, табиатни яланғоч ва осойишта ҳолда тасвирлашда, «жим бурчак қидиришга бўлган майлда ва ниҳоят, ёнгил бадбинликда кўринади...»

Ўйғун юқоридаги гапларига Усмон Носирнинг «Меҳрим» китобига киритилган «Ёдимдадир узоқ Шимол», «Балиқчи», «Юрганмисиз бирга ой билан», «Денгиз ойна каби ялтирар», «Денгизга» каби шеърларини мисол қилиб келтиради ва бу шеърларда Ойбекнинг (танқид қилинган Ойбекнинг—М. М.) таъсири зўрлиги айтилади. Ва давом этади:

«Оқ қуш мунгли оҳ урар,

Ҳазин куйи дилга ёқади.

(«Меҳрим», саҳифа 101) дейди.

У «Денгизга» деган шеърда бундай ёзади:

Сочим ўпади муздек шўх шамол,

Мен унга дардимни қандай айтаман?

(«Меҳрим», саҳифа 102).

Булар бадбин мулоҳазалар эмасми? Бундай мулоҳазалар, бундай руҳ шоирни тушкунликка судрамайдими? Бундай кайфият совет шоирида қатъиян бўлмаслиги керак!»

«Поэзияда сиёсий ўткирлик бўлсин» мақоласининг муаллифи ўз далилларини шунда хулосалайди: «Усмондаги бу бадбинликни, тушкунлик руҳини шунинг учун ҳам қаттиқ танқид қилиш керакки, бу нарса Усмонни кўп ўқийдиган, унга эргашадиган ёшларга ҳам юқади... Бу

фактлар ҳали адабиёт соҳасида синфий мафкуравий курашнинг тўхтамаганини, балки давом этаётганини ва бундан сўнг ҳам давом этиши ва айрим моментларда кучайиши мумкин эканини яна бир мартаба тасдиқлайди. Бу фактлар бизни синфий хушёрликка, большевик сезгирлигига чақиради».

Келтирилган парчадан кўриниб тургандек, Уйғун мақолада Усмон Носирнинг ютуқларини тан олиб ёзади. Унинг истеъдодига ҳам ўз баҳосини беради. Миртемир, Элбек ва Ойбеклардан ошиб қолган калтагининг учинигина «енгил пессимист» Усмонга тегизиб ўтади. Бироқ бу тегизиб ўтиш ҳам, Сталин ибораеси билан айтганда, «инсон руҳининг инженерлари» бўлмиш ёзувчилар орасида кимларга хушёр муносабатда бўлиш кераклигини кўрсатиб қўйиш вазифасини ўтади!

— 1937 йилнинг 14 июли, ҳибсга олинган кунида, унинг уйида тинтув ўтказадилар ва паспорт, Ёзувчилар союзига аъзолик билети, ён дафтарча, турли китоб ва брошюралар, таржима асарларининг машинкаланган нусхаларини топадилар, — дейди ЎзССР Олий судининг раиси ўртоқ С. Йигиталиев «Правда Востока» газетасининг муҳбири билан суҳбатда.

Усмон Носир камалганидан сўнг, энди унинг дўстлари, ошна-оғайнилари ҳам назорат остига олинадилар. Ҳатто уни танқид қилган эса-да: «Усмоннинг ижоди ҳақида зўр ҳавас ва мароқ билан доклад қилган Уйғуннинг Усмондаги пессимизмни «енгил пессимизм», деб масалани бўяб кетиши ҳам яширин сир эмас, — деб энди Уйғунга ташланадилар «советнарвар танқидчилардан» иккитаси.

Усмон Носир камалади. Гарчи шоир терговларда: «Яхши танимайман», деган бўлса-да, Элбек ҳам, Абдулла Қодирий ҳам, Чўлпон ҳам, муаллими Р. Бойжонов ҳам камаладилар... Йўқ улар Усмонни таниганлари учун эмас, балки улар ҳам, Усмон ҳам жамиятнинг гуллари бўлганликлари учун «ўриб олинган» эди. «Синфий хушёрлик ва большевистик сезгирлик кучайтирилган» эди!..

Биз тарихимизнинг қаноти куйган у даврини эслаганда ҳамиша Сталинни бош айбдор, деб биламиз. Шоирга қўйилган айбномада ҳам Усмон Носир «Сталинни ҳақоратлади», дейилган. Лекин ўзбек зиёлилари орасида биринчилар қатори «ўриб олинган» Усмон Носир Сталинга қандай муносабатда бўлган эди?!

Қийинчилик шароитида туғилган, ўзгаришлар даврини бошидан кечирган, совет давлатининг барча меҳрибончиликларида баҳраманд бўлиб яйраган, бу сурурни сатрларига тож қилиб қўндирган Усмон юрагида ҳамма қатори ва ҳаммадан ҳам кўпроқ меҳр-муҳаббат бор эди. У ўсишлар даврида яйради, лекин 1937 йилнинг баҳоридан бошланган қора ўлат кимдан тарқганини ҳади билмасди... У ўзининг қамалишини катта ижтимоий ҳалокатнинг боши деб эмас, шахсий рақибнинг хусумат тоши, деб қабул қилди. Шунинг учун ҳам у, «қамокда ёзган катта достони»га (шеърый роман бўлса ҳам ажаб эмас) Сталинни бош қаҳрамои қилиб олди. Бу дostonда, Р. Бойжонов ҳикоя қилишича, Ежов қораланган эди. Усмон Носирнинг Сталинга бағишланган сатрлари ўта самимий. Ҳатто Гуржистон ССЖнинг 15 йиллиги муносабати билан грузин халқи номидан ёзилиб, бир ярим миллиондан ортиқ одам имзо чеккан шеърый хатни ҳам русчадан ўзбекчага Усмон Носир таржима қилган эди.

Усмон Носир қайсар эди. Сургунда қийналиб юрганида ҳам, Сталинга бўлган меҳри ва унга бағишлаб шеърлар ёзганини, ҳатто таржима қилиб матбуотда чиқарганини, қамокда ўтириб қоғоз-қаламсиз унга бағишлаб дoston ёзганини айтмайди.

«Мени қамокхона эшигидан ичкарига итариб юборганларида, бир қанча вақт кўзим тиниб, ҳеч нарсани англай олмадим. Бир вақт «Устоз!», «Домла!» деган таниш овоз эшитилди. Усмон Носир чошиб келиб, қўлтиғимдан олди ва ўзининг ётадиган ўрнига олиб бориб, ётқизди мени. Унинг ўрни тахтадан ясалган «иккинчи қават»да экан, менга жойини бўшатиб бериб, ўзи анча вақт ерда ётиб юрди, — деб суҳбатни давом эттиради Рауф ака Бойжонов. — У бизнинг қамокхона ҳовлисидаги дўкончадан майда-чуйда олиб кириб берадиган таъминотчимиз эди.

Бирга ётган саккиз ой мобайнида у Ежов, Сталин ҳақидаги дostonдан бошқа, онаси ҳақида ҳам катта дoston ёзган. Қалам берилмасди бизга. Усмон хаёлда ёзиб, ёд айтиб берарди ёзганларини. Берия даврида махбусларга қоғоз-қалам ва хат ёзиш ҳуқуқи берилди...

Усмон кейинги вақтларда жуда руҳан эзилди. У терговчининг алдовига ишониб, қилмаган гуноҳини қилдим, деб қўл қўйган. Усмоннинг терговчиси Матвеев эди. У Усмонга: «Мастликда билмай Сталинни сўкибман», деб тан ол, шунда фақат беш-олти йил берамиз. Йўқса, кийналиб ётаверасан захлаб, борган ерингда яхши ишласанг, яна қисқартиришади муддатни», деб алдаган. Бу ёлғон гапга имзо чеккани учун Усмон ўзини кечиролмасди...»

Усмон Носир 1938 йилнинг 5 октябрида яширин ҳарбий коллегия олдида юқорида айтилган «айбнома» тамоман ёлғон эканини айтади. Лекин Ёзувчилар союзининг собиқ секретари берган ёлғон гувоҳликка асосланиб шоирнинг инкор этишига қарамай, ҳеч қандай далилларсиз уни ЎзССЖ Жиноят кодексининг 67-, 64-, 14-моддалари билан айблаб, 5 йил сиёсий ҳуқуқлардан маҳрумлик шarti билан, 10 йилга қамайдилар.

1938 йилнинг октябрь ойи охирларида Усмон Носирни бошқа жойга жилдирадилар. Кетиш олдидан Усмон ўзи ётиб юрган тўшак — матраци онасига бериб қўйишларини сўраб, Рауф акадан илтимос қилади. Бироқ ўзи ҳам ўша ердалиги сабабли Рауф ака бу илтимосни бажара олмайди.

— Усмоннинг тўшағини, у фойдаланган бошқа буюмларига кўшиб, ёқиб юборишди. Усмоннинг сўнгги илтимосини бажаролмаганим учун ўзимни кечиролмайман, — дейди Рауф ака.

Усмон Носир қамоқ муддатини ўташ учун 1938 йилнинг охирида узoқ Шарқнинг Магадан шахрига юборилди. Шоир у ерда оғир меҳнат кунларидан сўнг, машаққатли махбуслик тартиби ва таъқиб остида ҳам қўлидан қаламини қўймади. Унинг бу даврдаги ижоди ҳақида Усмон Носир Магадандан Москвага, И. В. Сталинга йўллаган аризаси гувоҳлик беради.

Махбус шоирнинг бу мактуби эътиборсиз қолмаган. 1943 йили Усмон Носирга қўйилган айбномани қайта текширганлар (биз юқорида айтиб ўтган Х. Сулаймонованинг махсус кишилар билан суҳбати ана ўша жараёнда бўлган эди).

— Ўша тунги суҳбат охирида ҳар икки полковник бирданига: «Биз истеъдодли йигитни бекордан нобуд қилганга ўхшаймиз!» — дейишди русчалаб, — дейди Холида опа.

Тошкентда Усмон Носирнинг сатрлари қайтадан «титкиланаётган» кунларда унинг сил касали Узoқ Шарқнинг нам ҳавосидан кучайиб кетиб, махбус нисбатан юмшоқроқ иқлимли Кемерово вилояти ўрмонларига жўнатилган. Сибирь ҳарбий лагери бошлиғининг ўринбосари М. Усмонов ўз қўлидаги махбуслар орасида Усмонга алоҳида эътибор билан қараганини эслайди, ўша шароитда бўлганлар. Шоир лагерда кутубхоначилик қилган. Бироқ оғир хасталик ва машаққатли асирлик шароити шоирни 32 ёшида ўлим чангалига топширди.

— У йиллар оғир эди.. Менинг ҳамкасбларимдан: ҳам катта хатолар ўтган, бироқ бош айбдор ўзингизнинг ҳамюртларингиз ва ҳамкасбларингиз, — дейди биз билан суҳбатда Кемерово вилоят ички ишлар бўлимининг бошлиғи, генерал В. И. Рунншков.

На илож! Шоирнинг ўз сатрлари билан айтганда: «Ўтган қайтиб келмайди». Бироқ Усмон Носир ва унинг қисматдошлари тақдирини батафсил ўрганиш ва очиқ-ойдин ёритиш бугун ва келажак учун жуда ҳам зарур!..

МУФТИ МАҲМУДХҶЖА ҲАЗРАТЛАРИНИНГ ҚАНДАЙ ШАҲИД БЎЛГОНЛИГИ ВА УНИНГ ТОМОНИДАН ЁЗИЛГАН ВАСИЯТНОМА

Асримиз бошларида Туркистонда Биринчи рус инқилобининг таъсирида маърифатпарварлик ҳаракати кучайиб кетди. Мураббий, адиб, драматург, журналист, қонуншунос Маҳмудхўжа Бехудий бу илғор ижтимоий-сиёсий ҳаракатнинг бошида турган улуғ инсонлардан бири эди. У бутун куч-ғайратини, билимини, азиз умрини онгли равишда Ватанининг, халқининг бахти учун курашга сафарбар этди. Бехубудий иккинчи рус инқилобидан кейинги даврда «Марказий Россия билан бирлик, ҳокимият бошига келган ишчи ва деҳқонлар етаклаган йўлдан боришни лозим, деб топади» (И. Султон, С. Мамажонов). Масалан, у «Иттифоқ керак» сарлавҳали мақоласида шундай деб ёзади: «Энди бугунги хурриятпарвар рус ҳамватанлар ила қўл-бақўл ушлашиб, тараққий учун ишламоқ керак».

Бирок, таассуфки, устод Маҳмудхўжа Бехубудийнинг боши амир кундасига, шогирдларининг қони рус шовинизми шоввасига қурбон кетди!..

ҲОЖИ МУИН

Бехубудий афанди 1919 йил 25 мартда, йўлдошлари Мардонкул Шомахмуд ўғли ва Маҳаммадкул Ўринбой ўғиллари билан Самарқанддан Бухоро тупроғига ўткан, шундан қаерга борганлиги билинмай, бу тўғрида турли сўзлар сўйланган ва гумонлар қилинган эди. Охири, халқ орасида шайх бўлгон сўзлардан гумон ғолиб ила англашилган эдики, Бехубудий афанди мазкур икки йўлдошлари ила золим амир Олимхоннинг ғаддор беклари кўлида шаҳид бўлгонлар. Бултур (1921 йил) март ойида Бухоро тупроғидан келган ўртоқ Ҳожимурод Худойберди ўғли, Бехубудий ҳазратлари билан йўлдошлари Муҳаммадкул ва Мардонкул афандиларни Қарши шаҳрида, Қаршининг беги Тоғайбек қандай шаҳид этганлиги ҳақида дуруст маълумот кетурди.

Ўртоқ Ҳожимурод Бухоро инқилоби бошланган кунда, Самарқанддан ҳукумат томонидан бир маъмурият ила Шаҳрисабз ва Китоб тарафлариға бориб, андин бир иш ила Қарши шаҳриға ўткан ва ўшал ерларда 6—7 ой хизмат қилиб юрган, бу вақтда хила ишлар қилган ва қўл воқеаларни кўрган.

Ҳожимурод афанди Қарши бегида бир неча вақт «махрамлик» хизматида бўлгон фарғоналик 17 яшар Содикжондан Бехубудий ва анинг йўлдошлари ҳақида кўп маълумот олгон: Бехубудий афанди ва йўлдошлари, бошлаб Шаҳрисабзда қўлга тушиб, тахминан, икки ойдан сўнг, Қарши шаҳриға юборилиб, онда (зиндонда) бир неча кун ётқондан кейин, мазкур Тоғайбек томонидан шаҳид қилинган.

Бек Бехубудий ва йўлдошларини ҳузурига чақириб: «Сизлар на учун қўлга тушдингиз?», деб сўраган. Бехубудий афандилар: «Бизлар Байтуллони зиёрат қилмак учун Самарқанддан чиққан эдик. Йўлда амир маъмурлари: «Сизлар жаҳид, кофир ва «тилчи», деб бизни қўлга олдилар». Бундан бир неча кун ўтгандан сўнг, Содикжон амирдан бекка қатл буйруғи келганлигини афанди, ўзининг ҳаётидан умидини узиб, йиғлай-йиғлай Бехубудий афандиларға билдирган, сўпгра Бехубудий тубандаги «Васиятнома»ни «ёзиб, Содикжонға топширмоқ учун Аҳмадға берган ва ҳар қандай йўл ила бўлса-да, шул васиятномани Самарқандға юборишни ўтинган. Васиятноманинг остида бошлаб, Бехубудий афандининг ўзи, сўнгра Мардонкул ва Муҳаммадкул афандилар қўл кўйганлар.

ВАСИЯТНОМА ушбудур:

«Эй, Туркистон Маориф ишларида бўлгон ўртоқ ва ўғлонларим! Манни ўзим гарчанд банди бўлсам-да, сизларни зсимдан чиқармайман ва сизларга бир оз васият қилиб ўтаман. Мен севар ўртоқларим! Маним сўзларимни қулоқларингизға олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳарларида банди бўлиб юриб, ахир ўн кундан бери бир ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлиға тушиб банд бўлдик. Жаҳид — кофирлик отини кўтардик. Сиполар ичида

тилчилик отини кўтардик. Бу ердан қутулмоғимиз гумон бўлди. Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қори ва Ақобир Маҳдум ва ўғлонларим Вадуд Маҳдум, Абдулқодир Шакурый!

Сизларга васият қиламан: Маориф йўлида ишлайтурғон муаллимларнинг бошини силангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Биздек маориф қурбонларини йўқлангизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни золим беклардан талаб қилингизлар! Маорифки Бухуро тупроғига жорий қилингизлар!

Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоқда қабримизда тинч ётурмиз. Маним ўғлонларимга салом еткурингизлар! Бу ҳамроҳларнинг авлодларидан хабардор бўлинглар! Ушбу васиятларимни ёзиб Аҳмадга бердим».

Бу васиятномадан 3—4 кун ўтар-ўтмас, бек Беҳбудий афанда ва йўлдошларини ҳам Аҳмадий ўлдирурга Оуюрғон ва алар зиндоннинг ёнидаги подшоҳлик бу чорбоққа юборилганлар. Шунда аларнинг қатллари ўзларига билдирилган ва ўзлари учун шу боғда тўрт қабр қаздирилган. Сўнгра Беҳбудий афанди ва йўлдошлари таҳорат олиб, намоз ўқимоқчи бўлганлар. Лекин шул чоғда, раҳмсиз жаллод маҳовийлари ила етишуб келиб, аларни намоз ўқирга қўймаган ва энг аввал Беҳбудий ҳазратларини жойнамоз устида бошини кесган. Бу ҳолни кўриб, Мардонқули, Махаммадқули ва Аҳмад афандилар тавҳид ва шаҳодат калималарини ўқиб, ўлимни кутиб турганлар. Андан кейин жаллод аларнинг бошини бир-бир кесган, сўнгра бекнинг хизматкорлари мазкур шаҳидларнинг нишларини чиқариб, ўзлари қазғон қабрларга қўмганлар ва қабрларнинг (билимасун деб) ер ила тегиз этганлар.

Бекнинг маҳрами Содикжон, бу воқеани бошидан охиригача кўрган ва билгани учун ҳам, Беҳбудий афандиларга мухлис бўлғонидан шу воқеани бир дафтарчада айнан ёзиб қўйғон ва ондан ўртоқ Ҳожимурод кўчириб олиб, бу фожиани театр шаклида тартиб этуб, «Маориф қурбонлари»ни қўйғон.

Уч пардадан иборат бўлғои мазкур рисола биз кўрдик. Рисола керак ибрат, керак саҳнага қўйиш жиҳатдан хили нуқсонлидир. Агар бу рисола театр олаmidан хабардор бўлғон бирор кишининг қалами ила тузатилса, биринчи театру рисоласи қаторига кириши шубҳасиздир.

Ўртоқ Ҳожимуроднинг сўзига кўра, мазкур Содикжон 1920 йил 21 декабрда амир томонидан Шаҳрисабз, Китоб ва Ғузор тарафларида қўзғатилғон аксил ҳаракатчилик вақтида, исёнчилар тарафидан Шаҳрисабзда ўлдирилган. Шунинг ила Содикжон ёзган воқеа ила васиятноманнинг асл нусхасида ўшал чоғда йўқолиб кетган.

Самарқанд
Ҳожи Муин Шукрулло ўғли,
1922 йил, 7 январь

Нашрга тайёрловчи:
Шерали Турдиев

- ЧОРАСИЗ ДАРД ЙЎҚ -

НУРАЛИ ҚОБИЛ

АВЛОДЛАРИМИЗ ҲАМ ҚАЙТА ҚУРАДИМИ?

Аввал ғиштни қийшиқ қўяркан меъмор,
Юлдузга етса ҳам қийшиқдир девор.
Мирзо Абдукодир БЕДИЛ

Биз жуда сабр-тоқатли, чидамли, эртанги кунги ҳақимиз нари турсин, бугунгисини ҳам талаб қилмайдиган андишали одамлармиз. Борига барака қилиб яшашга ўрганганмиз. Тақдиримизга таъсир этгувчи шахсларни хижолатга қўймаслик учун уларга қуюшқондан ошириб бир оғиз гап айтмасликка ўрганганмиз. Ҳар ҳолда қорнимиз тўқ, устимиз бут-ку, болачақа билан тинч яшасак бўлди-да, дея ўйлайди ўртача киши ўзича, эртанги куннинг ҳисоб-китобини қилиб. Ишқилиб, юмалоқ-ясси қилиб қизини чиқариб, ўғлини уйлантириб олса, бас. Демак, ҳаёт, тирикчилик шу. Ростдан ҳам, шундаймикан?..

— «Ёш ленинчи»даги мақолангизни ўқидим. Горбачёвдан тортиб, республика раҳбарларигача танқид қилибсиз. Сизга нима керак? Бир ташкилотда раҳбар бўлсангиз. Кунингиз яхши ўтиб турган бўлса. Одамлар ҳурмат қилса. Нима қиласиз ўз бошингизга ўзингиз гафғони сотиб олиб. Сиз қўяётган талабларга бизда ҳеч ким тайёр эмас-ку. Бу аҳволда олабўжига айланиб қоласиз, ука, — менга астойдил маслаҳат беради поликлиникамиз табиби.

— Мана, одамнинг доноси. Эшитдингми, худди менинг гапларимни айтяпти. Соғ бошингни савдога солиб нима қиласан! — дейди бу гапни эшитиб турган яқин кишим куйиб-пишиб.

Мен ноҳақлик олдида сукут сақлашга кўникмаган одамман. Маслаҳат бераётганларга: «Эй, аҳли мўъмин, Ватан-чи!» — дея ҳайқиргим келади. Лекин бу одамлардан ҳам хафа бўлмаслик керак, дея ўйлайман ўзимга ўзим тасалли берган бўлиб. Сабаби, бул кишилардан бундан ортиқ гап ва фикр кутиб бўлмайди. Уларнинг бори шу. Энг муҳими, уларнинг қон-қонига, онгига сингган ана шу маънавий майиблик фарзандларига ўтганми, йўқми? Ҳамма гап ана шунда. Бу нарса Ватан ва халқнинг келажаги, тақдири билан боғлиқ бўлган туйғудир. Мен сиз билан ана шу туйғу хусусида фикрлашмоқчиман.

Бухоро ва Самарқандда ҳинд қурувчилари мухташам кўноқхоналар қурмоқдалар. Дунё талпиниб турган шундай буюк шаҳарларда шу пайтга қадар оддийгина, саёҳатчилар кўнглидагидек бирорта кўналга қура олмадик. Энди эса фойдани бўлиштириш эвазига ҳинд дўстларимиз билан бу ишни амалга оширишга киришдик. Ҳеч бўлмаганидан кеч бўлганиям маъқул чоғи. Ҳинд мутахассислари Бухорога келиб, бетон қоришга ишлатиладиган сувнинг таркибини ўрганиб чиқдилар ва сувни ушбу мақсадда ишлатиб бўлмаслигини билишиб, унинг тузини ажратиб, сўнгра фойдалана бошлашибди... (Бизда гил тупроқдан кулоллар ясаган ёдгорлик буюмлари ҳам бир-икки йил ўтмасдан туз бойлаб кетади. Шўр тортиб кетган иморатлармизни қўяверинг). Ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун деб ҳайқирадиган биз эса шу сувни хатто одамларнинг ичишига ҳам тозалаб, яроқли қилиб бера олмаимиз. Мана сизга дунёнинг иши...

Бўстонликда завод қурилиши муаммоси билан боғлиқ жанжаллар ҳали кўпчиликнинг эсидан чиқмаган бўлса кепак. Охирги икки йилнинг негидир хотирамда муҳрланиб қолди. Биринчисида биронта район раҳбари Тошкентдан борган йигирма нафар ёзувчининг яқинига йўламаса бўладими?! Анчадан сўнг пешонаси тиришган ижрокўм раисининг муовини пайдо бўлди. У ҳам нега келдиларинг, қиладиган ишларинг йўқми, дегандек ҳақоратомуз гап қилди. Энг

дахшатлиси, ёзувчиларни бирор киши «келинглар» демаса-чи? Сўнги йиғин узоқ чўзилди. Қандай бўлмасин, тепанинг хохиш-иродасини ўтказишга уринган оближроқўм раиси йиғинни олиб бораётганидан фойдаланиб, турли хил нағма қилиб кўрди. Президиумнинг ярми партия, совет ходимлари, ярми ёзувчилардан иборат эди. Шунда мен кўпчиликнинг фикрини айтиб, сўнги чорани қўллашга мажбур бўлдим.

— Дустлар, ҳурматли халойиқ! Бу ерда ким ҳақ, ким ноҳақ дея тонг отгунга қадар тортишиш мумкин!

Ажабланарлиси шундаки ҳеч ким, ҳеч бир раҳбар бизни тушунишни истамаяпти! Бу масалага уларнинг ақллари етмай, тушунишмаганда бошқа гап эди. Бироқ кўра-била, тушунишни иташмас... Табиат, дегани, бу худо дегани! Бу ёғини худога соламиз! Ким ноҳақ бўлса шуни худо (табиат) урсин! Президиумда ўтирган ёзувчиларни эса минбарни тарк этиб, залга тушишларини сўрайман!

Биз президиумдан пастга тушдик. Одамлар эса зални ташлаб чиқа бошлашди. Биздан олдин ва кейин, ҳатто биз билан бирга борган область ҳамда район раҳбарлари хайр-маъзурни насиё қилиб, сутдек оппоқ «Волга»ларига ўтиришиб жўнаб кетишди. Уларнинг муносабатидан «руҳланган» одамлар ҳам бизга хўмрайиб қарашарди. Эски автобус атрофида уймалашаётган ҳамкасбларимга қараб туриб, кўнглим бузилиб кетди. Мен бу дақиқада асло-асло ёзувчиларнинг аҳволига, уларга ҳурматсизларча муносабатдан ачинганим йўқ. Ёзувчилар табиатан иззатталаб одамлар эмас. Азоб, камситилиш, ноҳақ тазйиқлар, эзилиш ёзувчини шакллантиради ва юксалтиради. Бахтли, тўкис одамлардан бутун ёзувчилар чиқмаслиги ҳам ана шундан. Адолатсизлик, ноҳақлик олдида елка қисиб турган ёзувчи эса халқнинг виждони эмас, унинг танасига ўрнашиб қолган ўқ парчасидир.

Худди ўша дақиқа мен икки нарсадан изтироб чекаётган ва ачинаётган эдим. Биринчидан, ўз ёзувчиларидан ётсираб (тўртта раҳбарнинг куткусига учиб) ўзини биздан тортиб турган бир тўп одамларга раҳмим келди. Унинг келажаги кўзимга ғоят мавҳум ва нурсиз куриниб кетди. (Илоҳим, мен ноҳақ бўлайин!) Беихтиёр бу оломон учун нима мукаддас экан, дея ўйлай бошладим ва минг афсуслар бўлсинким, бизни қувватлаган бир неча гуруҳ одамдан бўлак, томошабин бўлиб турган кишиларда ўша мукаддас туйғуни кўрмадим. Иккинчидан, ёзувчи билан унинг халқи орасига раҳна солишга киришган, сталинизмнинг юмшоққина супургиси билан одамларнинг бетига ураётган раҳбарлар ҳақида ўйлар эдим. Ҳар қандай қонли яккаҳоқимлик ҳукмрон бўлган мамлакатда ҳам халқ ёзувчиларга қарши қайралмаган. Бизда эса «Ёзувчилар асарини ёзавермайдами, нима килади иктисоду сиёсатга аралашиб» дегувчилар ҳозир ҳам истаганча топилади.

Одамлар! Раҳбарлар! Сиз жуда-жуда яхши биласиз! Шу пайтгача бирорта ўзбек ёзувчиси очлик ва яланғочликдан ўлгани йўқ! Ўлмайди ҳам! Бу халқ ёзувчисини абгор қилиб қўймайди. Ишсиз юрган ёзувчисини ҳам тўю маъракаларда тўрга ўтқазиб, устига чопон ёпади. Сабаб эл дуч келган амалдорга ёмон кўриниб, оддий халқни ҳимоя қилиб юрадиган бу бечораларнинг қаламидан бўлак ҳеч нарсаси йўқлигини ва уни ҳеч ким тортиб ололмаслигини яхши билади. Шу боис ҳам узоқ ўтмишдан тортиб бугунгача ва барча тузумларда адабиёт, санъат ва илм аҳлига зуғум қилган ҳокимларнинг иши юришмаган. Фозилу фузалолар қарғишига учраганлари ҳатто яхши ўлим ҳам топмаган. Мен бу фикрларни ичимдан тўқиётганим йўқ. Бунинг ҳаммаси халқ орасида бор ва бот-бот синовдан ўтган тирикчиликдир.

Русларда халқ кўрмайди, лекин ҳис этади, деган гап бор. Ҳеч бир ишни халқ кўзидан пана қилиб бўлмайди, Мана, яқинда инсон озодлиги ва ҳуқуқларининг бетакрор ва буюк ҳимоячиси Андрей Дмитриевич Сахаров оламдан ўтди. Қайта куриш, демократия ва ошкоралик ўзининг башоратчиларидан биридан жудо бўлди. Йигирма йил бурун Сахаров биз эндиликда гапираётган гапларни айтганда уни ёмонотликка чиқариб кўпчилигимиз турғунлик ва хотирасизлик даврининг даҳоларига чой ташиб, ялтоқланиб, улар билан кўришганда қўлимизни

бир ҳафта ювмай юрар эдик. Ҳамма имтиёзлардан воз кечган ва охир-оқибатда суогун қилинган Сахаров эса халқ ва ватан дея куйиб ёнарди. Тайга қаърида азоб чекиб ётган сиёсий маҳбуслар кўнглини сўраб, оиласига ёрдам бериб юрарди. Инсонларнинг оддий ҳуқуқларини ҳимоя қиларди. Биз унинг фарёдини кўриб кўрмасликка, эшитиб эшитмасликка олардик. Бу буюк инсон ҳақида ўйлар эканман, у кишининг оиласи билан боғлиқ, ёка ушлайдиган бир воқеа бот-бот ёдимга тушаверади. Саксониячи йил эли, шекилли, Ўзбекистон Мусаввирлар уюшмасида раҳбариятни алмаштириш хусусида (у пайтда мен «Санъат» журналида ишлар эдим) беш-ўн чоғли киши орасида фикр алмашинди. Республика мафқурасига мутасаддилардан бирига уюшма раҳбарлигига Рўзи Чориевни таклиф этса булади, демократ, барчага баробар одам, дедим. Раҳбар менинг гапимни эшитмасликка олди ёки эшитишни истамади. Ўша пайтда билинмаса-да, унинг бу маданиятсизлиги нафсониятимга тегди. Кейинги учрашувда юқоридаги гапни эсига солдим.

— Биласанми, — деди у мени ўзига якин олиб. — Чориев биринчидан коммунист эмас. Иккинчидан...

— Нима, иккинчидан?

— Гап орамизда қолсину, Сахаров билан алоқаси бор шекилли, Стокгольмда хотинининг кўлини ўпибди. Қара, қиладиган иши йўқми, а?

Мен бир зум нима дейишимни билмай каловланиб қолдим.

— У жуда ҳис-ҳаяжонли одам. Стокгольмда асарлари намойиш этилганди. Кўрғазмага келган бўлса, ўпса ўпгандир, — дедим анчадан сўнг ўзимга келиб.

— Масаланинг бошқа томонлариям бўлиши мумкин. Сен билан менга ҳамма гапни айтишмайди-ку, — деди у ўрнидан туриб мени жўнатишга чоғланаркан. (Бу одам кишилар билан энг юқорининг раъйи-рағбатига қараб гаплашарди.) — Ундан ташқари сен ГДРда бўлганинда кўшинларимизнинг Афғонистонга кириши ҳақида сиёсатга қарши гап айтибсан. Нима, бошинг иккитами?!

— ГДРда бундай гап айтган-айтмаганим эсимда йўқ. Лекин бу гапни шу ерда айтганман. Сизга ҳам айтганман. Керак бўлса, халқ олдида ҳам айтишим мумкин, — дедим ўзимни босолмай.

— Бунақа ишларга нуқта қўй. Бизда шу пайтгача гапириб, ҳеч ким ютмаган. Бировларга ҳомийлик қилишдан олдин ўз оғзинга эҳтиёт бўл. Ҳали ёшсан, ўсишинг керак. Акс ҳолда сенга ҳеч ким ёрдам беролмайди...

Мен қарахт ҳолда чиқиб кетдим. Бўладиган гапни айтсам, бу қарахтлик ҳамон мени тарк этгани йўқ. Мен чет элга чиққан ҳар бир кишининг ҳар бир ҳатти-ҳаракатини кузатишининг уддасидан чиқа олган кўзларга тасанно дейман, холос! Юқорида қайд этилган воқеалар бугунги кунимиз учун ҳам характерли бўлмаганида, мен бу ҳақда ёзиб ўтирмас эдим.

Биз эса ўз ақлий ва фикрлаш даражамиз, ижтимоий-сиёсий маданиятимиздан келиб чиққан ҳолда, жумҳуриятимизда қайта қураимиз, демократик, инсоний муносабатлар ва ошқора мулоқотлар асосида иш юритамиз дея уйлаяпмиз ҳамда ўзимизча нимадир қилган бўляпмиз. Лекин гапнинг индаллосини айтадиган бўлсак, поезд жойидан жилгани йўқ. Ахён-ахёнда у бор овози билан теварак-атрофга жар солиб, гудок чалиб кўйяпти, холос. Қайта куришнинг мен сезган битта ижобий томони — одамлар юз фоиз бўлмаса-да, ичларидаги гапларни кўрка-писа бўлсада айтмоқдалар. Ҳадемай бу жараённинг бошланганига ҳам беш йил бўлади. Хўш, шу муддат давомида бизда нима ўзгарди? Саксон тўққизинчи йилнинг энг катта янгилigi бу одамларга ер бериш бўлди. Ҳай, бунинг учун ҳам раҳмат дейлик. Лекин бу ерни халққа Ленин ваъда қилган эди. Эндиликда одамларга ер беряпмиз, деб минбар муштлагандан кўра, Лениннинг айтганини қилмаганимиз, уни етмиш йил кечикиб амалга оширганимиз (бу иш ҳам ҳали охирига етказилгани йўқ) учун халқдан кечирим сўрашимиз керак эмасми?!

Тўғри, бизда ҳеч ким очликдан ўлаётгани йўқ! Лекин инсофли-диёнатли одамнинг эмин-

эркин яшаши учун шароит ҳам, имконият ҳам йўқ! Бойроқ яшаш учун албатта йўқдан йўндирадиган порахўр, олғир, ўғри ва қаллоб бўлиш керак. Бундай инсоний «фазилат»ларга эга бўлиш эса ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди! Одамлар орасида бир гап юради. Октябрь инқилобидан сўнг чет элга жўнаётган питерлик бой хайрлашиш учун инқилобчи ўғлини хузурига чиқариб, нима учун курашаётганини, қон тўкилаётганини сўрабди.

— Бойлар бўлмаслиги учун курашяпмиз!—дея жавоб қилибди ўғил.

— Э-э, болам-а, тафовутимиз жуда катта экан! Биз эсимизни танигандан бери, камбағаллар бўлмаслиги учун курашган эдик! — деган экан ота кўзи ёшовлаб.

Хўш айтинг-чи, бундай олиб қараганда биз қачонгача «камбағал-деҳқон» оиласидан чиққанлигимиз билан фахрланиб камтарин ва ярим қашшоқ яшашимиз керак! Қачонгача ишга оҳори тўкилган костюм-шим ва ранги ўнгиб кетган эски пойабзал кийиб бориш оддийлик ва ҳалол яшашнинг мезони бўлиб хизмат қилиши керак! Ахир кийим-кечак ҳам инсоннинг кўрки эмасми? Қачонгача биз кўрксиз кийинишимиз ва елкамизни қисиб юришимиз ёки халқнинг кўзига ўзимизни шундай кўрсатишимиз керак?!

Собиқ область раҳбарларидан бирини кузатиб хайрон бўлар эдим. Унниқиб, енги ейилиб кетган плашч кийиб юрарди. Уни камтаринлик қилиб, одамлардан фарқланмаслик учун шундай кийинса керак, дея ўйлардим. Кейинчалик бу шахснинг уйдан катта пул топилиб, ўзлари Сибирга қарағай кесишга кетганларидан сўнг «кийим шкафларида йигирмага яқин плашч ва пальто, юз жуфт атрофида оёқ кийим ҳамда сон-саноксиз бошқа кийим-кечаклари борлиги маълум бўлганда, кўпчилик таажжублангани йўқ. Халқ буни жуда яхши билар экан. Хўш, бу ниқоббозликнинг кимга кераги бор? Халқимизни ора сарсон қилган нарса ҳам ана шу Ниқоббозлик эмасми? Биз қачонгача халқнинг кўз ўнгида укувсиз сиёсий масхарабозлик қиламиз? Бир куни у бизни қўлбола сахнамиз билан бирга қўшиб улоқтириб юбормаслигига ким кафил?

Илгари ўқимишли (албатта, мадраса кўрган ва дунёнинг оқу қорасини таниган) кишиларни ҳокимиятга йўлатишмаган ва ўттиз еттинчи йилгача буларнинг ҳаммаси қарийб маҳв этилган. Оғзи деса қулоғини кўрсатадиган кишилардан ҳатто республика, область, район ва овул раҳбарлари ясашган. Бундайлар юқорининг кўрсатмасини қош қайирмай бажарадиган, қалбида Ватан ва халқ тушунчаси тўла шаклланмаган кишилар бўлган. Бундайлар мансабни бахт-саодат деб биладилар ва ҳаммадан ақллигим учун шу мартабага эришдим дея ўйлайдилар. (Бундайлар ҳозир ҳам истаганча топилади). Воқеа ва ҳодисаларнинг туб моҳиятига тушунмайдиган бундай раҳбарларнинг ёмғирдан сўнги кўзиқориндай кўпайиб кетиши аслида турғунлик дея аталаётган дарахтнинг ўқ илдизи эди. Бизга дунёни кенг идрок эта оладиган фозил киши эмас, халқнинг бошидан бутифос сепишга ақли етадиган раҳбар керак эди. Биздаги кадрлар сиёсати ана шу ғайри инсоний ақида устига қурилган эди. Менимча, бу «хислат»ларимиздан бирданига қутулиб кета олмаймиз.

Халқнинг рухий ҳолатини кузатаман. Қирқ ва олтмиш ёшлар орасидаги одамларнинг сиёсатдан ҳафсаласи пир бўлгандай. Оиласини наридан бери тебратишни ўйлаб, барча қатори куни ўтганига шукр қилади. Бу одамлардан юксак коммунистик эътиқод талаб қилишнинг ўзи саробдек гап. Булар ўқиган ясама қўлланмаларнинг ҳаммаси эндиликда ёлғон бўлиб чикди. Ўз устида ишлаб, дунёвий ҳақиқатларни ўрганишга эса уларда вақт ҳам, имкон ҳам бўлмаган. Бор қобилиятини оч ва яланғоч қолмасликка сарфлаган. Беш вақт намоз ўқийдиганларнинг анчайини эса исломдан ҳам чаласавод ёки саводсиз.

Бугунги хато ва номақбул ишларимизнинг тамал тоши сиёсатимизнинг шаклланиш даврига ҳам бориб тақалади, Айниқса, сталинизм даврида Лениннинг ҳар қандай тўғри ёки нотўғри фикридан Сталин ўз қилмишларини ниқоблаш учун фойдаланди. Ҳар қандай оқсоч давлатни бошқариши мумкин, деган эди Ленин. йўқ, мумкин эмас, дея жавоб берганди Плеханов. Биз ҳеч қачон Россияда марксизмнинг отаси бўлган Плехановнинг гапи ҳақлигини ўйламасдик. Қандай

бўлмасин бизга Ленин ноҳақ бўлиб чиқмаслиги керак эди ва бунга йўл ҳам қўйилмасди. Мен шунга хайронманки, одамлар ўз-ўзларини бошқаролмайдилар-у, лекин ўзгалар устидан ҳукмронлик қилишга уринадилар, деганда, Сукрот ҳақ эди. Юқорида қайд этилганидек, кунимиз бир нави ўтяпти. Лекин Сукрот сўрови билан айтганда, руҳ ва қалб учун нима қилишимиз? Агар ҳеч нима қилмаётган бўлсак, демак яшамаяпмиз. Мен бу одамларни биламан, улар яхлаб қолган кўлмақдир, деганда Гёте сўқир қалб ва лоқайдларни назарда тутган эди. Чернишевский: ғариб -миллат, куллар миллати. Энг юқоридан қуйигача ҳаммаси куллар! — деганди. («Хлопкораб» деган жуда юмшоқ танқидга жириллаган айрим ўртоқлар яна фикрни тўппа-тўғри қабул қилмасдан, бу ерда гап маънавий куллик, маънавий етимлик ҳақида кетаётганлигини англасалар керак деб ўйлайман). Биз биринчп галда ўз нодонлигимиз ва бунинг оқибатида келиб чиқадиган ноқобиллигимиз, ноаҳиллигимизнинг кули ва қурбонимиз.

Биз ўзимиз билиб-билмаган ҳолда узоқ йиллар давомида партия, давлат ва ҳукумат аппаратини соғлом фикрлай олмайдиган чаласаводларга бериб қўйдик. Ўзга фалсафаларга бўлган ноинсоний муносабатимиз, бульдозерчилик ҳаракатимиз ва бетайин атеизмимиз билан художўйларни ҳам ҳолдан тойдирдик. Уйдан арабча алифбодаги китоб топилган одам қамалгани ёки отилганини ҳали бери кўплар эсидан чиқара олмайди, албатта. Бугунга келиб эса одамлардаги коммунистик эътиқод ҳам, диний эътиқод ҳам чала. Чаласаводликдан саводсизлик юз карра афзалдир. Кўплар боласига «яхши одам бўл» дейди-ю, лекин яхши одам бўлиш учун нима қилиш кераклигини ўзлари чуқур англаб етмайдилар. Бир куни ҳамкасб ўртоғим билан бозорнинг эшиги олдида туриб олиб, бозорлик қилиб уйига қайтаётган одамларни «сўроқ» қилдик:

— Бозорга келганда, бирор марта ўқиш учун болангизга бадий китоб сотиб олганмисиз?

Юз чоғли одамдан бирортасидан «ҳа» деган жавобни эшитмадик. Бадий китоб дегани қанақа китоб, дея жавоб берганлар ҳақида гапиришнинг ўз уят.

Ўзбек халқи меҳнаткаш деймиз. Тўғри. Уларга кучи етгунча ер беряпмиз. Аъло. Лекин беш сотих ерига ҳам тузук-курук экин экмайдиган, юмалоқ-ястик қилиб саккиз боғ макка оладиган одамларимизнинг ноқобиллиги, дангасалиги ҳақида ҳам ўйлаб кўрамизми. Сиғирига даладан икки боғ ўт ўриб келиш ўрнига қишлоқ магазинга тўпланиб олиб, қотган печеньени газак қилиб, ароқ ичишни афзал кўрадиган кишиларимизни бир кўз олдингизга келтиринг! Ароқ ичиб олиб, эшак билан баробар юрадиган тракторнинг остида қолиб ҳалок бўлаётган, мотоцикл билан тележканинг остига кириб кетаётган, қишлоқ тўйларида бир-бирини сўяётган, кўпкарида отнинг остида қолиб ўлаётган кишилар кимлар? Сиз билан биз кўришиб юрган одамлар эмасми?!..

Пахта «шарофати» билан бизда асрлар мобайнида чорвачилик билан шуғулланиб келган туркий улуслар ҳам ўзларининг асл касбларини алмаштиришга мажбур бўлдилар. Туркистон сарҳадида азал-азалдан бевосита чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланиб келган халқлар ва элатлар бўлган. Масалан, Фарғона водийсида деҳқончилик билан асосан сартлар шуғулланган. Биз меҳнатни ташкил этиш жараёнида ана шу тарихий анъаналарни ҳисобга олишимиз керак. Дарё оқиб келган томонига қараб оқиши даркор.

Сталинизм Ўзбекистонда феодал тартибларнинг давоми сифатида ҳали узоқ йиллар яшаса керак. Бу ҳолатни фақат сталинизмнинг табиатидан қидириш ва уни айблаш ҳам инсофдан эмасдир, балки. Ўша пайтда, Туркистонда Сталиннинг асл қиёфасини, сталинизмнинг асл моҳиятини билган кишилар Россияга нисбатан олиб қараганда йўқ ҳисоби эди. Шу боис ҳам бу ғайри инсоний тузум Ўрта Осиёда гуллаб-яшнади ва ҳали бери ўз истехкомларини топширмайди. Ҳалиям бизда Сталин деса ўзини томдан ташлайдиганлар юзлаб эмас, ўн минглаб топилади. Халқ онгидан Худони ҳам, Муҳаммад алайҳиссаломни ҳам уриб чиқариб, ўрнига бу юртларни тушида ҳам кўрмаган, бир маротаба қадам босмаган ва босишни истамаган Сталинни жойлаштирдилар (Сталин Шарқ халқларини, жумладан, мусулмонларни хуш

кўрмаган ва маст бўлган пайтларида энг севимли тирикчилиги Темурни сўкиш бўлган.). Хонликларнинг ўзаро уруш-жанжаллари ҳамда чоризмнинг бетайин зулмидан безган халқ олисдаги «пайғамбар»дан нажот кутиб, унга сиғиниб яшай бошлади. Халқда подшолар узоқдан меҳри билан илитади, яқиндан эса ёндириб юборади деган гап бор. «Халқлар отаси» доимо кимгадир сиғиниб яшаган халқнинг руҳий ҳолатидан фойдаланиб, уни қочган тарафига қараб қувди. Улар кечаси ой ва кундузи қуёш чиқишини ҳам Сталиннинг шарофати дея билишарди. Сабаби, одамларга ўзгача фикрлаш ва мушоҳада қилиш ман этилган ва бунга журъат этган энг етук кишиларнинг борар жойлари тайин эди. Сталинизм ўз халқига тўғри йўлни кўрсата олиши мумкин бўлганларни орқа-олдига қарамай қатағон қилди. Ва ана, шу йўл билан Сталинизм ўзининг мапқуртизм сиёсатини амалга оширди ва бу сиёсатдан биз ҳозиргача фойдаланиб келяпмиз. Сталин албатта осмондан тушиб қолгани йўқ. Тўғри, Ленин бу ишнинг олдини олиши мумкин эди. Лекин бундай бўлмади. Тарихчилар бу хусусда ўзларининг сўнгги фикрларини айтишлари шарт. Акс ҳолда биз эндиликда айтаётган кўп тарихий ҳақиқатлар чала диёнатнинг устига қурилган бўлиб чиқади. У ўша даврда ўзи каби фикрлайдиган одамларнинг хоҳиш иродасининг ифодачиси сифатида майдонга чиққан эди. Сабаби, айни ўша пайтда ўртадан паст ва қуйи даражада фикрлайдиган кенг халқ оммаси учун худди Сталиндек одам керак эди. Тарихий жараён тиззасигача қон кечган «буюк дохий»ни дунёдаги энг катта давлат тепасига олиб чиқиб қўйди ва ўттиз йил мобайнида у бу бепоён юртда хаёлига келган ишни қилди. Унинг ғирт бўлмағур, аҳмоқона гаплари ҳам ваҳий сингари қабул қилинди ва ҳақиқий сиёсий гипноз турғунлик даврида эмас, айнан ўша пайтда юз берган эди. Бу гипноз шу қадар кучли эканки, яқин ўтмишнинг гипнози чилпарчин бўлиб кетса-да, у бурнидан нарини кўрмайдиган, дунёни том маънода демократик идрок этолмайдиган шахслар тимсолида маъмурий-буйруқбозлик системасини вужудга келтириб яшамокда.

Масаланинг туб моҳиятини олиб қарайдиган бўлсак, менимча, жумҳуриятимиз том маънодаги демократик ўзгаришлар ва ошкораликка тайёр эмасга ўхшайди. Болтиқ бўйи, Кавказорти, Украина Белоруссия ва Молдавия жумҳуриятларининг йўриғи бошқа. У ерлардаги сиёсий маданият бизга қараганда бир неча баробар юксак. Бунинг учун у ерларда сиёсий, маънавий ва иқтисодий ҳолат етилган. Донолар айтганидек, халқ орзу қилган эмас, ўзи муносиб ҳокимга эга бўлади. Эҳтимол, мен янглишарман, лекин бизнинг шароитда ҳар қандай доно демократиянинг ҳам узоғи билан бир йилда чуви чиқади ёки сиёсий мафиянинг қурбони бўлиб кетади. Сиёсий фазога чиқиш учун бизда демократияга яккаҳокимликни қўшиб олиб бориш шартга ўхшаб қоляпти. Бу аҳволда эса узоққа мўлжалланган халқчил сиёсат юргизиш мушкул ва муаммо бўлиб қолаверади. Қайта қуришдан нимадир кутяпмиз. Бироқ ҳамон унинг мукамал иқтисодий ва сиёсий йўналиши ишлаб чиқилгани йўқ-ку! Таклиф этилаётган ғояларни амалга ошириш учун халқ тайёр эмасга ўхшайди. Жумҳуриятимизда эса бу ишга энг илғор онг ва қобилиятлар жалб этилмаётир.

Бизда иқтисодий қолоқлик — маънавий қашшоқлик ва сиёсий нодонликларга олиб келмоқда. Беихтиёр ўйлай бошлайсан. Ахир бизнинг жамият қачонгача кўзи чала очикларнинг жамияти бўлиши мумкин! Самарқанддан чиқиб, Тошкентга келяпмиз. Бетон арматураларга мустаҳкам қилиб ўрнатилган темир тахталарни бўяб, ёзишяпти. Бу йил 200 тонна чўчка гўшти, 1000 тонна узум ва яна алланималар берамиз! Бульдозер билан ҳам қўпориб бўлмайдиган бу мустаҳкам «баррикада»ларга юқоридаги саналарни ёзиб қўйиш кимга керак эканлигини эсимни таниганимда бери англолмайман. Бир чет эллик меҳмонга тушунтиришганда у ҳайратдан ёқа ушлаб, балки шу ерлик кишилар рақамларни эсларидан чиқариб қўймаслик учун ёзиб қўйишгандир деган экан. Янада ёқа ушлайдиган томони шундаки, бу хил ғайритабиий нарсаларга шу қадар кўникиб кетганмизки, бунинг оқибатида бутун халқ лоқайдлик касали билан оғриди ва ҳали-бери бу дарддан фориғ бўладиганга ўхшаймиз. Ичкиликбозликка (аслида ичкиликбозликка эмас, ичимликка) қарши аҳмоқона кураш бошланганда, бу кураш

муваффақиятсизликка учради. Россия тарихида олти маротаба бундай тадбир қўлланилган ва ҳаммаси барбод бўлган. Бахмал, Булунғур ва бошқа қатор районларда неча юзлаб гектар майдонлардаги узумзорлар кунпаякун қилинди. Газетада ёзиб, бонг урмоқчи бўлдик. Ҳар галгидек бизда қуйидан борган овозга қулоқ солишмайди. Тепага ёқиш учун тезроқ бирор иш қилишлари, ҳеч бўлмаса гуллаб-яшнаб турган узумзорларни таг-туби билан қўпориб ташлашлари керак эди. Бўлмаса худойлигингизни айтинг. Вилоят ва худудларни қўшиб юбориб, яна қайта тиклаш ҳам қайта қуришга қирадимиз? Бундай ишлар тепадаги бшр неча кишининг ташаббуси билан амалга оширилганди. Ўзимизни қанчалик сукротбашара қилиб кўрсатмайлик хатти-ҳаракатларимиз ва қилмишларимиз бизнинг кимлигимизни кўрсатиб тураверади. Мана энди сарҳисоб қилиб кўришибди. Иттифоқ бўйича жами 314 минг гектар ердаги ноёб навли узумзорлар йўқ қилиб ташланган. Ўнлаб жаҳон стандарти талабларига жавоб берадиган заводлар ёпилган ёки бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мослаштирилган, хориждан олтин бараварига олинган кўплаб энг замонавий асбоб-ускуна лар йўқ қилинган (Аиф 50/479).

Ҳозирги кунда Иттифоқ миқёсида Горбачёвнинг хизматини тан олмаслик ношукурликдир. Айниқса, ташқи сиёсат бобида. Лекин бу дегани унинг камчилигини айтмаслик ёки у йўл қўйган хатоларни юзига солмаслик дегани эмас. Менимча, бош раҳбарнинг ўзи ҳам буни яхши тушунади. Қайта қуриш суръати тўрачилик системасининг таъсирида тўхтаб қолаётган экан, бунга Горбачёв эмас, бизнинг ўзимиз, аниқроғи, бизга йўл кўрсатиш даъвосида бўлган ишбошилар айбдордирлар. Бундай йўлбошчиларнинг тегирмонига сув қуяётганлар эса ана шу системанинг юзага келишига бош сабабчи бўлган (на у ёқлик ва на бу ёқлик) лоқайд, муаллақ одамлардир. Унга тепасида ким турганлигининг аҳамияти йўқ. (Кўпчилик раҳбарларимиз гоят сирли ёки бир неча кишининг истаги билан масъул лавозимга ўтириб қолсалар, буни ўзларича халқнинг хоҳиш иродаси деб биладилар.) У аллақачон бунга қизиқмай қўйган. Лекин ким бўмасин, боши юмалоқ, бути айри бир одам келиб, ўзига иш буюришини билади. Дунёни сув босса ўрдакка не ҳам деган ақида ўзи сезмаган ҳолда унинг онгига ўрнашиб қолган. У ўзлигини таниш жараёнида фикрини айтишга, хоҳиш-иродасини намоиш этишга уриниб кўрган. Лекин боши тақ этиб тошга теккан ва ўзининг катта оқимнинг ҳаракатига қараб юрадиган жуда майда мурват эканлигини англаган. Ана шундан сўнг у қўлини ювиб, қўлтиғига урган. Жонининг тинчини ўйлайдиган одам бўлиб қолган. Оч қорним, тинч қулоғим. ...

Одамларнинг бу хил фикрлашларига ҳам ўзимиз айбдоримиз. Қай бир жойга янги раҳбар бормасин (албатта ҳаммаси эмас) даставвал каттароқ, ёғлироқ жойларга ўз яқинларини тиқиштиради. Халқ эса навбатдаги «Замона зўрники, томоша кўрники» дея аталгучи спектаклни кўриб тураверади ва бора-бора ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлади. Биз эса тўлқинларни тўлдириб ўзимиздан аллақачон юз ўгирган кишилар билан гуманистик жамият қуриш учун «курашаверамиз».

Гап айланиб келиб, бари бир иқтисодга такалади.

Шоир Эркин Воҳидов билан Каттақўрғон ҳибсхонасини узоқ айландик. Қамоқхона нозири билан хайрлашиб, кўчага чиққанда иккимиз ҳам хомуш ва ожиз инсонларга айланиб қолгандек эдик. Қулоғимиз остида ошхонага сабзавот ташиётган иштихонлик маҳбус йигитнинг сўзлари жаранглайди.

— Тўртта болам бор, саксон сўм ойлик оламан. Шуниям вақтида беришмайди. Куним ўтмай қолди. Ферма мудирига айтиб, уч киши бўлиб битта молни сотиб едик. Учовимизниям қамашди. Ёрдам беринглар! Тўрақул Йўлдошевнинг қишлоғиданман.

Ранги ўнгиб кетган пахталик кийган, кўкрагига фашист концлагерларидагидек ҳисоб тахтчасини осиб олган ойдеккина йигитнинг юзига термулиб мен бошқа нарса ҳақида ўйлардим. Давлатимиз бор-йўғи 32 тийинга тушадиган бир шиша ароқни ўн сўмга пулласа-ю (ресторанда 20 сўм), деҳқондан бозорда ёздаёқ икки-уч сўм турадиган олмани 18—20 тийиндан,

анорни 40—70 (бозорда 3—5 сўм) тийиндан, шафтолини 40—60 тийиндан (бозорда 3 сўм), узумни 18—28 тийиндан (бозорда 2—3 сўм), карамни 6—25 тийиндан, картошкани 11—18 тийиндан (Россияники 33 тийиндан, уруғликка 50—60 тийиндан олинади ва бу хўжаликка бир сўмданга тушади), маккани 11 тийин, буғдойни 9 тийин ва арпани 6 тийиндан харид қилиб олса. Айтингчи, бу аҳволда ўзбек деҳқонининг қосаси қачон оқаради? Юқорида қайд этилган мева, сабзавотларнинг бугунги кундаги бозор баҳосини айтиб ўтиришга ҳожат йўқ.

Айтинг-чи деҳқонни бундан бешафқатроқ ва чиройлироқ шилиш мумкинми?

— Бригадамизда деярли барча турдаги мева-чева ҳамда сабзавот етиштирамиз,— дейди Самарқанддаги «Ленинобод» давлат хўжалигининг ўнбошиси, жумҳурият Олий Совети депутатлигига номзод Муртазо Қосимов. — Етиштирамиз-у, сув текин баҳода вагонларга юклаймиз. Шиғил-шиғил узум етиштирган боғбоннинг бола-чақаси тўйибгина бир марта узум емайди. Бу ҳосилни етиштириб бергани учун олган ҳақиқа боғбон бечора ўша узум емайдиган болаларига биттадан тузук-куруқ кишилик кийим олиб беролмайди. Шундай бўлгач, бир қисм ҳосилни бозорга олиб бориб сотган деҳқон ҳяқ эмасми? Ҳалиям одамларимизда инсоф бор, андиша бор. Лекин бу аҳволда иш юритиб бўлмайди Зарафшон водийси ўз оти билан Зарафшон. Бу улуғ заминда зардан тортиб мўмиёи аслгача унади, Муртозакул ака. Лекин Хоразмда мевали дарахтлар, Оҳангарон воҳасида палак ёзадиган ўсимликлар аллақачон ҳосил бермай кўйганлигини, айрим мевали дарахтлар гуллаганда ғунчаси тўкилиб кетишини биласизми? «Одамларни ишлатиб бўлмай қолди, ука, — дейди куюниб, Оҳангарон районида «Ангрен» совхозининг директори Муродали Қодиралиев. — Ўйлаб кўринг, бир литр биринчи нав сут 33 тийин, иккинчи нав 30 тийин турса-ю, химиявий усулда тайёрланадиган пепсиколанинг бир литри 1 сўму 5 тийин турса. Бу нима деган гап? Бу маҳсулотнинг қай бири инсон соғлиғи учун фойдали! Жонивор қонида беш юз марта айлангач, сут асл ҳолига келиб, инсон учун дармонга айланади. Пишиллаб пепсикола-чи?»

Албатта, бу ерда бизнинг «ҳаёт-мамот»имиз бўлган пахта хусусида гапириб ўтмасдан бўлмас. Унинг харид нархини жаҳон бозори даражасига кўтармасдан туриб, жумҳуриятимизда адолатли иқтисодий сиёсат юргизиш бўлмайди. Миср деҳқони бир тонна толани беш минг долларга сотади. Бу долларнинг ҳозирги курси бўйича бизнинг пулда 30 минг сўм дегани. Агар бир долларнинг чайқовда 15—18 сўмга алмаштирилишини ҳисобга оладиган бўлсак, бу рақам 100—120 минг сўм атрофида айланади. Ўзбек пахтасининг сифати хусусидаги уйдирмаларга эса мен мана шундай дея жавоб бераман: Хўш, сизнинг ўша сув текин баҳоингизга (бир тонна тола 2 минг сўм атрофида бўлади) қанақа пахта толаси керак? Яхши сифатли маҳсулот талаб қилишдан олдин дунёдаги барча маданиятли савдо ва саноат доиралари амал қиладиган нархда ақчасини тўланг! Қолганига биз кафил! .. Бу иқтисодий диёнат фақат ўзбек деҳқони учун эмас, балки Кузбасс шахтёри учун ҳам тикланиши шарт. Нега энди 42 сўм сарфланадиган бир тонна кўмирни 22 сўмга сотишимиз керак! Бу аҳволда қанақа иқтисодий эркинлик ва хўжалик ҳисоби ҳақида гап бўлиши мумкин, дея куйида кузбаслик шахтёр. Тўғри. Ахир қачонгача бизда эшагидан тўшови қиммат бўлади. Оддий иқтисодий адолат ўрнатилмаган давлатда катта сиёсат ҳақида гапириш ўринли бўлармикан? Ахир ҳар қандай ишлаб чиқарувчи молини бозор кўтарган нархда сотиши керак эмасми? Бу нарсани тан олмасликнинг ўзи диктатура ва тоталитаризмга олиб келмайдими? Бир тонна пахта толасига 5—6 минг сўм пул олган деҳқон учун 100 сўмга икки тонна кўмир олиш оғирлик қилмайди, албатта.

Бора-бора биз Туркистон сарҳадида яйлов деган иборани сўз бойлигимиздан чиқариб ташласак ажаб эмас. Яйлов бедапоояларида (булар ҳам йўқ ҳисоб) тупроқ ялаб юрган чорва молларини кўриб раҳмингиз келади. Ўтлоқ нари турсин бу жониворларнинг оёқ ёзиши учун ҳам бизда бир парча майдон йўқ. Гулистон районидаги «Октябрь» колхозида ғалати бир гапни эшитиб қолдим. «Бизнинг молларимиз жуда тартибли батальоннинг солдатларига ўхшайди. Ҳар куни беш чақирим олисдаги зовур бўйига асфальт йўл четидан аскардек бир саф бўлиб бсриб,

яна саф бўлиб қайтишади. Икки қаторга тизилишмайди. Машина уриб юборишини билишади», — дейди қишлоқ подачиси. Чорвачилик учун алоҳида ва катта майдонлар ажратилмас экан, бу соҳа билан кишиларимиз онгли равишда шуғулланмас эканлар, унинг келажаги аянчли ва мавҳум бўлиб қолаверади.

Хорижлик меҳмон билан тўрт-беш нафар киши бир раҳбар ўртоғимизникига тушликка ташриф буюрдик. Меҳмондорчилик соат иккида бошланди. Соат саккизларда уй эгасидан зўрға рўхсат олиб, ўрнимиздан қўзғалдик. Мезбон хафа бўлиб қолди. Кечаси дам олгунга қадар шу ерда еб-ичиб ўтирмаганимиздан ва тунаб.қолмаганимиздан норози бўлди. Хорижлик меҳмон эса хайратдан кўзларини катта-катта очиб бизга боқарди. Олти соат тушлик қилдик-а, олти соат, дейди бошини чайқаб. Мана сизларда асосий, вақт нимага кетар экан? Биз, жим эдик. Биз меҳмоннинг кўнглидан ўтаётган, ўзимиз хижолат чекаётган нарса битта эди. Бу нима? Меҳмондорчиликми. ёки маданиятсизлик! Ахир ўзини билган халқлар овқатланиш, меҳмондорчилик учун бунча вақт сарфламайдилар-ку!

Пластинканинг иккинчи тарафини кўядиган бўлсак, ана шу меҳмондорчилигимиз учун ҳам оладиганимизни олаяпмиз-ку! Бизнинг ҳалол-покиза меҳмондорчилигимизни порахўрлик ва пасткашлик деб аташади-ку?! Яна нима керак? Бизда тансиқ мева-чевани дармондорига зор боласига ҳам бермай, меҳмонга атаб олиб кўядилар. Ҳатто меҳмон бемалол олиб ўтириши учун кўнгли тусаса ҳам уй эгаси ўша нарсага қўл узатмайди, меҳмоннинг олдига суриб кўяди. Ўзини гўёки ҳар куни шу нарсани ейдиган қилиб кўрсатади. Замонавий тилда буни дипломатия дейишади. Лекин аслида бу катта маданият. Бот-бот уни олиб туришга ундайди. Фарзандларнинг дастурхонга қўйилган таомга кўз олайтириши нари турсин, меҳмон ўтирган уйнинг эшиги ёки деразаси олтидан ўтмаслигига нима дейсиз? Меҳмон отангдан улуғ деган гап фақат бизда бор. Ҳатто бу гапнинг ўзга тилларга таржимаси ҳам унчадир жарангламайди. Кечирасизу, қатор элатларда энг тансиқ таомни болаларига беришади, ортса меҳмонга кўйишади. Ҳатто ташрифингиздан беҳабар бўлишса, узр ўзимизга мўлжаллаб таом тайёрлагандик дейишади ҳам. Ҳа халқимиз энг сермева дарахт эди ва шундай бўлиб қолажак. Шу боис ҳам биринчи, катта тош унга отилди ва отилмоқда. Бул каби ноҳақ муносабатлар халқни тоблаб, кўзини очса ажаб эмас. Бу билан мен бирор-бир халқни қораламоқчи эмасман. Кўр хассасини бир йўқотади деган гап бор. Биз хассани эмас, ўзлигимизни йўқотаёзсак ҳам кўзимиз очилмайди шекилли. Шу боис бу гапни гапир уққанга, жонга жонни сукқанга, дейдилар. Эл ўз қадрини билмас, қадриятларини тиклаб олмас экан, у халқ сифатида шаклланмай ўтиб кетади. Турли ташқи таъсирлар оқибатида борган, сари ўзлигини йўқотиб, ўтмишидан ажралган ва келажагини тасаввур эта олмайдиган оломонга айланади.

Ҳаётда доимо ўзинг эриша олмаган бирон нарсага шайдо бўлиб яшаш керак. Инсон юксакликка интилган сари янада баркамоллашади, деганида Горький жуда улуғ идеалларни назарда тутган эди. Катта мақсадларни бир четга кўя турайлик, гоҳида жойимизни тозалаб ўтирмаймиз-ку. Нега бизда бутун мамлакат бўйича халқ хўжалиги ўлда-жўлда? Сабаби, одамларнинг шахсий хўжалиги хароб! Кишилар ўз уй, ҳовли ва томорқаларида интизомни, хўжаликни йўлга кўя олмас эканлар, бу нарсани мамлакат миқёсида амалга ошириш ҳақида гапиришнинг ўзи сафсатабозликдир, Масалан, мен Америкада ишсизлик ва камбағаллик оммавий эканлигига ишонмайман. Кўлидан иш келадиган, қобилятли ва меҳнаткаш одам у ерда хору зор бўлиши мумкин эмас. Бизда миллионлаб кишилар инсонга ўхшаб меҳнат қилишдан қочиб, давлатга кўз тикиб, оғзини очиб ўтирганидек, у ерда ҳам дангаса, соғлом фикрлай олмайдиган ва аламзада кишилар бор, лекин барибир биздагидан кўп эмас. Инсон бахтли бўлиши керак. Модомики у бахтсиз экан, бунга ўзи айбдор, дейди Толстой. Бунинг учун фақат бир нарса — хоҳиш ва истак керак. Ватан дегани бу биз устида? турган бир парча тупроқ эмас, у фақат меҳнат (қулларча эмас) ва эътиқод туфайли раванқ топадиган, инсонга бир мартагина бериладиган илоҳий инъомг эканлигини англаб етмоқ керак!

Шу ўринда қайта қуришнинг тақдирини ҳал қиладиган миллий муносабатлар хусусида гапирмаслик мумкин эмас, дея ўйлайман. Айнан бугунги кундаги фикрлашимиз ва олға сурилайётган қатор ғоялар билан бу соҳада инқилоб ясаб бўлмайди. Бўлмаса ўйлаб кўринг, барча қардош республикалардан терговчиларни тўплаб Ўзбекистонга «ҳашар»га юбориш ҳам халқлар дўстлигига кирадими? Наҳотки, йигирма миллионлик халқ ўзини ўзи идора қилиб, яхшисини рағбатлантириб, ёмонини жазолай олмаса? Ёки жиноий жавобгарликка тортганларни Ашхобод, Олмаота, Душанбе ёки Москвада суд қилиниши ҳам қайта қуришга хизмат қиладими? Бу русчага «медвежий услуга» дея аталиб, аслида миллатларни бир-бирига гиж-гижлаш эмасми? Демократия дегани арманни арман, тожикни тожик, ўзбекни ўзбек суд қилсин дегани эмасми? Жумҳурият ва вилоятларда шундай лавозимлар бўлсаки, унга шу халқнинг етмиш йиллик тарихи мобайнида ерлик кадрлардан ҳеч ким қўйилмаса? Бу ўша халққа ишончсизлик эмасми? Ахир маълум жойдаги раҳбарият аҳолининг умумий сонидан (яшаш фоизига нисбатан) келиб чиққан ҳолда таркиб топиши керак эмасми? Ўш областида бўлганда бир нарсадан хайратга тушдик (буни қирғиз ҳамкасбларимизга айтганимизда улар ҳам маъқуллашди). Бу ерда ҳукуқий ташкилотларга миллатнинг номи қўйилган жумҳурият фуқароларидан бошқа миллат вакиллари қарийб ишга олинмас экан. Ваҳоланки, бу вилоятнинг кўпчилик аҳолисини ўзбеклар ташкил этади. Биз ўзимиз билиб-билмай катта-катта номақулчиликларга асос солиб кўямиз-у, сўнгра Қорабоғ ёки Фарғонадагидек воқеа юз бергач, шамчироғ ёкиб айбдорларни қидиришга тушамиз. Лекин, минг афсуски, ҳайит ўтган бўлади.

Қайта қуриш деган гапга қулоқларимиз ҳам кўника бошлади. Ниманики киши ҳаяжонланмай, совуққонлик билан қабул қилишга кўникар экан, бу яхшилик аломати эмас. Бошиданок бу шиорни қайтадан бошлаш дея олға суриш керак эди. Одатда култета ёки қабр устида уй қурмайдилар. Бир нарсани ўйлаб кўрайлик. Биз янги халқ хўжалигини, замонавий иқтисодий муносабатларни қай бир пойдеворнинг устига қайта кураимиз. Сталинизм пойдевори устигами ёки замини сталинизм бўлган брежневизм турғунлиги устигами? Ёки Хрушчевнинг довдир иқтисодий сиёсати асосигами? Менимча, ҳар уч ҳолатда ҳам ҳақиқатнинг тўғри йўлига тушиб ололмаймиз. Ленин ишлаб чиққан иқтисодий кўрсатмаларга социализм шароитида яшаётган Европа мамлакатларининг бирортасида амал қилинмаётир. Лекин янгича иқтисодий сиёсат, янгича бозор системасига ўтиш учун бирдан-бир фойдаланиш мумкин бўлган ғоялар Ленинда ҳам бор. Бу ғояларни ҳам тўғридан-тўғри қабул қилмай танқидий ёндашмоқ керак. Маркс, Ленин даври билан бугунги кун орасида ер билан рсмончалик фарқ борлигини унутмаслигимиз даркор. Ундан ташқари Шарқда бирор маротаба бўлмаган марксизм-ленинизм классиклари ўз ғояларини ғарб тажрибасидан келиб чиқиб, ғарб учун ёзган эдилар. Биз эса бу ғояни феодал тартиблар ҳам тўлиқ қарор топмаган Туркистон ва ҳатто Мўғулистонга ҳам тадбиқ этмоқчи бўлдик. Чехов таъкидлаганидек, модомики, кичик нарсаларда ўзгариш кўринмас экан, уни катта нарсалардан ахтариш бефойдадир.

Бир қобилиятли иқтисодчи танишимдан нега қайта қуришнинг жанг майдонида кўринмайсиз, дея сўрадим. У саволни ҳазил оҳангидами ёки жиддий маънода бердим дегандек тикилиб турди-да, деди: Мен учинчи қайта қуришнинг одамиман. Ҳозир биринчиси кетяпти. Орада яна биттаси бор! Мени жангга даъват этмай кўя қолинг!

Сўнгра узоқ жим қолдик.

— Халқингиз ҳақ гапни эшитишга ва тушунишга тайёр эмас-ку?! Унга тўғри фикрни тушунтирмоқчи бўлсангиз олабўжига айлантириб қўйишади-ку, — деди анчадан сўнг йиғига ўхшаш овозда. — Чарчадим, ақлим етмайди. Биз нотўғри йўлдан кетяпмиз. Билмадим, бизда қачонгача сиёсат билан дунёвий ҳақиқатларни чуқур англамаганлар шуғулланади.

— Халқни қоралаш гуноҳ, унинг неки нуқсони бўлса, бунга биз айбдоримиз. Сабаб бу пайтгача уни Амударёга олиб борган бўлсак ҳам сувсиз қайтариб олиб келдик. Шу боис у энди бизнинг ҳақ гапимизга ҳам шубҳа билан қараётир. Биз халққа йўлбошчилик даъво

қилганимиздан кўра, даставвал унинг олдида йўқотган ишончимизни тикламоғимиз керак! Тўғри гапни айтиб ёмонотликқа чиқаётганлар масаласига келсак бизда оддий инсоний маданият камёб бўлганидек, сиёсий маданият ҳам анча етишмайди. Ўша ҳақ гапни олийжаноблик билан эмас, гоҳида сўкиш оҳангида айтамыз. Ва шу боис еган ва емаган сомсага баробар пул тўлашга тўғри келиб қолаётир.

Яна узоқ жим қолдик. Кўз олдимизда эса янги бинонинг пойдевори қурилмоқда. Унга бефарқ қарашга, менимча, ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Модомики, бу бино қад кўтарар экан, такурсининг тошлари туғри терилмоғи шарт. Акс ҳолда авлодларимизнинг боши ҳам қайта қуришдан чикмайди. Биз уларга ибратли ишларимиз билан бир қаторда жуда кўп қусурларимизни ҳам мерос қилиб қолдирамыз. Булар ичида энг даҳшатлиси маънавий майибликдир.

ЮРАГИМНИНГ ОҒРИҚ НУҚТАЛАРИ

(Мени Ўзбекистон ССР халқ депутатлигига номзод қилиб кўрсатишиганда, шоир Икромжон Отамуродов билан шундай суҳбат бўлиб ўтганди)

— Ҳалима опа, суҳбатимизни академик Андрей Сахаровнинг гапидан бошласак: «Жамиятни фақат маънавий заминларга суяниб юксалтириш мумкин». Муддао равшан. Сиз қандай ўйлайсиз?

— Икромжон, суҳбатимизнинг бошидаёқ Сахаровнинг сўзини келтириб юрагимнинг оғриқ нуқталаридан бирига тегиб кетдингиз. Машрабни кимлар осган, Нодирани-чи? Улуғбекнинг бошини кимлар кесди? Бир сўз билан айтганда, кўнгил кўзи кўрлар, маънан сўқир одамлар, шундаймасми? Бу ҳали минбардаги бир кекса одамни хуштаквозлик, чапаквозлик билан доводиратиб қўйиш, фикрни издан чиқариш, асабини ўйнаш эканку!... Худди кечагидай кўз ўнгимда, залга қараб ҳали фикри тугамаганини уктиролмаётган, бир амаллаб гапириб олиш умидида қайта-қайта ўзини қўлга олиб сўз бошлаётган, яна беомон олатасир қарсақлар, хуштаклар остида гапини йўқотиб қўяётган, озғин қўллари қалтираб минбарда сочилиб кетган нутқи, қоғозларни йиғиштириб ололмаётган асабий қария... Умргузаронликдаги бўронлардан ичи тўкилиб, ғовак бўлиб қолган, ғичирлабгина турган кекса чинорнинг кулаши учун бундан ортиқ қандай зарба керак? Эҳтимол, унинг жон ришталаридан дастлабки иплари, ўшанда, минбардан кўнгли оғриб, мағлубларча, мункиб тушиб келаётганда узилгандир?!

Бошқа фикрларни қўя туриб, Сахаровнинг биргина Афғонистонга аскарларимизни киритмаслик хусусида қаршиликка учраган фикрини эслайлик. Агар унинг биргина шу фикри ўз вақтида инобатга олинганида фақатгина Ўзбекистонда 1400 дан зиёд йигит, умид-орзу билан бўйларига гул ўлчаб ўстирилган мардумайдон ўғлонларимиз мулки афғон бўлиб Афғон қирларида қолмаган, ўз жигаргўшалари бағрида ўйнаб-кулиб юрган бўлармиди?!

Ўзи ақлга, инсофга чақирган одамларнинг ўзига бўлган «сийлови»дан доводи раб қолган донишманд Сахаровнинг руҳи бугун ўша ноҳақ баҳслар иштирокчиларини ҳам, бу баҳсларга томошабин бўлиб ўтирган бизларни ҳам кечирсин!

— Сезишимча, гап зайлини қадрни, ғурурни англашга, ор-номусни сезишга, ўзини танишга бураяпсиз? Алалхусус фикр бир бутун эътиқод бўлиб шаклланиш, яқдил халққа айланишдек, азалий муаммо хусусида.

— Биз ўз йўлимизни ёритмоқчи бўлган ўз чироқларимизни ҳамиша, бешафқатларча ўз қўлимиз билан ўчирганмиз. Бунга тарихдан қўплаб мисол келтириш мумкин.

Дил тиғи ситамдан пора бўлган халқни кўрдим,

Тани дарду аламдан ёра бўлган халқни кўрдим,

Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим.

Ахир «дил тиғи ситамдан пора бўлган» мана шу халқ ўзининг эҳтиросли ҳимоячиси Бобораҳим Машрабдек шоирни дордан қутқариб қололмади-да! Қутқариш учун эса, Сахаров айтганидай, биз «юксалишимиз, маънавий заминларга оуяниб юксалишимиз керак». Ҳавода учиб юрмай, маънавий заминларимизни чуқурроқ ўрганишимиз, бу заминнинг қаерида беписанд, беўй оёқ қўйсак кимлар чиркираши, қайси жойига оёқ қўйсак кимларниаг руҳи бош кўтаришига фаросатимиз етиши керак. Яна кўзим ўнгига ўз кўз ёшларига «тоя-тоя... кетиб бораётган» бобожонимиз Огаҳий келяпти. Яқинда унинг яна бир ноласига кўзим тушди:

Кўнглим ўтига сув урмоқ бирла таскин истаманг

Ким анинг бир учқуни солғуси юз Жайхунга ўт...

Тасаввур қилинг, томиримиз, бобокалонимиз Огаҳийдай «маънавий заминимиз» кўнгил

ўтининг, дардларининг бир учкуни юз Амударёнинг ёниб кетмоғи учун кифоя бўлса, биз қаерда ўсганмиз, Икромжон? Биз қандай шароитда бу хил фавкулудда дардсиз, «бахтли куйчилар» бўлиб улғайдик. Мана шу нарса мени ажаблантиради. Заминдан ажралиш эмасми бу?!

Улуғ бобомиз Қодирийнинг турмада тушган суратидаги кўзлари ёдингиздами? Мен бу кўзларга илк бор дуч келганимда сурат қаршисида узоқ қотиб қолдим, кўнглимдан эса мана шунга яқин ўйлар кечгандим... Иншоолло... Мен бу кўзларни ўз кўксимда бор фиғон-фарёди билан ўла-ўлгунимча кўтариб юраман!

*Қодирийнинг кўзи... Минг йиллик гамим,
Ҳеч қачон бут бўлмас, ҳеч тўлмас камим!*

Маъюс кўзларингдан ўргилай, жабрдийда халқим, улуғ халқим! Ахир сен ер юзига ҳазрат Навоийдек, устоз Улуғбекдек, улуғ Қодирийдек фикрат устунларини бергансан. Бугун мен субҳу-саҳарлаб қодир табиатга мана бундай илтижо қиламан:

«О қодир эгам, энди сен менинг даҳо фарзандлар туғиш, ўстиришга қодир жафокаш халқимга ўз фарзандларини тариқдай тиркиратмай қовуштириш, бирлаштириш, болаларнинг олтин бошларини асраш куч-қудратини ҳам ато эт!»

«Адабиёт» газетасининг шу йил 5 январь сонидаги «Қисмат» мақоласида Тошкентдаги 2-гуруч заводининг ишчиси, 1908 йилда туғилган Калонов Шукурнинг СССР Давлат Хавфсизлик Министрлиги қошидаги кенгаш томонидан антисовет тарғиботи учун Красноярск ўлкасига сургун қилиниши 1989 йил 13 мартда асоссиз деб топилгани ва ўлимидан сўнг оқлангани ҳақида ўқиб қолдим... Бунгача у ўн йил Сибир ўрмонларида, беш йил Узоқ Шарқ қамокхоналарида ўтириб чиқади. Бу «ўтириб чиқиш» Сибир аёзлари асоратлари билан Шукур Калоновнинг озодликдаги санокли йиллари ҳам касалхоналарда кечган ва қисмати оғир инсон 49 ёшида 1957 йилдаёқ оламдан ўтади.

Шу кунларда менинг бобом, аввалги мақолаларимдан бирида ёзганим репрессия қурбони бўлган Холназар чавандознинг ҳам оқлангани ҳақида менинг онам Қаршигул Холназар қизига, Саидкул, Раззоқ, Қодиркул Холназар ўғилларига хабар келди. Мени Боёвутга, онамнинг мазаси бўлмаётганини айтиб чақиртиришди. Борсам, онамнинг ранги докадек оқариб кетган. Қўллари қалтираб пичирлайди, холос... Оклашибди, падари бузрукворимни оклашибди... Билардим-а, ох, шўрлик отам-а, воҳ шўрлик отам... Тариқча гуноҳинг йўқлигини билардим...

Азоб, Икром, умр бўйи ҳаммасини билиб, тишни-тишга қўйиб яшашдай оғир азоб йўқлигини мен ўз онам мисолида кўрдим. Ёши қирқни қораламай сочлари пахтадай оқариб кетганини мен меҳнатнинг оғирлигидан деб билардим... Ахир инсон зотидан, унинг бир мартагина бериладиган қонуний ўз умри устидан шу қадар бедодлик, масхарабозликлар... Ахир бу бу одамларнинг ҳар бири айни гуллаган йигитлик ёшида (бобом 37 ёшида кетган эканлар) узоқ Шарқ қаҳратонларида ўпкасини совуққа олдирибми, даҳшатли Сибир қамокхоналарининг совуқ баракларидаги ақлингга бурув соладиган тергов азобларига дош беролмай ақлдан озибми, ит азобида ўлиб кетган бўлсалару, орадан 40 йил, 50 йил ўтгач тегишли жойлар дан «уларга қўйилган айблар асоссиз эканлиги айтилиб, уларнинг оқланганлиги» ҳақида қоғоз олсанг... Бу қандай иш юритиш йўсини бўлди, ахир?

Биз ер устида бирлашиб жўр овозда (тушунган катталар ва тушунмаган болалар бирдай) шодмон бахт қўшиқларини айтганимизда, ер остида бари бирдай кучоқлашиб, айқаш-уйқаш ётган эски, беқасам чопонига ўралган чўлпонлар, совуқ урган Усмонлар, диндор деб бошидаги салласи кўчага улоқтирилган, бир пой маҳсисини қўнғилтоқ кийиб, бир пойини кийишга рухсат берилмагани учун қўлтиғига қисиб кетганича бедарак йўқолган менинг бечора бобом Холназар чавандоз, Шукур Калонов... булар қонуний нафрат, аламдан қандай оёққа турмадилар экан?! Ўша йиллар қай даражада бемаъниларча бахтиёр яшаганмиз, куйлаганимизнинг фаҳмига ва буларнинг сабабларига энди-энди унча-мунча етаётгандайман. Қатағон-репрессия йиллари, қисқа вақт ичида халқ орасида ўқув алфавитининг икки марта ўзсаргани... Зиёли, билимдон

одамлар, китобларгача кувғинга учрагани... Бу каби ҳодисаларнинг ҳар бири оддий халқ орасида аста-секин илдиз отиб, кўрқув, ваҳиманинг авж олиши, эътиқоднинг сусайиши, манкуртликнинг бошланишига олиб келади.

Шу маънода Андрей Сахаров юз маротаба ҳақ. Жамиятни инқироздан илмий техника инқилоби, ишлаб чиқаришдаги юқори кўрсаткичлар эмас, маънавий шаклланиш, маънавий юксалишгина асраб қолиш мумкин. Лев Толстой топиб айтган: «Агар бизнинг юрагимиз бўм бўш бўлса, уни қонунлар билан ҳам, сиёсий ислохотлар билан ҳам тўлдириб бўлмайди». Юрагимизни кўтариб турадиган устун — бизнинг эътиқодимиздир.

— **Сизнинг ҳаёт йўлингизга дахлдор муаллимингиз ким? У мазкур тушунча ифода этган маъно даражасида қисматингизга шерик бўлганми? Бугунги муаллим ҳақидаги таассуротингиз?**

— Ўқитувчилар ва айниқса, тарих ва адабиёт фанидан дарс берувчи муаллимлар маълум даражада санъаткор ҳам бўлишлари, дарс ўтишни санъат даражасига кўтаришлари керак. Менинг адабиётдан дарс берган ўқитувчим Ақром ака Каримназаров (у киши ҳалиям ўша бизнинг Боёвут районининг Ленин номли колхозидagi мактабда адабиёт муаллими) маъноли ўқишга жуда эътибор берардилар, ўзлариям эринмай қатор шеърлар, баъзан бутун-бутун поэмаларни бошдан-оёқ ёддан ўқирдилар. Мен дарсликларимиздаги қайта ишланиши керак бўлган саҳифалар, номукамалликлар учун аввало, шу одам олдида ўзимни айбдор сезаман. Мен айрим шеърӣ асарларимиздаги ура-уралар, аравани қуруқ олиб қочишлар, риторика учун (дарсликларимизда бундай асарлар истаганча топилади) шу одам олдида қизараман. Чуики, улар китоблар, ёзувчилар, шоирларга ҳали-ҳануз ғайритабиӣ бир катта эҳтиром, улўғ меҳру муҳаббат билан қарайдилар. Шу ғалати, ижодкорга бўлган чексиз меҳру муҳаббатни болалар юрагига шундай санъаткорлик билан ўчмас қилиб сингдирадиларки... Шундай одамларни сенга бўлган эҳтиромни, меҳрни ҳар йили сенга нотаниш янги авлод, ўттиз-қирқ боланинг юрагига соладиган беминнат, дарё кўнгилли ташвиқотчиларингни алдаб бўладими? Уларга бефарқлик кўрсатиб бўладими?!

Менинг назаримда, Ақром ака билан Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» асаридаги қишлоқ ўқитувчиси орасида қандайдир умумий ўхшашликлар бордай...

Болаларимиз катталардан кўрганини қилишади. Айниқса, ўқитувчиларнинг. Ўтган йили қишлоқ мактабларининг бирида шундай воқеа бўлганини айтиб беришди. Юқори синф ўқувчилари ҳар бири ўн беш сўмдан пўл йиғиб, ўз ўқитувчиларига қимматбаҳо узук совға қилишибди. Бемалолроқ оилаларда билинмас балки, камхарж оилалардачи, бир ойлик боғча пули бу. Ёки иккита иссиқ этикча олинса, гўдаклар бу қишдан омон чиқадилар. Қишлоқда бир аёлни биламан. У ўзи қишлоқ идораларининг полини ювиб тирикчилк қилади. Болалари мактабда ўқигани учунми, ҳали мактабнинг деразаларини, ҳали синф полини ювиб юрганини кўраман... Бу гал атайлаб шу ҳақда сўрадим.

— Нима қилай, — деди у уҳ тортиб. — Одамлардай амалдор бўлмасамки, булар мендан ҳайиқишса. Ё «беш-тўрт сўм буёғимда ортиқча бўлсаку байрам-пайрам деб бу қуриб кетгурларнинг кўнглини олсам... Кучим қўлимга етади. Болаларимизга дурустроқ баҳо қўйишса медал-педалга илинармикан, дейман. Баъзан ўзлариям шаъма қилишади. Болаларим ўзимдай «рабочий» бўлиб косаси оқармай юрмасин деб, буларга сочим супурги, қўлим косов...

Бу ёшгина келинчакнинг ҳасратларини эшитиб ўтирибману юрагимга сим-сим оғрик кирганини сезаман. Биз сиз билан, Иқром, ўзликни англаш, кадр туйғуси ҳақида гапиряпмиз. Мана бу онасига ўйини тозалатиб, отасини ўз томорқасида ишлатиб, боласига яхши баҳо қўядиган айрим ўқитувчилар ҳам, ҳар йили олтин медал баҳонасида «бир нималик» бўлиб қоладиган баъзи мактаб директорлари ҳам шу жамиятимиз аъзоси. Энди мана бу хўрсиниб ўтирган келинчак—менинг кўксимнинг оғриғи. Унинг боласининг «рабочий» бўлиб қолмаслиги мана бу беандиша маҳаллий амалдорчаларга боғлиқ эмаслиги, бунинг учун ҳали биргаликда

жуда кўп ишлар қилишимиз, аввало унинг ўзи (шу келинчак) нинг ҳаётга қарашларини ўзгартиришимиз кераклиги, қолаверса, мана бу таъмагир одамларнинг нафсини қирқиш йўллари ҳақида ўша куни анча гаплашдик. Жамиятда кичикми-каттами юлғичликни йўқотмас эканмиз, маънан юксалиш ҳақида гап бўлиши мумкинми?! Муаллим деб, болаларга ҳарф танитган, халқни танитган одамларга айтилади. Афсус, юқоридаги кимсалар ҳам муаллимлар номидан гапирадилар. Маънавиятнинг асоси — инсоннинг ўзлиги, ўзининг қандай ишларга қодирлигини англашидан бошланса керак. «Ўз кучига ишонган одамнинг кўлидан кўп нарса келади», дейди Гумбольд.

— **Маънавият ҳақида кўп гапириляпти?!**

— Тўғри. Ҳамишяам йўқолаётган нарса ҳақида кўп гапирилади. Бу йўқотишни нималарда кўраман? Бултур телевизор кўриб ўтиргандик. Бир пайт тутаб ётган ахлат уюмини машинага ортаётган одамни кўрсатишди. Шу ахлат орасидан ташлаб кетилган янги туғилган, ҳали совуб улгурмаган чақалоқнинг ўлиги чиққанлигини айтишди. Ёраб, шу буруқсиб тутаб ётган ахлат уюми ёниб кетса чақалоқ тириклай шу ахлатхонада ёниши керак! Тушуняпсизми, Икром, ноннинг уволи, қуш, қумурсқанинг уволдан кўрқадиган инсон бугунги кунда ўз қонидан бино бўлган жигаргўшасини тириклайича тутаб ётган ахлатхонага ташлаб кетяпти!

Ахир яхши тарбия кўрган оилаларнинг болалари кўғирчоқларини ҳам тўғри келган жойга ташлаб кетмайдику! Матбуотда айтилишича, бултур мамлакатимиз бўйича 13—14 ёшдаги мактаб ўқувчилари — қизлардан 3 минги фарзанд кўрганлар. Шундай шармандали воқеа бўлган битта оиланинг аҳволини кўз олдинизга келтириб кўринг! Болаларимиз «Муножотни эшитишга ҳушлари йўқ, эртадан кечгача «рок» музыкаларига зикр тушадилар, деб хавотирланадилар баъзи дугоналарим ўз болалари хусусида.

— **Бунинг боиси?**

— Ҳаммасининг бош сабаби — оиланинг асосий юритувчи кучи — аёлнинг ўта бандлигида. Аёл ҳозир шаҳарда ҳам (қишлоқ аёли ҳақидаку гап айтмай кўя қолай) давлат идораси, уй, бозор-ўчар, меҳмон-измон ўртасида бўзчининг моқисига арманди. Ўз маънавий дунёси, болаларининг маънавий дунёсини ўйлаш ҳақида вақт қайда унга. Вақт, шароит, ҳаётимизга бостириб кириб келаётган Ғарб музыкалари, Ғарб ҳаёти эса ўз ишини қилиб, ёшларимизнинг ҳаётга қарашларини ўзгартириб, уларни йўлдан уриб улгураяпти. Уч минг қизалоқнинг минг сирусиноатли дунёларининг сеҳри очилмаёқ барбод бўлмадими? Болаларимизнинг ўсмирликдан ўтиб улгурмай туриб, хазон япроқларидай сўнаётгани, орзу истакларининг чинни дунёлари чилчил синаётгани кадрлари поймол бўлаётгани эмасми, бу?! Тўғри айтасиз. Бу ҳақда кўп гапириляпти. Энди биз ўзимизни қўлга олиб амалий ишга ўтсак эди...

— **Сиз ўзингиз нималарни тавсия қилардингиз?**

— Бунинг учун аввало қандай йўллар билан бўлмасин аёлнинг давлат идорасидаги иш куни соатини қисқартириш (мен бу ҳақда деярли ҳар чиқишимда эслатаман);

- мактаблардаги ўқув программаларини ўзгартириш, дарслар савиясини ўқувчиларни Ғарб музыкаларидай ўзига торта олиш даражасига олчб чиқиш;

- ўқувчиларнинг маънавий савиясини кўтариш;

- болаларни кўчада эътиборсиз, бекор қолдирмаслик;

- бола ҳаётида оила жавобгарлиги, ота-она масъулиятини бир неча баравар ошириш (қанчалик бандлигимиздан қатъий назар);

- жамият учун назоратсиз қолган бола келтирган зарарни ота-онадан ундириб олиш ҳақида қонун чиқариш (бу қонун болаларни ўз ҳолига. ташлаб қўйган кўпчилик ота-оналарни хушёр торттиради);

- ўқув программасига тарбия соатлари киритилиши каби фикр-мулоҳазаларни ўртага ташлардим.

Қаранг, Мопассан нима дейди:

«Эркак ва аёл муҳаббати — бу ихтиёрий келишувдир. Буни уларнинг қай бири бузса, фақат хиёнатда айбланади, аммо аёл она бўлгач.унинг бурчи янада кучаяди, бинобарин, табиат уига зурриёт масаласини ишониб топширган». Табиат бизга зурриёт масаласини ишониб топширган экан, биз зурриётларимизнинг ҳаётларини бошидаёқ мурғак юракларининг чилпарчин бўлмоғига йўл қўя оламизми, ҳали гуноҳ нималигини тушуниб-тушунмай шу йўлга кириб кетаётганларига бизнинг юракларимиз, аёллар юраги тинч қарай оладими? Бас, шундай экан, болаларимизнинг эртанги куни, жамиятимизнинг эртанги кунини соғломлаштириш учун оёққа турмасак бўлмас!

— **Ёнингиздаги инсоннинг қиёфаси?**

— Ҳақиқат, бизнинг ҳаётимиз ёнимиздаги инсоннинг қиёфаси, рухий дунёсига қанчалар боғлиқ. Биз болаларимизнинг (бизнинг икки қиз, уч ўғлимиз бор) отаси билан бир кўнгилдан суҳбатлашиб қоладиган бўлсак (албатта бундай бахт иккаламизга ҳам тез-тез насиб бўлавермайди, иккаламизда ҳам ҳамиша бандлик), минг йил ўтиб кетганини ҳам сезмаймиз. Менинг яратгандан сўровим бундай:

«Бандам деган бандангни «ёнидаги одам»дан қисма. Умр ўзи бир сиқим. Шуниям қанчадир қисмини келишмовчилик, ғиди-бидига сарфлашга тўғри келса, бу овора умргузаронлик учун, бу тириклик дунёсига келиб-кетиб юришга арзимамайди».

— **Изма-из вояга етиб келаётган авлодлар орасидаги давомийлик ва фарқлар, сизнингча, айнан қайси жиҳатларда кўринади? Бордию, авлодлар орасида фарқлар содир бўлса, буни қандай йўсинлар билан яқинлаштириш мумкин? Маънавий қашшоқлик қусурини нима билан изоҳлаш мумкин?**

— Авлодларни катта, умуминсоний туйғулар бирлаштиради. Масалан, бир бутун халққа бўлган фидолик, ёрга, фарзандларга бўлган меҳру-мурувват. Одамлар авлодлар орасида кўприк вазифасини ўташи, ажодидан қолган дуру гавҳарларни йўл-йўлакай тўкмай, йўқотмай, ўзи тополса қўшиб авлодларига етказиши керак бўлган кўприк вазифасини адо этмоғи лозим. Биз, афсус, мана шу тарихий заруриятни кўнгилдагидай қилиб ўтаяпмиз деб айтолмаймиз. Болаларимизнинг кўзларига, юракларига назар ташлаб кўринг, йўқ, кўпинча уларнинг сиртига қараб, баъзан ҳавасинг келса-да, кўнгилларига кўз солиб зулматга дуч келсан. Қанча кузатма, сарсон бўлиб қанча излама милтиллаган нур кўринмайди. Бунинг учун мана шу қуруқ шовқини зўр, шақилдоксифат болалардан хафа бўлманг, укам, бунда уларнинг заррача айби йўқ. Айб, боболаридан олган инжу-дурларни болаларига етказиб беролмаган ношуд ота-оналарда. Баъзан давраларда икки оғиз табрик сўзини ўзбекча айтолмайдиган зиёли дўстларимиз бор. Икки оғиз табрик сўзи! Шунини айтолмайдиган одам ўз боласига жаҳонга кўз-кўз қилгулик бойлигимиз бўлган Аҳмад Яссавийдан нима айтиб беролади? Маҳмуд Кошғарийдан-чи? Боболаримиз ўз тилларидан тортиб «Девони луғатит турк»даги чуғурлаган қуш тилигача билганлар. Бизнинг эҳтиётсизлигимиз, беғамлигимизни қарангки, ўз тилимизни ҳам йўқотиб ўтирибмиз. Тил-а, тилсиз, ўз она тилисиз ер юзида қандоқ бош кўтариб юради одам!

— **Шахс маданияти тўғрисида ўйлаганингизда, сизни нималар безовта қилади?**

— Ҳаётда ўзини танишдан, ўз томирлари қайси булоқлардан сув ичганини билишдан муҳимроқ жараён йўқ. Таниган, билган одам ўз даражасига, «ўзининг нархи қанчага баҳоланишига» фаҳм-фаросати етади.. Ўзининг кадрига етган одам ўзи илма-тешик шолчада ўтириб, ўзгага партўшак тўшамайди.

— **Яхшилик, меҳр-муҳаббат, оқибат, самимият сингари фазилатларнинг кадрсизланишини қабул қила оласизми? Виждон экологияси, онг экологияси каби тушунчалар фикрлашув тарзингизга чуқур ўрнашиб дард билан такрорланяпти. Масаланинг бундай хавотирли сабаби инсоний кадриятни асраб қолиш муаммосига бориб боғланади, чоғи?**

— Ғалати парадокс. Биз тўқ яшаганимиз, билим савиямиз, саводимиз ортгани сари қадимий

қадриятларимиздан, бир-биримиздан узоқлашиб кетаётгандаймиз. Оддий инсоний муомала, бир-бирининг кўнглини овлаш камёб ҳодисага айланиб бораётгандай. Табиат-ку, билмайман, қай ғазаб келтирар қилмишимиз боис, ношуд боласидан юз ўгирган отадай берман қарамай кўллари куриб, қуш-кумурскалари қирилиб, дов-дарахтлари сўлиш тортяпти. Одамзод, бу бугунги гоҳо беёд, бедод бўлиб бораётган одамлар ҳам шу табиатнинг фарзандида, нахотки биз ҳам меҳру диёнатдек яшил япроқларимизни тўкиб, қуруқ танага айланиб бораётган бўлсак?!

Қўрқаяпман. Одам-одамга ўхшамай бораётганидан қўрқаяпман, Икром, Республика телевидениесининг «Инсон ва қонун» кўрсатувида бир суд жараёнини олиб кўрсатишгани ҳамон эсимда. Прокурор воқеа тафсилотини айтиб тугатгунча ўзини йиғидан тўхтата толмади. Эҳтимол, ўша куни шу кўрсатувни ким кўрган бўлса, ҳамма йиғлагандир. Бировнинг ғамидан йиғлай оладиган одамдан умид қилса бўлади.

Ўша куни бир йўла уч одам, хотини ва қайнонасини отиб ўлдирган, қайнисинглисини оғир ярадор қилган котил йигитни суд қилишиб, отувга ҳукм қилишди. Тўрт қурбон бир уйдан! Бундай кунда халқдан олдинроқ биз йиғлашимиз керак, Икром! Қайси халқдаки котил кўп бўлса, қурбон кўп бўлса, бу ҳол учун аввало шу халқнинг ёзувчиси йиғлаши керак! Негаки, биз ўз асарларимиз билан донишманд Чингиз Айтматовнинг ўз Манқурт боласининг ўқидан ҳалок бўлган Найман онасининг нолаларидай фиғону-фарёдларимиз билан халқнинг қотиб бораётган кўксини юмшатишимиз, жаҳолатнинг олдини олишимиз керак эди. Даҳшатга тушганим, Икром, ўлимга ҳукм қилинишига ақли етиб турган котил «Кўшимчангиз борми?» деган саволга бир-иккита шундай арзимас гапларни кўшимча қилдики, аламдан дод дегинг келади! Виждон, имон таназзули эмасми бу?! Ўша куни қотилнинг хотини воқеадан анча олдин унинг чўнтагидан наша топиб олгани, уйида тўполон бўлгани, эри хотинини урганини айтишди.

«Опам ўзини эри ўлдиришини яхши билардилар, — дейди келинчакнинг синглиси кўз ёшини дув-дув тўкиб, — эрдан чиқишни ор билдилар...»

Ёраб, бу қандай бедодликки, ор-номус кучи фақат ва фақат ўзини ўлдирмоққа етса! Биз қизларимизни қандай тарбияляпмиз ўзи, нахотки улар ўзларини ҳимоя қилиш учун тарикча куч тополмасалар? «Эрдан чиқариб олиш ўлимдан ёмонлиги» ҳақидаги қаердаги беъмани фикр бизнинг мушфик, мунис оналаримиз, мўмин-мусулмон оталаримиз кўнглидан қачон чиқиб кетади? Қачон улар ўз кадрлари, одам учун бир мартагина бериладиган ҳаёт кадрига етадиган, ўз қадри учун бош кўтара оладиган бўладилар, қачон?!

— Инсоннинг табиатга муносабатида маданиятнинг ўрни?

— Инсон табиатга фақат ўз истеъмоли учун керакли нарса деб қараяпти. Мен шундан ташвишдаман. Болалигимни, 3—4 синфларда ўқиб юрган пайтларимни эслайман. Колхозимизнинг юқори қисмидаги у то-мони Котлавонга туташиб кетадиган беҳишти жовидонни эслатувчи боғи бўлиб, ўша боғ ер билан битта бўлиб тўкилган олмаларни оқизиб кетаётган сувлари билан фақат хотирамдагина қолди: Ям-яшил хушбуй гилам — чим устида у ер бу ерда ётган катта-катта оппоқ олма, ноклар, Икромжон, ўйнай-ўйнай у ер бу ерда думалаб ухлаб қолган болачаларга ўхшарди. Дастлабки китобларимдан биридаги сатрлар ўша бир умр кўнгилимга муҳрланган кўринишлар тасвиридир:

Унда-мунда ухлаб қолган гўдаксахт —

Чимга нақш олмалар тўкибди дарахт.

Гўдакларни ердан кўтарадир бахт,

Юртим, тўкин боғлар фасли бу фасл.

Ўшанда колхознинг Юсуф Хўжабеков деган иззатли раиси бўларди. У киши ҳозир Янгийўлда. Улар отам билан чак-чак суҳбат куриб, китобхонлик қилганларида тонготар базм бўларди. Гўрлари нурга тўлгур отам эски китобларни кироатини жойига келтириб, ғалати, юракни ларзага келтирувчи бир хониш билан ўқирдилар...

...Шундай қилиб, Ҳазрат Алимиз мункиб йиқилган, елка, яғрини супадай, бир элни

кўтаргулик саман отларини бир силтаниб кўтариб оёққа тургизибдилару, ҳайрон қолган оломонга қараб шундай бир сўз дебдилар...

Мен ишонардим. «Бир элни кўтариб бораётган саман отларга», «Енгилсанг ўлдираман, енгсанг сенга хотин бўламан» шарти асосида Ҳазрат Али билан яккама-якка кураш тушган «маликалар маликаси» Зефунунни енгган Ҳазрат Алимиз Зефунунни шу юртга ҳоким қилиб қолдириб, ўзи яна янги жангларга от қўйиб кетаётганига ишониб яшардим.

Яқинда Тошкент кўчаларида шу саман зурёдларидан бирини кўриб қолдим. Ишонасизми, соғинчданми, ўкинчданми, кўзимга ёш келиб, то отнинг қораси кўринмай қолгунча орқамга қарай-қарай кетдим. Наҳот, бу озиб-тўзиб қовурғалари саналиб турган от, ўша «бир элни кўтарадиган» саман авлодларидан бўлса. «Бўрон ёллар» қаёқда, хас-хус илашиб чалкашиб ётган сийрақкина ёлга бир умр тароқ тегмаган... Кўзлари... Кўзларидаги ҳасратга бардош бериш қийин. Ҳайвонники бўлсаям!

Йўл-йўлакай гувиллаб бостириб келаётган машиналардан қўрқиб қисиниб, ўзини кийимларини эҳтиётлаб нарироқдан ўтаётган одамларга суйик кўзлари билан жавдираб... Колхозимиздаги ўша боғи эрам аллақачонлар қуриб, синиб, чўкиртаси бўлиб ётарди. Бултур боғни бутунлай қўпориб, тозалаб, янги ниҳолчалар ўтказишди. Мен ўша боғнинг, илк кўчатларини худо раҳмат қилгур Ризамат ота ўтказиб кетган боғнинг қайтадан қад кўтаришини истайман. Бу боғ ҳамқишлоқларимнинг рангига қон югуртирсин, рўзгорига қут-барақа киритсин.

Агар шу боғни ўшандай қилиб кўтаришга биз, бурунчиларнинг қурби етса, демак қайта қуриш ғалаба қилади. Масала мана шундай қўйилиши керак. Шу, эндигина оёққа тураётган, кўпам сердаромад бўлмаган колхозимиз одамларининг, жабрдийда аёлларининг, болачаларининг кўзларида қувонч, ишонч тўйгуларини кўришни истайман. Худди мен болалигимда, отамнинг бир умрлик кадрдони Юсуф аканинг даврларида кўргандай...

Баъзан тунлар уйқум учиб кетади, Икром. Боғлар қуриб бўлди ҳисоб. Тошкентнинг «ўпкаси» бўлган хушбўй, тоза ҳаволи Бўстонликдан қирқилаётган, гичирлаб қулаётган 40—50 йиллик бодомлар, ёнғоқлар садоси келиб турибди. У ёқда халқимиз бошига фожиали қуюқ тун қоронғусидай, бостириб келаётган, ўлаётган Улуғ Орол. Бу ёқда қирқ бошли аждарҳодай халққа, айниқса, болалар, аёлларга захар пурқаётган, тури қирқдан, юздан ошиб кетган касалликлар. Буларнинг ҳаммаси одамларнинг характери, кайфиятига таъсир, қилмайдими, уни тирик тутиб, тик тутиб юрган ички устини — руҳини синдириб маънан ўлдирмайдими?

Кўрқаман, Икром, биз бугунги аҳвол ечимларини тезроқ топмасак одамзод юқоридаги афтодаҳол от аҳволига тушмоғи, ўз мадад кучларидан (табиати, тили, маънавияти) айрилиб, бу дашту биебонда тентираб қолмоғи ҳеч гап эмас. Одамнинг озгина меҳру-мурувватини сезса ёнидаги одам одамку, керак бўлса ердаги кўкариб турган мунис, уятчан қизалоқдай майса ҳам, бир нарсага тушунадигандай тикилиб, зийрак қулоқ солиб ўтирган садоқатли ит ҳам қўллайди. Табиатга, одамга муносабатда шундан келиб чиқиш керак шекилли.

— **Инсоннинг келаётган насл олдидаги масъулли-ги, Муқаддас аёл — азалий орзуингизми ё муайян тасаввурингизми? Аёлнинг қайси хусусиятлари кўнглингизни кўтариб, қайси жиҳатлари юрагингизга зил бўлиб ботади? Маънавий ҳуқуқ мезони. Учрашувларга борганингизда, хусусан, оналари ташлаб кетган мурғак, бегуноҳ болалар билан юзма-юз турганингизда қандай аҳволга тушасиз? Сизга келаётган хатларнинг асосий мазмуни ва сизнинг муносабатингиз? Армон тушунчасига шеърларингизда ҳам, мақолаларингизда ҳам кўп мурожаат этасиз. Бу маънавий кемтикликдан пайдо бўлган хавфми?**

— Одамзод қорин билан тирик эмас, дейдилар. Ҳақ гап. У орзу дунёлари, умид кўрғонларидан чиқиб кетиб, узоққа боролмайди, яшолмайди. Меи афсус чекаман, Икром. Ўзимнинг бандлигимга, болаларимнинг отасини бандлигига, нафақат болаларнинг кўнглини

олиш, уларга менинг қиблагоҳим — отажонимдай «ўз Ҳазрат Алиларимиз» ҳақида ўқиб бериш, баъзан ўз соғлигимиз ҳақида қайғуришга ҳам вақт топмай ишда тил остига валидол ташлаб ўтиришларимизга афсусланаман. Бу, биз — бугунги авлоднинг умумий дарди. Биз ер юзига умид билан келган эканмизми, одамдай яшашимиз ҳам керагу, шундай эмасми? Нафақат, бугунги ишни, узоқроқни, болалар тақдирини ҳам ўйлашимиз, эртанги юкларни тортинги керак бўлган «юраги тинч, асаби мустаҳкам» одамни вояга етказиш учун бугун ўзимиз хотиржамроқ ишлаш, яшаш шароитига эга бўлишимиз керак: Биламан, бу, осон эмас. Айниқса, бугунги жамиятнинг таназзул аҳволда турганида. Аммо аста-секин йўл қидириб, давлат ишига зарар етмаган ҳолда (давлат иши ҳам ўзимиз тортишимиз керак бўлган юк) халқни мана шундай «ҳаллослаган отдай» эмас, сокинроқ, хотиржамроқ, одамдай яшаш шароитига олиб келишимиз керак. Қадри баланд ишлар, улуғ кашфиётлар ҳамма замонда ҳам «бўлхо-бўл, чопачоп» нинг эмас, тинч оқар дарёдай сокин хаёллар, эркин фикрлашлар маҳсули бўлган.

Биз эҳтимол дастлабки қурган пайтларимизда йўл қўйган ношудлигимиз, хатоларимиз учун энди «қайта» қураётгандирмиз. Ҳарҳолда қурган иморатини бузиб, қайта-қайта қуравериш меъморга обрў келтирмайди... Ҳаллослаб юриб бажариладиган ишнинг натижасига ишониб бўладими?! Инсонни, кўнгил дарёлари саёз тортиб, қуриб бораётган инсонни орзу дунёлари, умид кўрғонларига қайтариш керак. Шунда унинг зада юрагида ўкинчми, армонми пайдо бўлса ажабмас. Қўли қалтирамай, киприк қоқмай осойишта кўнгил билан «боламдан ихтиёрий, қайтиб олмаслик шарти билан воз кечаман», деб ёзиб бериб кетаётган аёл ҳам жамиятнинг сиз билан мендек тенг ҳуқуқли граждани. Бу бегуноҳ норасидалар жамиятдаги хато ишлар, хато муносабатлар маҳсули. Шунинг учун ҳам жамият ўз хатоларини ўзи тузатишга мажбур. Сўзсиз бу тирик етимлар кўчада қолмайди. Кейин уларнинг умр йўллари қандай кечади, кўнгил жароҳатлари умр бўйи битадими, бу ҳақда ўйламай илож йўқ. Моҳигул қизим шамоллаб қолиб касалхонага тушдик. Палатамизда тўртта болалик аёллар ётар, ҳар бири ўз касал боласининг ташвишларию, таглик ювишдан бўшамасди. Бизнинг хонамизга тўрт ойлик чақалоқни олиб кириб ётқизишиб, тайинлашди: «Онаси записка ёзиб, бола ёстигининг тагига қўйиб, кечаси қочиб кетибди. Шу бо-лага қараб турингдар, савоб бўлади». Онасини излаб ҳаммага жавдираб қараб ётган ўғил болачанинг кўзлари қоп-қора, катта-катта. «Кўшни палатада кўрувдим онасини, турки совуқ эди ўзи, — гап бошлади ҳамхонамиз, ёши каттароқ аёл бурнини жийириб, — бир камимиз ҳаром бола боқиш эди...»

Пол ювадиган кампир бериб кетган шишадаги сут ачиб қолган эканми, ютоқиб эмган бола бирдан қотиб-қотиб йиғлай бошлади, ичи кетди.

Биз аёллар болани навбатма-навбат кўтарамиз, оғзига сув, сут тутамиз. Пол ювувчи кампир боланинг қароватига ташлаб қўйилган кўйлакчалар, йўргакликларига ишора қилади: «Анувни қаранг, вой шўрлигей, дазмоллаб кетганини қаранг, қалпоқчасига гул тикиб ўтирганини кўриб ҳайрон қолувдим, шўрликка. Уч кун бўлди келганига. Кўзидан ёш қуриганини кўрмадим. Бир катта дарди борда бечоранинг. Эй, бу дунёсига ўт кетсин. Ёнидаги шеригига «боламнинг отаси йўқ, уйим йўқ кўтариб қаёққа бораман», деган экан. Кечаси кийимларини ҳам олмай қочиб кетибди».

Қаранг, эҳтиётсиз қўйилган битта қадамнинг оқибатлари. Бир тойдими, кейин хато устига хатога йўл қўяётганини ўзи ҳам сезмайди чоғи одам. «Ҳаҳ, шўрлик-а, отасинингку тайини йўқ экан, онаси гўр бўлиб сен нимага ташлаб кетасан, бу гўдақкинани. Худога нима ёзди, бу бола бечора.»

Ўшанда, Икром, мен шу чақалоқнинг сутли шишанинг сўрғичига қандай жон ҳолатда ёпишгани, ютоқиб эмганига диққат қилганман. Тинимсиз чинқириб йиғлайверганидан иссиғи чиқиб кетган, кўзлари катта болаларникидай жикқа ёш (чақалоқлар кўз ёшисиз йиғлайдику), сути тугаб қолган шишани ҳарчанд тортганимиз билан бермай қуруқ сўрғичини чўлпиллатиб сўргани-сўрган эди.

Одамзод боласцнинг шўри, қора куни бундан ортиқ бўладими? Ота бор, она бор. Бола эгасиз... «Энг тоза мева» шеъримни ўша тунда, шу чақалоқни кўтариб юриб, йиғлай-йиғлай ёзгандим. Ҳозир сизга ўша шеърни ўқийман:

*Гуноҳ маҳсулидир балки жаҳонда,
Дунёга келтирмиш балки хатолар.
Ва лекин ҳаммавақт, ҳар қандай онда,
Гўдаклар энг тоза мева аталар.
Мевам, қайси боғда бунёд бўлдинг сен,
Қай ношуд бозбон у, — мевасин отган?
Қай бир қондан бино, зурёд бўлдинг сен,
Онам, — деб ҳар кимга жовдираб ётган?
Балки отанг бордир, туйғуси кўлмак,
Аммо, амали бор — бергувчи фармон.
Мушкулмас, онангнинг ҳолини билмак,
Унинг сени ташлаб, топгани армон!
Ўзи ташлаб, ўзи дараклаб сўраб
Юрар тангиб сутли кўкракларини.
Муҳаббат, севардим сени жон қадар,
Сен бунда ишқмас, йўқ, кулфатсан, мастсан!
Она, сен ҳам энди кетарсан бадар,
Қайтиб бу кўйлакни дазмолламассан.
Билмайман, ким бунда ўтар солиб дод,
Кимдан оз, ё кимдан кўпроқ айб ўтди?!
Билганим — кўрнамак, нопок икки зот
Бир тоза мевани паймоллаб ўтди.
Бировлар қаргайди куйиниб бўзлаб,
Биров кўз ёшини артар панада.
Ҳар кўкракдан она исини излаб,
Чақалоқ чирқирар касалхонада.*

Шундан кейинги учрашувларнинг бирида ўша шеърни ўқиганимда чоғроққина залдан ўша мазмунда етгита хат олдим. Бирини келтиран:

«Ҳалима опа, мен ҳам ўша сиз ўқиган «тоза мева»ларданман. Сиз қандай ўйлайсиз? Меи ҳаётим изга тушиб кетишига унча ишонмайман. Чунки умрим бўйи ўша «отасининг тайини йўқ» деган тавқи лаънатни кўтариб юрибман. Отасининг тайини йўқ қизга қайси отаси тайин йигит уйланади? Узр. Сизга исмимни ошкор ёзолмайман».

Ўз тукқан ота-онаси томонидан рад этилган болада бу дунёда кимга ишонч қолади? Бултур «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари» кўрсатувида Сирдарёдаги болалар уйини кўрсатишди.

Бир қизалоқнинг тўхтаб-тўхтаб, шашқатор ёши куйилиб онасини чорлаб, ўксиб бўзлагани ҳалиям кўз ўнгимда...

*Сочларимни ювиб ўрган,
Онажонимни соғиндим.
Ҳаммадан ҳам ортиқ кўрган,
Онаизоримни соғиндим.*

— Бўзлама болажон, — деганман ўшанда юракларим қийма-қийма бўлиб, — онаизоринг ўлганми, деб кўрқаман. Сенинг бундай сел бўлиб оқиб, бўтадай бўзлашингдан кейин ҳам, она туядай ўкириб, оёғидаги бор тушов-арқонларни узиб сен томонга чопмаса на илож бор,

болажон, ўлган бўлади-да. Одам сифатида, айниқса аёл, она сифатида ўлган бўлса умид қилма, бағрингни тош қил, қизалоғим. «Келмаса, йиғлаган хайфи кўзим», дейдику халқ.

Шундай, бугун болалар уйларига болаларни ҳар хил сабаблар билан беришяпти: балоғат ёшига етмай тукқани учун, отасининг тайини йўқлиги ё бўлмаса, бу болага қарашга рағбати йўқлиги (ўз оиласи, болалари бор), уй торлиги, яшашга шароити йўқлиги, эридан ажрашиб кетганлиги учун, эрига аччиқма-аччиқ (болани қайтариб олишни эса эр хаёлининг кўчасига ҳам келтирмайди. Чунки уйда янги хотин яна ҳомиладор)...

Қаёққа кетяпмиз, ўзи? Ёраб, биз мана шу ҳар бир ўзининг хою ҳаваси, ҳирси, кичкина, бачкана, мақсадчалари билан ўз кўчаларига йўрғалиб кетаётган одамчалар билан улкан маънавий кўчасига чиқа олармиканмиз?..

Ахир, бошқа йўл йўқ, манави кўғирчоқлар билан астойдил шуғулланиб, уларни одамга айлантириш, таъсир қилгудек дори-дармонлар топиб бу бедодлик, бағритошлик, манқуртлик касаллигига чалинганларни даволаш, оёққа турғазидан, қўлтиғига кириб суяб бўлсаям ўша улуғ йўлга олиб чиқишдан бошқа чорамиз йўқ. Чунки, биз халқни кўзлаган ёруғ манзилларимизга фақат шу—маънавий йўли орқалигина олиб ўтишимиз мумкин. Бу кўрлик, бемехрлик, бешафқатликнинг ҳаммаси инсон сифатида ўз баҳосини билмаслик, ўз ҳақ-хуқуқини танимаслик, ўз ҳаётининг кадрига етмасликдан келиб чиқади... Мен одамга биринчи галда маънавий бутунлик тилайман. Ҳаётнинг қайси томонига нигоҳ ташламанг, бу хил воқеаларнинг биридан ўтиб иккинчисига дуч келаверасиз. Маънавий қашшоқлик кемтиклик бўлмай, нима бу?! Ў, кўргилиги кўп халқимей, болаларинг кўрларча ўз қўллари билан ўз томирларини чопиб, қирқиб ётган бўлса бу катта дарднинг оғриқ, қўлами армон сўзига сиғармикан?! Агар сиғадиган бўлса, шундайдир, армон — емирилаётган маънавий!

— **Ҳалима опа, сизнинг номзодингиз Тошкент вилоятидаги Ғалаба районидан жумҳуриятимиз Олий Кенгашига депутатликка кўрсатилди. Унга қандай муайян тадориклар билан борасиз?**

— Одамларнинг ҳаётга қараши яқин бўлиб, ўртада бегоналик пардаси бўлмаса бир-бирини тушуниш, бир-бирига пешвоз юриш тезлашади, осонлашади. Ғалабаликлар сермулоҳаза, меҳнаткаш одамлар.

Шароити ҳар хил Ғалаба (бу районда сердаромад, ўзига тўқ хўжаликлар билан бир қаторда, шароити қийин, турмуш тарзи оғир колхоз, совхозлар ҳам бор) мен ўзим туғилиб ўсган Сирдарё вилоятининг Боёвут районини эслатади. Кичкина мисол. Районга борганимда Ҳамза номидаги колхознинг болалар боғчасига киргандик. Боғча ҳовлиси чиннидай тоза, саранжом-сарипта. Хоналар дид билан жиҳозланган. Каравотчаларда оппоқ, дазмолланган чойшаблар. Боғча мудираси, боғча опаларининг бир-биридан сертавозе, хушсухан муносабатлари... Лекин, мана шу рисоладагидек ҳолатлар биргина камчиликни янада бўрттириб кўрсатади.

Боғчани иситиш яхши йўлга қўйилмаган эди. Тезроқ бу ишни амалга ошириш ҳақида ўйладим... Кейинги учрашувларимнинг бирида Ҳамза номидаги колхознинг парткоми Сулаймон ака боғчада зарур ҳажмда ремонт ишлари амалга оширилгани, боғча иситилгани ҳақида айтдилар.

Умуминсониятга меҳр кўрсатишдан кўра, ёлғза одамга меҳру-мурувват кўрсатиш, кўнглини овлаш қийинроқ дейишади. Юқорида айтилган жумҳуриятимиз. муаммоларининг ҳар бирининг аксини қандайдир даражада Ғалаба районидан кўриш мумкин. Томидан чакка ўтаётган аёлнинг (район хотин-қизлар кенгашининг йиғилишида шу ҳақда гап бўлди) кўнглига ўзининг ташвишидан бошқа нима ҳам сиғар эди?

Ҳар ҳолда, қисқача айтганда, шу аёлларнинг ҳаёти, турмуш тарзига бир қатим бўлсада нур киритиш ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан биринчи галдаги вазифам бўлади, деб ўйлайман.